

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

İNKİŞAF VƏ SÜLH

İDEYALARI

II KİTAB

BAKI-2012

Elmi redaktoru: Cavid İsmayıl (Cabbaroğlu)
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçi: Aygün Əsgərzadə
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E.M.Nəsibov. İnkişaf və sülh ideyaları. II kitab. Bakı,
“Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2012, 160 səh.

Kitab “İnkişaf və sülh ideyaları I kitab” adlanan kitabın davamıdır. Bu kitabda da inkişaf, sülh, sabitlik kimi kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəli məzmunu öz əksini tapır. Azərbaycanda cəmiyyətin gələcək inkişafı və sülhün qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi üçün bəzi ideyalar qeyd edilir. Azərbaycanlılarda yeni düşüncə tərzinin formalaşması üçün nəzəri baxımdan ümumiləşdirilmiş yollar göstərilir, əsaslar şərh edilir. Ölkənin sürətlə yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlər məkanlarına inteqrasiyası üçün nəzəri üsullar verilir, əsaslar göstərilir. Qərb və Şərq mədəniyyət arealları arasında aralıq coğrafi mədəniyyət məkanı kimi Azərbaycanın həm də Qərb və Şərq geosiyasi məkanları arasında oynadığı mədəniyyət qovuşdurucu funksiyasının daha da genişlənməsi üçün əlavə ideyalar bildirilir, təkliflər irəli sürülür. İnkişaf vahid yüksələn xətt və strategiya olduğundan bu xətdə bəzi taktiki tədbirlərin görülməsi üçün nəzəri fikirlər bildirilir. Ölkənin beynəlmilləşməsi, eləcə də beynəlxalq mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi siyasətinin genişlənməsi məqsədilə ideyalar şəklində bir çox fikirlər bildirilir. Həm də belə qənaətə gəlinir ki, “yeni azərbaycanlı” insanının, mədəniyyət daşıyıcı ünsürünün meydana gəlməsi gələcək zamanda ölkənin müdafiə qabiliyyətini artırma bilər və xalqın sürətlə inkişaf etməsinə şərait yarada bilər. Həmçinin mədəniləşmə və maariflənmə proseslərinin kütləvi xarakter alması üçün müvafiq vasitələrin yaradılması istiqamətləri də şərh edilir.

Fikirlər həm elmi, həm də publisistik əsaslarla cəmiyyətin ümumilikdə inkişafını və inkişafın əsaslarını təhlil obyektinə kimi götürdüyündən, ideyalar toplusundan ibarət olan kitab həm elmi dairələr, həm də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

ISBN 978-9952-8176-9-0

3701000000 – 48
qrifli nəşr

N098 – 2012

© Nəsibov E.M., 2012

MÜNDƏRİCAT:

1. GİRİŞ.....	6
2. İdeya, ideallıq- inkişaf və sülh kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi.....	13
3. Mədəniyyət və xalqın tarixinin formalaşması.....	25
4. “Novruz” bayramında hamı tərəfindən eyni bayram qiyafələrinin(libaslarının) geyinilməsi və mədəni birlik, sivil inkişaf	31
5. Bakı şəhərindəki Dənizkənarı Milli parkda (Bulvarda) cəmiyyətin, xüsusilə yeniyetmə və gənclərin maariflənməsi üçün maariflənməni və duyğuların zənginləşdirilməsini təbliğ və təşviq edən elementlərin və vasitələrin quraşdırılması və əhəmiyyəti.....	35
6. Bakı şəhərində regional kitabxanaların təşkili və əhəmiyyəti	44
7. Kino, teatr və konsertlərin təşkili ilə məşğul olan xüsusi özəl şirkətlərin yaradılması və əhəmiyyəti	52
8. Təqaüdçülərə, əmək və yaş pensiyaçılarına milli bayram günlərində əlavə ödənişlərin (“onüçüncü təqaüd” ün) verilməsi və sosial-siyasi əhəmiyyəti	56
9. Azərbaycanın gənc ailələrinin Avropa, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə yay seminarlarına qatılması (yayda müəyyən müddətə həmin ölkələrdə yaşamaları) və əhəmiyyəti	62

- 10. Azərbaycan qadınları mətbəx təfəkküründən ictimai təfəkkürə doğru 70**
- 11. Beynəlxalq sülh dövləti statusuna malik olma modeli, formulası (düsturu): xalqlar və dövlətlər üçün.. 78**
- 12. Azərbaycanda “dörd fəhlə üç müdir” münasibətlərinin ləğv olunması və cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyətə və insanlığa hörmət prinsipləri 85**
- 13. Rusiyada və Ukraynada gələcəkdə azərbaycanlılar elitasının yaradılması və əhəmiyyəti. Azərbaycanlılar gələcəkdə üzü şimala və şimali-qərbə doğru hərəkət (miqrasiya) zərurətində 91**
- 14. Azərbaycan cəmiyyətində fərdlərin, şəxslərin fərdi və şəxsi mənafeələrinin onların ictimai mənafeələri ilə uyğunlaşdırılması (harmonizasiyası) və bunun üstün cəhətləri 101**
- 15. Bakı şəhərində meşə parklarının, meşəli yaşıllıqların salınması və əhəmiyyəti. Şəhər-təbiət görünüşü və şəhər-təbiət vəhdəti 110**
- 16. “Ümumdünya vətəndaşlığı” anlayışı və Azərbaycanda ictimai təfəkkürdə və kütləvi düşüncələrdə bu anlayışın geniş inkişaf etməsinin əhəmiyyəti..... 117**
- 17. Azərbaycanın beynəlxalq global mədəni və sülh tədbirləri mərkəzinə çevrilməsi və əhəmiyyəti 124**
- 18. Azərbaycanda yeni reallıqların dərk edilməsi və gələcək inkişaf ardıcılığının əsasları..... 129**

19. Şərq və Qərb arasında əbədi sülhün düsturu (formulası) (qısa əsaslarla)	134
20. Bakı şəhərində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri-tam orta məktəb-texniki peşə məktəbləri komplekslərinin yaradılması və əhəmiyyəti	143
21. Yeni azərbaycanlı imicinin, Yeni azərbaycanlı insanının yaranması və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti	148
22. NƏTİCƏ	156
23. İstifadə olunmuş mənbə	159

GİRİŞ:

İnsanların maraqları sonsuzdur və hərəkətlərə (fəaliyyətə) bağlıdır. Nisbi və mütləq tərkibdən, anlardan, məqamlardan ibarətdir. Maraq normalar və ölçülərə tabe olur və zaman və şəraitlə əlaqəli şəkildə təmin edilir. Ehtiyac, istək və tələbatlar təbii hərəkətləri zəruri edir. Hərəkətlərin, dinamikanın sistemli əsaslarla yuxarı sürət tempi vasitələrin hərəkətlərini zəruri edir və üst təzahürü meydana gətirir. İnkişaf buna görə həm forma, təzahür, həm də formanın daxili məzmunudur, zəngin tərkibli və mahiyyətdir. İnkişaf bir başlanğıcdır, həm də nisbi sonluqdur. Hərəkətverici vasitədir, dalğayaradıcı potensialdır. İnkişaf həm dinamik sabitlikdən yaranır, həm də sabitliyin özünü şərtləndirir. Sabitlik və inkişaf arasında qarşılıqlı şərtləndirici dövrüçülük, dövriyyəlilik vardır. Həm inkişaf, həm də sabitlik qarşılıqlı şərtləndirici kateqoriyalar və vəziyyətlər olaraq, vəhdət şəkilində mövcud olurlar və bu vəhdətdən yaranan enerjiden sülh meydana gəlir. İnkişaf və sabitlik olmadan cəmiyyətin təbii qanunları arasında, eləcə də dövlətlər arasında sülh, yəni dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq prinsipləri də pozular.

İnkişaf bir pozitiv proses olaraq (tərkibində təbii olaraq neqativliklər də mövcud olmalıdır ki, müsbətliklər ayırd edilə bilsin və hər zaman birgə mübarizədən müsbətliklərin yaranması şərtləndirilsin) əsasən qanunmüvafiq vəziyyətdən yaranan və obyektlərə, əşyalara, predmetlərə ardıcıl və məntiqi olaraq, bu baxımdan da rəşional əsaslarla, ölçmələr prinsipinə müvafiq olaraq təsirlərdən meydana gələn vəziyyətlərin yaratdığı hadisələrin təzahür kompleksidir, həm də hadisələr kompleksinin təzahürüdür. İnkişaf prosesləri hadisələrin ardıcılılığı və bağlılığı ilə xarakterizə olunan, bir-birini şərtləndirən və ardıcıl baş verən proseslər şəbəkəsindən ibarət olan bir vəziyyətdir. İnkişaf özü bir yüksələn xətlə komponentlərin kompleks hərəkəti deməkdir və inkişaf zamanı

əksər cədvəl göstəricilərində yuxarı vəziyyətlər yaranır. İnkişaf uyğunluqdur, bu baxımdan da müsbət və mənfiliklərin müxtəlif koordinasiyalarda, xətlərdə vəhdətindən və mübarizəsindən yaranan vəziyyətdir, vəziyyətlər kompleksidir. İnkişaf mütləq şəkildə müsbət və mənfi tərəflərdən ibarət olmalıdır ki, ziddiyyətlər, qovuşmalar və bərişmələr meydana gələ bilsin. İnkişafın meydana gəlməsi üçün həm eyni, həm də müxtəlif tərkibli, forma və məzmunlu elementlərin qarşılıqlı mübarizəsi baş verməlidir. Mübarizə trayektoriyası pozitiv əsaslarla yüksələn xətlə uzanmalıdır. Lakin yuxarı cədvəl göstəricilərinə heç də həmişə inkişaf demək olmaz və neqativliklərin yuxarı göstəriciləri, məsələn, mənfiliklərin artması, sıfır başlanğıcından, koordinatından sola doğru trayektorik hərəkət heç də inkişafı əsaslandırır. Əksinə, mövcud inkişaf sisteminin tənəzzülünü əks etdirir. Sıfır başlanğıcından sola doğru artım enerjisizliyin artmasını göstərir. İnkişaf isə enerji deməkdir, enerji də müsbətliklərin artması şəraitində baş verir. Məsələn, pulun, milli valyutanın inflyasiyasının yuxarı göstəriciləri, zaman-zaman artan tempi, eləcə də dünya bazarında neftin qiymətinin süni olaraq sürətli artımı, ərzaq və başqa gündəlik tələbat, eləcə də digər strateji məhsulların bahalaşması, qiymətlərin qalxmasında “yaşıl” rəngli indekslərin olması heç də inkişafı göstərmir. İnkişaf əsas etibarilə baza, pozitiv göstəricilərə aid edilir. Burada müsbət koordinatlar üzrə fundamental vasitələrin “yaşıl” rənginin olması inkişafı zəruri edir. Məsələn, istehsalın artması və tələb və təklif arasında artım balansının mövcudluğu inkişafın əsaslarını təşkil edir. İnkişaf gəlirlər və xərclər arasında harmoniyanın yaranması ilə də müşahidə edilir. Ola bilər ki, gəlirlər xərcləri üstələsin, belə halda əsas etibarilə artıq vəsait kapitala, təkrar sərmayə vasitəsinə çevrildikdə hərəkət trayektoriyasında enerji komponentlərinin sayı artır. İnkişaf məhz sistemli və şəbəkəli əsaslara malik olduğundan burada trayektorik şəbəkələr arasında keçiciliyin tənظیمlənməsi baş

verməlidir və “körpü” trayektoriyalarından, “dairəvi yollar” prinsipindən istifadə edilməlidir. İnkişaf əsasən “qırmızı”, “sarı” və “yaşıl” rənglərin qarşılıqlı şəkildə və şərait və zamana müvafiq qaydada bir-birini əvəzləməsindən (keçicilikdən) meydana gəlir. Vahid xətt və istiqamət üzrə “yaşıl” rəngin ardıcıl mövcudluğu heç də qaneedicilik inkişafı yarada bilməz və belə halda ifratçılıq yarana bilər ki, sistemin daxili tənzimlənməsi də tənəzzülə uğrayar. Hər bir trayektoriyanın ucluğu, sonluğu, istər müsbət, istərsə də mənfi koordinatlar üzrə, ifratçılıq demək olar ki, bu da tərəflər arasında balansın pozulmasına gətirib çıxarar. Məsələn, ardıcıl olaraq istehsal olunan məhsullar özünə bazar tapmasa, məhsullar istehlak olunmazsa, onda istehsal məhsulları sərfəli qiymətlərə satıla bilməz və bazarlarda məhsulun maya dəyərindən aşağı dəyəri yarana bilər ki, bu da istehsal prosesləri arasındakı zəncirliyin mövcudluğuna zərbə vurur. Zamanın tələbi pozula bilər. Bu baxımdan da inkişaf müsbət və mənfinin qarşılıqlı şəkildə qarşılaşmasından və qovuşmasından irəli gəlməlidir. Həmçinin qazanclar və itkilər kimi hafizələrdə, düşüncələrdə, baxışlarda qəbul edilən elementlərin yerdəyişməsi prosesləri də sürətlə və zamanla həyata keçirilməlidir. Hər bir müsbət xəttin tərkibində onun mənfi elementi, bir növ müsbət elementi ziddiyyətlər əsasında öz trayektoriyası ilə hərəkət etdirən elementi, də olmalıdır. Bu, təbii qanunauyğunluqdur. İnkişaf elementlərin yerdəyişməsində zaman ardıcılığını da zəruri edir. Sabitlik və sülh inkişafı tələb etdiyindən hər üç kateqoriya arasında zaman kateqoriyası da mövcud olur. Burada zaman həmçinin bağlayıcı və ölçü müəyyənədiçisi kateqoriya olaraq çıxış edir. İnkişaf özü zamanı yaratdığından, zaman ölçüləri inkişafı sabitlik və sülh arasında üzvi bağlılıq yaradır. Sabitlik və sülhün yaranması və qorunması üçün, eləcə də sülhün davamediciliyinin təmin edilməsi baxımından zamanın tələbinə uyğun olaraq inkişaf prosesləri çatışmazsa, onda sülhü yaradan və sülhün yaranmasında iştirak edən vasitələrin qarşılıqlı

münasibətlər və nizam sistemi və mexanizmi pozula bilər. *(Qeyd: zamanın təbii olaraq baş verən, meydana gələn davamediciliyində (gecə ilə gündüzün, fəsillərin bir-birini əvəzləməsində), zamanın ritmində maraqlar ödənilməzsə onda sabitlik də pozular. Maraqla zaman arasında uyğunluq olmasa sabitlik də mövcud ola bilməz. Maraqların sistemli ödənilməsi indiki və gələcək inkişaf zamanının əsaslarıdır. Xaotik vəziyyət isə zaman və elementlərin qarşılıqlı asılılığını, bu baxımdan elementlərin təzahürü, meydana gəlməsi ilə zamanın gerçəkləşməsi arasındakı uyğunluğu dağdan vəziyyətə səbəb ola bilər. Dağıdıcılıq isə geriləməni yaradır. Zamanın təbii davamediciliyi insanlar tərəfindən ölçülərlə müəyyən edilir. Bu baxımdan zaman materiyanın ardıcıl olaraq yerinə yetirilən hərəkətinin riyazi ölçülməsidir. Material elementlər fəzada enerji qüvvələrinin tətbiqi ilə yaranan təsirlərdən müəyyən trayektoriyalar üzrə hərəkət edirlər. Trayektoriyaların bir koordinatdan digər koordinatlarına doğru yerdəyişmələr və təkrarlanmalar biz insanlar tərəfindən ölçülür və bu, zaman adlanır).*

İnkişaf elementlərin, element birləşmələrinin baza dalğaları üzərində, baza dalğalara təsir nəticəsində, həmin dalğaların yaratdığı enerjiden, üst qat dalğaların yaranması proseslərindən ibarət olan kompleks hərəkət mənzərəsidir. Üst qat dalğalar da baza dalğalardan istifadə prinsiplərini meydana gətirir, həmçinin baza qata əlavələr edilir, ümumi birliklər sistemində enerji artır. Cəmiyyətin üst təbəqələrinin sayının artması, sahələrin çoxalması əsas etibarilə iştirakçılarda ehtiyac və tələbatları meydana gətirir. Eyni zamanda yeni iştirakçıları da ortaya çıxarır. Ehtiyac və tələbatlardan yaranan maraq baza dalğalarda daha çox elementin iştirak etməsini zəruri edir. Başqa cür ifadə edərək qeyd etmək olar ki, yeni standartlara cavab verən sosial-xidmət obyektlərinin yaranması şəxslərin, fərdlərin həmin sahələrdə maraqlarını meydana gətirir ki, bu da fərdlərin baza trayektoriya üzrə hərəkətlərinin ortaya çıxmasını

zəruri edir. Deməli, buradan bir daha belə qənaətə gəlinir ki, inkişaf nizamlı hərəkətlərin yüksələn xətlə yerinə yetirilməsindən meydana gələn vasitələr kompleksindən yaranan təzahürdür. İnkişaf vasitələr çoxluğunun böyük axınlarla yerdəyişməsinə söykənən bir prosesdir. İnkişaf elementlərin hərəkət sürətinə bağlıdır.

İnkişaf əsas etibarilə nəzəri mülahizələrdən, istəklərdən, zaman və şəraitin meydana gətirdiyi zərurətdən asılı olur. Həmçinin nəzəri konsepsiyalara bağlı olur və fundamental nəzəri əsasları özündə əks etdirir. İnkişaf təfəkkürün düzgün və obyektiv əsaslarla dərkətməsindən yararır. Burada hərəkət sistemli idarəyə tabe edilir və riyazi hesablamalar sayəsində ölçmələr meydana gəlir. Bu baxımdan da inkişaf başlıca olaraq ölçü prinsiplərinə uyğun olur və nizamlılığa tabe edilir. İnkişaf mövcud vəziyyətdən qane olunmayan halların yaranması ilə özünü əks etdirmiş olur. İnkişaf problemlərin həlli istiqamətində mövcud olan hərəkətlərdən yarana bilən hallardır.

Hər hansı bir məsələyə tənqidi yanaşmaq; tam da qanədilməyən dərəcədə düşünmək və obyektə düşünərək təsir göstərmək (burada skeptik olmaq, yəni hər şeyə dərhal inanmayıb, tədqiqatı əsas götürmək, araşdırmaq); obyektə hissələrə parçalamaq əsas etibarilə inkişafı yaradır. Sərvətlərin düşüncələr üçün və düşüncələr prinsipi ilə istifadə edilməsi, həmin vasitələrin, material aləmin rəasional əsaslarla istifadəsi üçün qaydaları formalaşdırır. Sistemliliyin özü nizamın əsasını təşkil edir. İnkişaf üçün zaman da böyük amildir. Hətta sərvətlərin, var-dövlətin, gəlirlərin istifadəsi, bu baxımdan da xərclər də zamanla ölçülərək həyata keçirilərsə, bu zaman inkişafa nail olunmaq mümkündür. İnkişaf odur ki, vasitələrə şəbəkəli və əhatəli nöqtəyi-nəzərdən yanaşılınsın. Eyni zamanda inkişafın əsasında zamanla ölçülən, bölünən hərəkətlər də, məqamlar da dayanır.

Sülh müharibə olmayan vəziyyətdir, həm də vasitə və şəraitdir. Müharibə və digər silahlı toqquşma yoxdursa, sabitlik varsa, deməli sülh də var. Ola bilər ki, müharibəni, döyüşləri güc tətbiq etməklə, əks tərəfi məğlub etməklə və ya üçüncü və dördüncü tərəfin gücündən istifadə etməklə, güc balansını pozaraq dayandırmaq olsun; lakin tərəflər arasında, eləcə də müəyyən məkanlarda əbədi sülhə nail olunmasın. Münasibətlər soyuq vəziyyətdə qalsın. Əbədi sülhün yolu isə baza əsaslardan ibarət olur ki, bu da inkişaf nəticəsində əldə edilir. Təkmil cəmiyyət quruculuğunda və dövlətlərarası münasibətlərdə uzunmüddətli sülh davamlı inkişaf konsepsiyalarının icrası ilə bağlı olur. Sülh daha çox təbii yollarla o zaman əldə edilir və uzun müddətə qorunub saxlanılır ki, müəyyən məkanda baş verən proseslərdə iştirak edən tərəflərin maraqları arasında uyğunluq yaransın və təbii harmoniya mövcud olsun. Sülh inkişafın səbəb olduğu sabit hərəkət vəziyyətidir və özündə ədaləti, müdriклиyi və xeyirxahlığı əks etdirir. Bu baxımdan da inkişaf da maraq arenasında iştirak edən, cəmiyyətin üzvü olan fərdlərin, şəxslərin ehtiyaclarının zamanla ödənilməsidir. Maraq ödənilir, deməli nəticəsi inkişaf olur. Məsələn, çoxlu pul qazanmaq, var-dövlətə sahib olmaq bir maraqdır. Maraq uğrunda hərəkət özü inkişafı (çoxlu vasitələri və vasitələrin nizamlı hərəkətlərini meydana gətirir. Hərəkət kompleksində nə qədər çox rəngarənglik olarsa, bir o qədər enerji olar və inkişaf meydana gələr) yaradır. Boş məkanda yaşayış məskənləri salınır, şəhər və qəsəbələr, kəndlər meydana gəlir. Bu, inkişaf demək olur. Burada yeni-yeni vasitələr meydana gəlir və zaman özü bu vasitələrdə əks olunur. Vasitələr meydana gəldikcə tərəflərin maraqları da öz-özünə tədricən tənzimlənmiş olur. Maraqların təmin edilməsi isə sakitliyə, sərbəstliyə və cəmiyyət daxilində genişliyə, azadlığa gətirib çıxarır. Azad cəmiyyətlər isə bu cəmiyyətlər üçün təhlükə yaradacaq elementlərin daxilə buraxılmasını qəbul edə bimirlər

və arzu etmirlər. Nəticədə sabit hərəkət sülh vəziyyətlərini meydana gətirir.

Müharibə görünüşdə, idrakdakı inikasda fəal hərəkət səhnəsidirsə, sülh sabit və müharibəyə nisbətən yavaş hərəkət səhnəsidir. Müharibə vəziyyətlərində cəmiyyətdə destruktivasiya, sülh vəziyyətlərində isə strukturlaşdırma prosesləri yaşanır. Müharibə qeyri-sistəmləşdirmə prosesidir, sabitlik və sülh şəraitində yaşamaq isə sistəmləşdirmə prosesləri ilə xarakterizə olunur. *(Qeyd: zamanın təbii davamediciliyi bütün hallarda baş verir və bu, insanların iradələrindən asılı olmayaraq mövcuddur. Zamanın inkişafı ilə uyğunluğunda isə insanların özlərinin iradə və hərəkətləri əsas hesab oluna bilər. Müharibə insan iradəsinə və əqlinə bağlı olduğundan, hərəkətlərini əks etdirdiyindən əks-inkişafa səbəb olur. Zaman geriləyir, yəni elementlərin dağıdıcılığı baxımından keçmiş zaman anlayışı meydana gəlir).* Sabitlik xoşa gələndir, müharibə isə dağıdıcı olduğundan vahimələr yaradandır. Müharibədə məkanların bir çoxunda fəal hərəkət müşahidə olunur, sülhdə isə fəal hərəkət yalnız sabit və ədalətli hərəkətlər üçün təşkil edilir. Sülh başlıca olaraq həyat üçün vacib olan elementlərin sürətli hərəkət mənzərəsindən yaranan inkişafı əlaqəli olur. Təbii ki, müharibələr də məqsədlərə söykənir və maraqların genişlənməsinə xidmət edə bilər. Məsələn, Hitler Almaniya III Reyxin maraqlarını genişləndirmək və məkan dairəsini artırmaq üçün sənayeni sürətlə inkişaf etdirirdi. Müharibə məqsədlərə çatmaq vasitəsinə çevrilə bilər.

Müəyyən məkanlarda sülhün davamediciliyi öz ardınca sülhü gətirir. Bu da inkişafı ilə bağlıdır. İnkişaf ardıcıl maraqların təminatı vəziyyəti olduğundan sülh və sabitlik arasında bağlılıq vardır. Sülh bir strategiyadır, eləcə də strategiyaları təmin edən şərait və vasitədir, taktikadır; maraqlar da baza olaraq strategiyaya vasitəsidir. İnkişaf isə demək olar ki, uzunmüddətli

strategiya olmaqla, həm də taktikadır. Müəyyən zamanlarda

inkişaf etmiş cəmiyyətləri inkişaf etməmiş əksər Şərq cəmiyyətləri üçün ideallıq ola bilər və Şərq çalışır ki, öz cəmiyyətində ideallıq modelini tətbiq etsin. İdeallıq quruluşda təkmil sistemdir, yüksək nizamdır. O sistem və nizam ki, daxilən sərbəst və zəngindir, azaddır. Elementlərin hərəkətlərində sərbəst və rəvan yerdəyişmələr vardır. İdeallıq mexanizmdə özündə gözəlliyi və sadəliyi, geniş əhatə baxımından (məsələn, ideal cəmiyyətlər) yüksək qaydaları əks etdirən təkmil bütövdür. (İdeal tərkiblər qeyri-ideal nümunələr qarışığından yarana bilər). İdeallıq daxili zəngin məzmun olaraq, forma baxımından seçiləndir. Bu prinsip istər cisimlərə, istər maddi aləmə aid olur, istərsə də mücərrədliyi əks etdirən münasibətlər və əlaqələr sisteminə aid edilir. İdeallıq bir zənginlikdir və enerji mənbəyidir. Elementlərin hərəkətində bir mozaiklikdir. Məsələn, İtaliyanın Venetsiya şəhəri bir nümunədir. Burada olan gözəllik bir nadir hadisədir, ümumi olandan seçiləndir, xoşagələndir. İdeallıq həm də fenomenlikdir. Şəxs də fenomen ola bilər və ideal keyfiyyətləri, fərqləndirici xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilər. Müdrik insanların keyfiyyətləri başqaları üçün nümunə ola bilər.

İdeallıq həm yaradılan vəziyyət hesab edilə bilər, həm də təbiətin özündə də belə nümunəvi vəziyyətlərə, elementlərə və proseslərə rast gəlmək olar. Məsələn, təbiəti, landsaftı zövqlü, pozitiv reaksiyaedici elementlərlə, görüntülərlə kasad olan təbii məkanlar üçün elementlər baxımından zəngin olan məkanlar, bu baxımdan da rəngli görüntülü məkanlar ideal hesab edilə bilər. (Məkanların, ümumiyyətlə, elementlərin müqayisəsində ideallığı insanlar müəyyən edirlər ki, bu da onların zövqlərinə bağlıdır). İdeal məkanlar öz kompleksli tərkibi ilə xarakterizə edilməlidir. İdeallıq fərqlilikdən və əksliklərdən yaranan vəziyyətdir ki, burada bütün elementlər arasında qarşılıqlı əlaqələr harmoniya prinsipinə tabe olmalıdır. İdeallıq həm təsəvvür obyektidir, həm də müqayisədə rast gəlinən müsbət reallıqdır. Reallıqda, obyektiv gerçəklikdə gözəl, xoşagəlimli

mənzərənin görünüşü ideal hesab edilə bilər. İdeallıq nümunə və yüksək standart olduğundan stimulyerici əhəmiyyət də kəsb edə bilər.

İdeallıq xəyali təsvir olmaqla yanaşı, hesab etmək olar ki, bu vəziyyətə nail olmaq üçün məkan dəyişmələri zamanı da onunla rastlaşılınsın. Yəni inkişaf etməmiş, çoxlu sayda elementlərin və dəyərlərin çatışmadığı bir məkandan digər məkana keçdikdə, xəyal hesab edilən elementlərlə, proseslərlə və vəziyyətlərlə rastlaşmaq mümkün ola bilər. Məsələn, infantil hesab edilə bilən Afrika və Asiyanın, Cənubi Amerikanın bəzi cəmiyyətləri üçün Şimali Avropanın ölkələrində olan cəmiyyətlər ideal hesab edilə bilər. Digər bir nümunə olaraq hesab etmək olar ki, insan dəyərləri insanlığın ucuz tutulduğu məkanların əhalisi üçün ideal, nümunə, model, həm də ucada olan və əlçatmaz hesab edilə bilər. Bu baxımdan ideallıq həm də məkanda yaranan, yaradılan elementlər arasındakı sistemli, incə zövqlü, xoşagəlimli münasibətlər, əlaqələr təzahürüdür. İdeallıq zamanla xarakterizə olunan rəşional tərəkürün məhsulu da ola bilər. İdeallıq müəyyən anlarda meydana gələrək zövqlərə bağlı ola bilər. Ola da bilər ki, fundamental əsaslara malik olaraq uzunmüddətli olsun. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ideallıq nisbi, bu baxımdan da keçici əsaslara da malik ola bilər. Məsələn, yüksək səviyyəli cəmiyyətlərə kənarından edilən təzyiqlər sayəsində bu cəmiyyətlər öz görünüşünü, sistemli mexanizmini itirə bilər və sistemdəki nizam xaosla çevrilir. İdeallığın məkanlar üzrə geniş yayılması elementlər və elementlərin hərəkət etmələri ilə yaranan hadisələr arasında, proseslər arasındakı harmoniyaya bağlıdır. Hadisələr kənar və daxili qüvvələrin təsiri ilə uyğunluq prinsipinə müvafiq olaraq baş verməlidir. Müxtəlif qüvvələrin tətbiqindən harmoniklik və ideallıq yaranır. Təsir edən qüvvələr kəmiyyəti birlikdə müəyyən kompleksdə harmoniyayı yaradır.

İdeya bir qədər ucada olur və daima təcrübəni, reallığı qabaqlayır və gələcək üçün yeni şəraiti tələb edir. İdeya ideallığa can atmaq üçün nəzəri fikirdir, istək və amaldır, məqsəddir. Bu və ya digər şərtlərdə başlanğıcın nisbi sonluğudur, nəticə vəziyyətidir. İdeya bir düşüncə layihəsidir ki, bu layihə daima hərəkətləri ona doğru istiqamətləndirməyə can atır. İdeya cəlbədicə, dartıcı, itələyici əhəmiyyət kəsb edən mücərrəd elementdir, anlayışdır. İdeya özündə xəyalları da birləşdirir. Xəyali təsvirlərin material vasitələr üzərində həkk olunması da (məsələn, xəyali təsvirlərin heykəltəraşlıqda, rəsm əsərlərində, memarlıq nümunələrində öz əksini tapması) bir ideya məhsuludur. İdeya əsasən ideallığın tərkib elementlərini formalaşdıran fikir strukturudur. Təbii olaraq ideya törəmə xüsusiyyətinə malikdir və bütün sahələri əhatə etmək xüsusiyyətini özündə cəmləşdirir. Bu məfhumun leksik tərkibi olduqca zəngindir. İdeyalar nəzəri baxımdan daima artan və yeni şəraitlərdə meydana gələn xüsusiyyətlərə malik olur. İdeya ola bilər ki, mövcud material və mənəvi aləm üzərində yaransın, mövcudluq baza rolunu oynasın, ola da bilər ki, tam yeniliyi əks etdirsən, müvafiq boş məkanda *(Qeyd: ümumiyyətlə, hesab etmək olar ki, əksər hallarda məkan boş olmur, hər bir məkan elementlərdən təşkil edilir. Elementlərin təşkilindən, birləşmələrindən mikro və makro məkanlar formalaşır. Hətta kosmik məkanlar da boş deyil, kainat qalaktikalardan-ulduzlardan, ibarətdir. Atmosferin özü də boşluq deyil və onun təbəqələri müxtəlif elementlərdən, birləşmələrdən təşkil olunub. Fikirimizdə boş məkan dedikdə, düz, üzərində heç bir obyekt olmayan müəyyən bir sahə nəzərdə tuturuq)* yeni elementlər hesabına yaransın. Məsələn, heç bir inşaat obyektini olmayan və hərtərəfi təbii gözəlliklərlə əhatə olunan bir məkanda yüksək standartlar səviyyəsində yaşayış kompleksini salmaq bu və ya digər səviyyədə ideyanı reallaşdırmaq və ideallığı yaratmaq deməkdir. İdeya gözəl və zövqlə görünən, eləcə də müvafiq

ölçmələrlə harmoniyanın yarandığı ideallıq üçündür. Təbii gözəllik isə artıq bir idealdır. İdeyanın gerçəkləşməsi həm də xeyalların gerçəkləşməsi mənasını verir. Bir məkan üzrə ideya reallaşanda digər məkanlarla müqayisədə ideallıq yaranır. Burada ideallıq dedikdə, əsasən zövq amili, xoşa gəlmək və qəbul etmək məsələsi əsas götürülür və tələblər yüksək səviyyədə təmin edilir. İdeallıq da nisbi və şərtidir, özündə nisbi gözəlliyi əks etdirir. İdeallıq qəbuledilən və xoşagələnlər olur, bəyənilən tərəflərə xas olur. Bu baxımdan da ideallıq həm fərdi, həm də kompleks tərkibə xas olur. Fərdi və xüsusi vasitələr (təklər, yunitlər) ideal ola bilər, həm də kompleks vasitələr (cəmlər, birləşmələr, bunlardan meydana gələn birliklər, vahidliklər, nəhəng bütövlər-məsələn, istehsalat müəssisələri, şəhərlər, cəmiyyətlər) ideal ola bilər. İdeallıq harmonik vəziyyətlərin bir-birini əvəzləmələrindən, rəvan yerdəyişmələrdən də yaranır. İdeallıq mövcud harmonik vəziyyətin tədricən dəyişdirilərək yenisi ilə əvəz olunması nəticəsində meydana gələn harmonik vəziyyətlərdə mövcuddur. İdeya müsbət istiqamətdə başlıca olaraq inkişafa xidmət edir və ideyaların reallaşması inkişaf proseslərini yaradır. İdeallıq sistemli proseslərdən yaranan vəziyyət hesab edilə bilər. Sistemli, yəni harmonik və simmetrik məzmunlu proseslərdən əldə olunan, qurulan elementlər ideallığı yarada bilər. İdeallıqda nümunə amili olduğundan, “hər şeyin yaxşısı” prinsipi əsas götürülür. Kompleksin tərkibi başlıca olaraq nümunələrdən təşkil edilir.

İdeya əsasında real obyektlər, mövcud material və maddi aləm təsirə məruz qalır, məkan və zaman dəyişiklikləri baş verir. İnkişaf nəticəsində hərəkət olursa, mütləq şəkildə məkan dəyişmələri baş verir. Elementlərin məkan dəyişmələri isə zamanın mövcudluğunu, müqayisəli zaman amilini əks etdirir. İdeya gələcək planların əsasını təşkil edir və bu plan əsasında mövcud maddi və material aləmə, eləcə də münasibətlərdə mənəvi aləmə təsir edir. İdeyalar, burada gözəl şeylərin əldə

edilməsi istəkləri, mənəvi aləmin strukturunu formalaşdırır. İdeya daima təkənvericilik funksiyasını yerinə yetirir və konstruktivliyə əsaslanır. Ola da bilər ki, dekonstruktivlik olsun, lakin bu, rekonstruktivliyə xidmət etməlidir. Yəni nəyisə əldə etmək istəyi nəticəsində mövcud obyekt dağıdıla və yenisi ilə əvəz edilə bilər. Avtoritar cəmiyyətlərdən demokratik cəmiyyətlərə keçidlər zamanı mövcud olan istiqamətlərin özü ideallığa yol deməkdir. Eləcə də yaxşı olmayan, hər kəs üçün fayda verməyən və nümunə olmayan ictimai-siyasi quruluş (istibdad-üsul idarələrinin mövcud olduqları quruluşlar, tiranlıqlar) dağıla və yeni forma və məzmunlu quruluşla əvəz edilə bilər. Təbii ki, burada dekonstruksiya prosesləri yaşanır və yeni vahidlik qurulur.

İdeya zamandan asılıdır. Zaman da öz növbəsində meydana çıxan gerçəkliklə, təzahürlə müəyyən edilir. Təzahür tək material və maddi aləmi əhatə edə bilməz. Eyni zamanda mənəvi aləmin təzahürləri də zamanı yaradır. Məsələn, adi münasibətlərdən sıx, yaxın münasibətlərə və ya əksinə keçidin özü və bundan meydana gələn vəziyyət zamanı gerçəkləşdirir və onun axarını şüurlarda müəyyən edir. ABŞ və Avropanın əksər ölkələrinin qabaqda olması o deməkdir ki, burada maddi və mənəvi aləm digər məkanlarda olduğundan zəngindir və daha çoxdur. Həm də elementlər, ünsürlər, subyektlər sistemli olaraq hərəkətdədir. Təbiətə, cəmiyyətə, insanlığa etnasızlıqlar azdır və fərdi mənafe ilə ictimai mənafe uzlaşmış şəkildədir. Fərdlər cəmiyyətlərini zənginləşdirirlər ki, özləri üçün enerji mənbələri yaratsınlar. Mənəvi aləmin zənginləşməsi onun tərkibinə aid olan komponentlərin hərəkətləri ilə müəyyən edilir. Tərkibdə daimi proseslər həyata keçirilir. Rasional qaydada hərəkət isə təkmil zaman formasını müəyyən edir. Obyektiv aləmin şüurda inikası sayəsində zamanın geridə olması və ya keçmişi qabaqlaması müəyyən olunur. Zaman məkan varlıqlarının, kateqoriyalarının vəhdətində onu da əlavə etmək olar ki, hər bir məkana düşdükdə həmin zamanın özünə

daxil olmaq olur. Məsələn, kasıb cəmiyyətlərdən varlı cəmiyyətlərə düşərkən mövcud zamanda özünü tapma halı yaşanır. Adaptasiya prosesləri meydana gəlir. İnsanlar özlərini yeni və inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə nisbətən gələcəkdə olduqlarını hiss edirlər. Eləcə də varlı cəmiyyətlərdən kasıb cəmiyyətlərə düşdükdə də mövcud zamanda özünü tapmaq şərtləri meydana gəlir. Elə də olur ki, enerjili insanlar, yaradıcı adamlar inkişaf etmiş cəmiyyətlərdən aldıkları enerjilər hesabına daha da çox vasitələri yaratmaq və qurmaq imkanı əldə edirlər. Ümumiyyətlə, zaman arasında körpünü yaradan amillər məkanlar və vasitələr hesab edilməlidir. Hər iki məkan bir-biri üçün xəyal rolunu oynayır. Məsələn, inkişaf etməmiş məkanlar üçün inkişaf etmiş məkanlar xəyaldır, eləcə də inkişaf etmiş məkanlar üçün inkişaf etməmiş məkanlar da xəyal rolunu oynayır. Demək olar ki, hər iki məkan arasında aralıq məkanlar olur ki, bu məkanda zaman birləşmələri baş verir. Keçmişlə gələcəyin vəhdəti və keçmişdən gələcəyə keçid bu məkanlarda baş verir. Hər iki məkan arasında zaman fərqi qısaltmaq üçün isə zamanda qabaqda olan məkanın elementləri zaman baxımından geri qalmış məkana keçir və hərəkətləri nizamlayır, mövcud elementləri də hərəkətə gətirir. Məsələn, Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu aralıq coğrafi məkanlarda, mədəniyyət sahələrində zamanların keçidləri, halları, prosesləri daha da qabarıq büruzə verir.

İnkişaf və sülh bir-birini şərtləndirən, biri digəri üçün başlanğıc və nəticə rolunu oynayan vasitə və vəziyyətlər kimi çıxış edir. Bu məfhumların hər biri digərinin məzmun və formasına daxil olur, şərtləndirici vasitəyə çevrilir. İnkişaf dedikdə, daha çox bir məkanda olan zamanın (elementlərlə gerçəkləşən zamanın) digər məkanlara nisbətən qabaqda olması kimi də qəbul etmək olar. Zamanı müəyyən edən elementlərin hərəkətlər müstəvisində çoxlu sayda maddi və material aləm, həm də yeni forma və məzmununda meydana gələn aləm mövcud olur. Bu maddi vasitələr arasında ünsiyyətin təkmil

formalarından müəyyən etmək olur ki, zaman qabaqdadır. Zamanın qabaqda olması, qabaqlama prosesləri isə ideallığın tədricən təzahürü deməkdir. Geridə qalmış məkanlar üçün inkişaf etmiş məkanlar bir ideya və ideallıq olaraq qalır. İdeal cəmiyyətlərə çatmaq üçün isə müvafiq zaman və maddi-mənəvi resurslar, yollar, rəşional proseslər tələb olunur. İdeallıq zənginlikdir, yüksək səviyyəli proseslərdir, mövcud olan vasitələrdir, əlaqələrdir, bu baxımdan da digər məkanlara nisbətən zamanın qabaqda olmasıdır. Ümumiyyətlə ideallıq müxtəlif zamanlarda, zamanın təbii davamediciliyində yaxşı, ədalətli olan şeylərin, hadisələrin toplusudur. Ən yaxşı halda isə gələcək inkişaf məkanlarıdır. İdeallıq gələcəklə yanaşı, həm də keçmişdir. Yəni yaxşı olan şeyin arxada qalması, müqayisədə pis şeylə rastlaşdıqda ideal hesab edilə bilər. Nizamlı və inkişaf etmiş vəziyyətlərdən xəotik vəziyyətlərə düşdükdə keçmiş ideal hesab edilə bilər. Yaradılan ideallıq keçmişdə qala bilər. Məsələn, vaxtilə tikilmiş incilər, binalar ideallıqlardır. Keçmişdə yaxşı cəmiyyətlərdə yaşamış insanlar yaxşı olmayan, ədalətsiz cəmiyyətlərlə rastlaşdıqda keçmiş həmin insanlar üçün ideal hesab edilir.

Sülhün özündə ideyanın, estetikanın bir məhsulu və məzmunu var. Sülh özü sakitlik, gözəllik vəziyyəti və məhsuludur. Müharibə, döyüş, savaşı isə gərginlikdir. Bunda gözəllik və estetika ola bilməz. Estetikanın dekonstruksiyada da görmək olar. Lakin bu dekonstruksiya da sistemli olaraq həyata keçməlidir və proses çoxları tərəfindən zövqverici olmalıdır. Estetika, zövq başlıca olaraq sabitlikdən və məntiqi quruculuqdan üzə çıxan haldır. İtkilər, bu baxımdan savaşılar, fəlakətlər yalnız xəstə, anormal təfəkkürün, düşüncənin estetik obyektinə çevrilə bilər. Bu da yüksək eqoizmlə və qəddarlıqla əlaqədar ola bilər. Faşistlərin Avropada törətdikləri vəhşiliklərin mənzərəsindən məhz qəddar quruluşların, şəxslərin estetik zövqləri yarana bilərdi. Həm müharibə, həm də sülh bir mənzərədir. Müharibənin nəticəsi və qalibiyyət bir təntənədir,

zəfərdir, burada estetika var. İdeallığın yaranması üçün bir şərait meydana gəlir. İdeallıq, gözəllik duyğuları refleksiyanı yaradır. Total ideallıq əksər şəxslərin mənafeyinə xidmət edən və onların zövqünə xidmət edən vəziyyətlər cəmidir. Məsələn, insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmini hamı üçün ideallıqdır. Hamı üçün ədalətin yüksək səviyyəsi bir ideyadır. Hamı yaxşıya can atır ki, bu da əlçatmazlıqdır, ideyadır.

İdeallıq görünüşdür, xəyali təsvirdir və təsəvvürdür. İdeallıq material aləmdə və ruhu-mənəvi aləmdə xəyalın, arzu və istəyin inikasıdır. İdeallıq üst mahiyyətdir, gerçəklikdir. Lakin daxili zəngin məzmunundan yaranır. İdeallıq incidir, zövqdür və rəng çalarlığına da bağlıdır. Məsələn, güllü-çiçəkli, çəmənli, axar çaylı, şalalı ərəzilər bu elementlərin əksini tapmadığı çöllüklər, səhra və yarımsəhra ərəzilər üçün ideallıqdır. İnsanlar rahat olduqları, xoşlandığıları məkanları ideal hesab edə bilirlər. Çünki rahatlıq və hər şeyin asan əldə edilməsi bir istəkdir. Hamı rahatlığa can atır. Əziyyət və əzablar isə arzu edilən deyil. Lakin vacibdir və zərurətdir. Bu baxımdan da ideallığa çatmaq zəhmət tələb edir, əzablı yolları tələb edir.

Digər bir misal olaraq qeyd etmək olar ki, hər hansısa bir obyektin layihədə əks olunmuş və zövqlü təsviri görünüş baxımdan bir ideallıqdır. Onun gerçəkləşməsi isə zamana bağlıdır. Gözəl incəsənət əsərləri bir ideallıqdır. İdeallıq mövcudluqla gələcək arasında xəyalı körpüyaratma vasitəsidir. İdeallığın meydana gəlməsi isə münasib zamanda reallaşma deməkdir. Zaman və xəyal, ideya və ideallığın vəhdəti və cəmi hərəkətlər, fəaliyyət ideyanın icrasını meydana gətirir. Məsələn, Bakı şəhərinin Bayıl qəsəbəsinin kənardan görünüşü heç də ürəkaçan deyil. Görünüşün pis olması bu məkanda mövcud olan disharmonik vəziyyətlərlə əlaqəlidir. Bu məkanı ideal vəziyyətə, gözəl görünüşlü vəziyyətə, obyektlərin harmonik düzülüş vəziyyətlərinə gətirmək üçün əvvəlcə ideyalar yaranmalı, ideyaların nəzəri əsasları, layihələrdə

görünüş şəkildə öz əksini tapmalı və hərəkətə keçilməlidir. Müəyyən andan sonra müvafiq məkanın ideallığına yaxınlaşmaq olar. Bayıl qəsəbəsinin görünüşü ümumi şəhərin dənizdən görünüşü üçün qeyri-tamamlayıcı hissə, tərkib və element birləşmələri rolunu oynayır. Bir məkanın ideallığını yaratmaq üçün həmin məkanda başqa məkanlarda olmayan elementlərin əksini tapmasını təmin etmək lazımdır. Gözəl görünüş, qəbul edilən vəziyyət isə sistemli duruşdan, dayanışdan və hərəkətdən asılıdır.

Hər kəs, xüsusilə yaradıcı, incə zövqlü insanlar ideallıq axtarışında olurlar. İdeallıq nümunədir, modeldir, ucadır, öndə görünəndir, uzaq məsafəlidir, buna görə də çox zaman əlçatmazdır. İdeallıq həm də ideal vasitələrə özünə yaxınlaşdırmaq istəyidir, məqsəddir. İdeallıq geniş imkanlara bağlı olduğundan, imkanların kasadlığına görə əsasən ideya olaraq qalır. Məsələn, iqtisadiyyatı zəif olan, resursların çatışmadığı bir ölkə üçün inkişaf etmiş cəmiyyətlərin səviyyəsinə qalxmaq ideallıqdır, bu baxımdan da ideyadır. Uzaq gələcəkdir. Bəlkə də heç zaman yerinə yetməyə bilər.

İdeallıq, görünüş, estetik məkanın bir mənzərəsidir. Burada bütün elementlər bir-birini tamamlamalı və ahənglik yaratmalıdır. İncə duyğuların zəncirvariliyi yaranmalıdır. Bütün elementlər bir-birini tamamlamalıdır. Məsələn, gözəl bir məkanda bayram şənliyi keçirilirsə, gözəl geyimli rəqqaslar, musiqiçilər, bayram qiyafəsində (bayram libasında) olan tamaşaçılar toplaşbsa, lakin həmin məkanın ətrafı ağır və gözyorucu, mənzərənin qabağını kəsici elementlərlə, məsələn, ağır yük maşını ilə əhatə olunursa, onda məkanda ideallıq, estetiklik korlanır. Burada ideal məkanlar arasında harmoniya itir. Simmetriya pozulur. Eləcə də bir çox müsbət keyfiyyətləri ilə bir çoxları üçün ideal hesab edilən şəxs (şəxsiyyət hesab edilən kimsənin) etdiyi müəyyən səhvlər onun ideal keyfiyyətlərini məhdudlaşdırır.

Qeyd edildiyi kimi, ideallıq rəng çalarlığı və sadəliklə də əlaqədardır. Rəng çalarları, xüsusilə açıq rənglər zövqverici əhəmiyyət kəsb edir. Tünd rənglər isə bir qədər ciddi əhəmiyyətə malik olduğundan, hər kəs üçün zövqlü ola bilməz. Məsələn, bir məkanda hərəkət edən və ya dayanan insanların əksəriyyəti qara rəngli paltarda olarsa, bu, heç də ürəkaçan ola bilməz. İdeallıq rənglərdə həm də parlaqlıqdır. İlahi yaranışda isə nurdur, təmizlik və paklıqdır. Rənglərin özü sadəlikdir. Sadəlik isə uyğunluqdur. Rəng çalarlığı tələbatdır, tələbləri yerinə yetirməyi tələb edən şərtidir və bu da inkişafın özüdür. Rəng amili keçici olanda, müəyyən şəraitlərdə isə mütləq olanda və digər rənglər arasında uyğunluq yaradanda, sadəlikdir. Bu inkişafdır. Çoxlu rənglər baxışlara, təfəkkürə, idraka təsir göstərir və idrakdakı tündlüyü parçalayır. İdrakın (baxışların) bölünməsi və parçalanması isə şaxələnməni meydana gətirir və şaxələnmə də öz növbəsində yeni gerçəkliklərin üzə çıxmasını şərtləndirir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə əldə olunur ki, inkişaf dalğaların bir-birini əvəzləməsindən və cərəyanların məzmun etibarilə islah olunmasından, daxilən stereotiplərdən (şablonlardan) təmizlənməsindən meydana gəlir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ideyalar həz zaman meydana gələ bilər. İstər kasıb cəmiyyətlərdə, istərsə də varlı cəmiyyətlərdə ideyalar zəncirvari şəkildə formalaşır. İdeyalar zənciri də nəzəri fikirlər olaraq, sistemli bilikləri meydana gətirir. Məsələn, ideologiya məhz ideyalar cəmindən ibarət birləşməni, vahidliyi və xassələri öyrənən elm istiqamətidir. Elmin bütün sahələrində ideyalar var və demək olar ki, bu, həm də fəlsəfə ilə əlaqəlidir. İdeyalar ümumiyyətlə, maddi cəhətdən yüksək təmin olunmuş cəmiyyətlərdə reallığa çevrilə bilər. Ac insanın zövq axtarışı mümkün deyil. İdeallıq, ideya daima inkişafı vəhdətdə olaraq reallaşa bilər və çoxlu sayda vasitələrdən meydana gələ bilər. Toxluq sakitlik və sabitlikdir. Sabitlik və sakitlik isə ideya axtarmaq üçündür. Eyni zamanda

aclıq da yaxşılığa çıxmaq üçün ideyaların ortaya atılmasını şərtləndirən vəziyyət hesab edilə bilər. Çətin şəraitin özü hərəkətverici amil rolunu oynaya bilər. Enerji sərfetməni zəruri edir. İdeya axtarışı isə inkişafdır. Zamanın öndə olmasıdır. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, yoxsul cəmiyyət üçün (hesab etmək olar ki, insan yaradıcı və qurucu olanda, münasibətlər sahələrində iştirak edəndə sosial varlığa çevrilir) müqayisədə zaman çox geridir. Buna görə də zaman bütün məkanlar üçün eyni ola bilməz. Zaman bərabərliyi və ardıcıl bölgüsü mexaniki hərəkətlərin ardıcılığında mütləqdir. Eləcə də demək olar ki, zaman təbiət hadisələrinin ardıcılığında bərabərdir. Məsələn, Yer kürəsi Günəş ətrafında dəqiq bərabərliklə dövr edir (insanlar hərəkət trayektoriyasını fəsilələrin əmələ gəlməsinə görə riyazi bərabərliklə ifadə edirlər) və zaman davamediciyi və axarı yaranır. İnsanlar doğulurlar və ölürlər. Lakin demək olmaz ki, bütün məkanlarda inkişaf əlaqədar olaraq zaman eynidir. Zaman gerçəklikdirsə, təzahürdirsə, hiss ediləndirsə, informasiya ötürmək xassələrinə malikdirsə, müəyyənədi amildirsə, elementlərdə özünü göstərsə, element dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq inikas olunursa, hərəkətlərlə bağlıdırsa, gerçəklikləri müəyyən etmək əmsalıdırsa, həm də dəyər və etalondursa, bütün məkanlar üzrə eyni ola bilməz.

Sülh, əbədi sülh inkişaf üçün şərtədir, həm də ideyadır, bu baxımdan ucadır. Hər zaman əldə edilə bilmir. Sülh inkişafı yaradır. Yalnız sistemli inkişaf ideallıq ola bilər. Sistemli inkişaf isə öz tərkibinə görə daha çox riyazi ardıcılıq və həndəsi sistemləri əks etdirən bir vəziyyətdir. Burada bütün mexaniki və kimyəvi proseslər riyaziyyata tabe edilir. Yəni hər şey ölçülüb-biçilir, xəyali fiqurlar əsasında formalar əldə edilir və riyazi prinsiplərə müvafiq olaraq təklər birləşdirilir. Bu zaman ideallıq yarana bilər. İdeallıq riyaziyyatla, ədədlər və rəqəmlərlə müəyyən olunan forma ilə zövqün birləşməsindən yaranan bir vəziyyətdir.

İdeya, ideallıq, inkişaf və sülh kateqoriyaları bir-birilə sıx bağlıdır və biri digərini şərtləndirmək funksiyasına malikdir. Hər bir sülh müharibə vəziyyəti üçün idealdır, müharibələrdən qurtarmaq üçün istəkdir. Müharibə gedişində sülh arzu olunaraq ideyaya çevrilir və gələcək nəticə və məqsəd hesab edilir. Sülhdən sonrakı inkişaf mərhələləri də müharibənin gedişində bir ideya olur.

İdeallığın, xüsusilə münasibətlər və əlaqələr sahəsində, məsələn, cəmiyyətlərdə, ideallığın yaranması üçün mütləq şəkildə yüksək səviyyəli balanslı mühitin yaranmasına ehtiyac vardır. Elementlər arasında yüksək səviyyəli balansın mövcudluğu elə məhz yüksək inkişafın əsaslarını müəyyən edir. Təbii ki, inkişaf əsasında yüksək səviyyəli əlaqələr meydana gəlir.

Mədəniyyət və xalqın tarixinin formalaşması

Mədəniyyət elementlərinin bir-birini əvəzləməsi, yenilərinin meydana gəlməsi də baxışlardan, şəraitdən asılı olur. Bezdirici adətlər, köhnəlmiş vərdislər əhəmiyyətini itirir və stereotiplərə çevrilir, mənfiliklər yaranır. Bu zaman yeni şərait üçün faydasız hesab edilir.

Mədəniyyət hər bir xalqın tarixi inkişaf səviyyəsini, onun düşüncə tərzini, mənəvi həyat istiqamətlərini, mədəni düşüncələrinin formalaşması əsaslarını əks etdirən başlıca elementdir, birləşmədir və kriteriyadır, məfhumdur. Mədəniyyət hər bir xalqın keçmiş düşüncələri ilə mövcud zamandakı təfəkkürü arasında bağlılıq yaradan elementlər kompleksidir, həm də istiqamətdir. Xalqın coğrafi məskunlaşması, onun tarixinin qədim keçmişi, coğrafi-mədəni səviyyəsi, milli və regional əsaslarla mədəniyyətinin formalaşması həmin xalqın mədəniyyətinin tərkibinə daxil olan elementlərlə, elementlərin tərkib zənginlikləri ilə müəyyən

olunur. Əgər mədəniyyətin tərkibini formalaşdıran elementlər zəngindir və tarixi təzahür baxımdan uzaq keçmişdirsə, deməli, həmin xalq da qədim tarixə malikdir. Mədəniyyət elementləri həm itə bilər, həm də yeniləri ilə əvəz edilə bilər. Keçmiş mədəniyyət tarixə qovuşur, gələcək mədəniyyət isə xalqın daxilən islah olunmasına xidmət edir və nəticədə yeni elementlər hesabına zənginləşmə və yeniləşmə prosesləri yaşanır. Mədəniyyət adət-ənənələrdə və sənətkarlıqda, o cümlədən heykəltəraşlıqda, təbii daş abidələrində, litoqrafiyada (daş basması üsulu ilə əldə olunan vasitələrdə), musiqidə, musiqi alətlərində, başqa incəsənət nümunələrində, folklorlarda və digər ədəbiyyat nümunələrində, ədəbi abidələrdə, həmçinin dini etiqadlarda zənginləşə bilər. Elementlər, rituallar, təkrar olunan adət-ənənələr, elementlərin eyni və ya oxşar istiqamətlər üzrə ardıcıl mövcudluğu mədəniyyəti tarixdən-tarixə köçürən vasitələrdir. Tarixi mədəniyyət trayektoriyasının bir məkanında ola bilər ki, elementlərin eyni cürə yerdəyişmələri baş versin, ola da bilər ki, fərqlər yaransın. İtən və yeni meydana gələn adət nümunələrini buna misal çəkmək olar. Hər bir xalqın mədəniyyəti onun məskunlaşdığı coğrafi məskənin əlverişliyi, eləcə də ərazilərdəki torpağın sərvətləri ilə sıx şəkildə bağlı olur. Xalqın sənətkarlığı, incəsənəti və mədəniyyəti məhz onun yerləşdiyi məkanda torpaqdakı sərvətləri ilə və bu sərvətlərin əks olunduğu material elementlərlə əlaqəli olur. Məsələn, Azərbaycan qədim odlar ölkəsi kimi imicə və statusa malikdir. Torpaqda olan neft və qaz yataqları Azərbaycanı alovlar ölkəsinə çeviribdir. Təbii alovlar məbədgahı olan Suraxanı atəşgahını buna misal çəkmək olar. Azərbaycanın təbii alovlar ölkəsi olması burada atəşpərəstliyin yaranmasına səbəb olubdur. Neft və qazın, alovun mövcudluğu və xalqın həyatında, adət-ənənələrində bu elementlərin başlıca yer tutması və həmin elementlərin müxtəlif rəməzlər şəklində əks olunması xalqın tarixinin zəngin olmasını göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki,

Azərbaycanda XIX əsrdən etibarən neft quyularının qazılması əhalinin məşğuliyyətinə də böyük təsir göstərmişdir. Neft sənayesi sahələrində neftçi peşələri və məşğuliyyətləri meydana gəlmişdir. Neft emalı müəssisələri yaranıb və yanacaq və işıqlandırmada istifadə məqsədilə ağ neft istehsalı həyata keçirilib. Neftdən asılı olan iqtisadiyyat təşkil edilib və iqtisadiyyatın idarə olunması prosesləri yaranıb. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər həyata keçirilib. Azərbaycan milli burjuaziyasının formalaşması neftin çıxarılması və ticarəti ilə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan məişət, ərzaq və kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye məhsulları, sənətkarlıq məhsulları ticarətindən neft məhsulları ticarəti məskəninə çevrilmişdir. Bu andan etibarən Azərbaycan xalqının Avropa ilə mədəni, işgüzar əlaqələri yaranmışdır və Avropa incəsənəti (məsələn, memarlıq; musiqi, məsələn, opera musiqisi) milli mədəniyyətin tərkibinə çevrilib və milli mədəniyyətlə ahənglik təşkil edib, qovuşub. Məsələn, muğamla Avropa musiqisi qarışığında milli opera yaranıb. Muğam və caz musiqisi bir-biri ilə sintez təşkil edib. Şərq-Qərb memarlığı qarışığında milli memarlıq təşəkkül tapıb. Milli romantik üslubla qotik üslubu bir-birilə sintez təşkil edib. Bu baxımdan da tərkib rəngarəngliyi yaranıb.

Hesab etmək olar ki, hər bir xalqın mədəniyyəti formalaşır:

- **milli sərvətlərdən (xüsusilə təbii sərvətlərdən).** Bu, mədəniyyət incilərində, nümunələrdə öz əksini tapır. Məsələn, milli adət-ənənələrin, sənətkarlığın, məşğuliyyətin xalılar, kilimlər, xalçalar üzərində, məişət əşyaları (qab-qacaqlar) üzərində milli geyimlərdə, rəqslərdə, heykəltəraşlıqda, zinət əşyalarında, rəngkarlıq və boyakarlıqda, sarayların bəzədilməsində, freskalarda və digər incənət vasitələrində təsvir olunmasını buna nümunə göstərmək olar. Eləcə də qeyd etmək olar ki, məsələn, Azərbaycan neft ölkəsi olub və

Dənizkənarı Milli Parkda neft buruğunu simvolizə edən qüllə yaradılıb. Bu qüllə də neft ölkəsi kimi Azərbaycanı tanıdır. Bakının vizit kartına çevrilib. Digər bir misal olaraq göstərmək olar ki, qədimdən Azərbaycanda “Novruz” (yeni il) bayramı qeyd edilir. Bayram zamanı tonqalların qalanması qədimdən Azərbaycanın bir odlar ölkəsi, odlar torpağı, alovlar diyarı kimi statusunu və imicini formalaşdırmışdır. Novruz bayramında olan alov həm də dini inanclardan, atəşpərəstlikdən irəli gəlir. Bu bayramın qeyd edilməsi bir çox rituallarla həyata keçirilir. Novruz bayramında milli elementlər, o cümlədən incəsənət və mədəniyyət sahəsində milli elementlər əks olunur. Milli elementlər də xalqın etnik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu bayram Azərbaycan xalqının qədim Şərq xalqlarından biri olması kimi sübut etmiş olur;

- **coğrafi məskunlaşmadan.** Məsələn, Azərbaycan Qafqazda yerləşir və xalqın mətbəxi, geyimləri, musiqisi və rəqsləri, folkloru, o cümlədən ümumilikdə ədəbiyyatı, yaşayış tərzini, ritualları (məsələn, dəfn mərasimləri qaydaları, ehsan qaydaları, toy-düyün qaydaları) həm milli tərkib olmaqla yanaşı, həm də Qafqaz mədəniyyətinin tərkibini formalaşdırmışdır. Qafqaz xalqlarında oxşar adət-ənənələr və musiqi vardır. Regionun mədəniyyətində oxşarlıqlar çoxdur. Məsələn dəbdəbəli matəm mərasimlərinin keçirilməsini buna əsas göstərmək olar. Hətta Rusiyanın Şimali Osetiya Respublikasında belə bir adət var ki, vəfat etmiş şəxslər barədə məlumatlar yerli televiziya vasitəsilə bəyan edilir. (Vəfat günü və dəfn günü ilə bağlı məlumatlar). Dəbdəbəli yas mərasimləri Qafqazın əksər hissələrində təşkil edilir. Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) qaçqın düşmüş və Azərbaycan torpaqlarının işğalı nəticəsində məcburi köçkün olan insanlar, baxmayaraq ki, hal-hazırda kompakt şəkildə yaşamırlar, neçə illərdir ki, dəfn mərasimində hamılıqla toplaşmaq adətlərini saxlayıblar.

Təbiət, ətraf mühit və coğrafi şərait və iqlim insanların həm xarakterinə təsir göstərir, həm də mədəniyyətlərində əksini tapır. Hətta kənd təsərrüfatı və digər məhsul növləri də mədəniyyətdə, məsələn, rəqslərdə (məsələn, üzüm yığmaq formasının rəqsdə göstərilməsi) öz əksini tapır;

- **dini amillərdən.** Qəbul etmək lazımdır ki, islam ənənələri və mədəniyyəti, xalqın dini etiqadı məhz onun mədəniyyəti və adət-ənənələrinə təsir göstərir. Azərbaycan fəlsəfəsində, milli düşüncələrdə islam mədəniyyəti böyük rol oynayır. İslam dininin qayda-qanunları, din adətləri burada xalqın mənəviyyatına müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda ərəb istilasından sonra islam dinini qəbulu başlamışdır. İslam dini özü ilə ərəb ticarətini və ərəb mədəniyyətini (məsələn, məscidləri) gətirmişdir;

- **digər xalqlarla inteqrasiya şəraitində yaşamasından.** Məsələn, Avropa xalqları qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində yaşayırlar və bununla da Avropa və Qərb fəlsəfəsini yaradıblar. Qərb natur fəlsəfəsinin başlıca obyekt material aləmin bütöv və tərkib hissələri ilə öyrənilməsindən və öyrədilməsindən ibarətdir. Avropa regionunda vahid Avropa mədəniyyəti formalaşmışdır. Azərbaycan tarixən işğallara məruz qaldığı üçün onun milli mədəniyyətinə fars, ərəb, rus mədəniyyəti təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində fars, ərəb və rus-avropa mənşəli sözlər yer almışdır;

- **digər regionlarla iqtisadi, ictimai və siyasi əlaqələrindən.** İqtisadi əlaqələr, sərmayə qoyuluşları tələb edir ki, sərmayəçilər üçün böyük mədəniyyət mərkəzləri yaradılsın. Sərmayəçilər özləri ilə mədəniyyət və memarlıq nümunələri daşıyırlar. Məsələn, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Qərb memarlığı həm milli burjuaziya, həm də xarici sərmayəçilər hesabına Azərbaycana daxil olmuşdur. Siyasi məsələlərdə, siyasi əlaqələrdə də məkanlararası transfer yaşanır. Məsələn, Ərəb xilafəti dövründə ərəblər Şərq mədəniyyətini Avropaya aparıblar. Roma imperiyası Avropanı

işğal edərək Britaniyaya qədər mədəniyyət daşıyıbdır. Romalılar Britaniyaya daxil olanda burada yerli tayfaların (Britlərin) ağsaqqallarının idarəçilikləri olub. Dövlətçiliyi dörd yüz il ərzində romalılar veriblər. Roma imperiyası Britaniyada olmamışdan öncə burada “şəhər” anlayışı olmayıbdır. Şəhər mədəniyyətini romalılar gətiriblər. XIX əsrdə Osmanlı imperiyası vasitəsilə, həm də Rusiyadan Avropa mədəniyyəti Şərqə daxil olub. Yaponlar texniki elmi daha çox Avropadan mənimsəyiblər. Çindən İstanbula qədər (Bizans imperiyasına) uzanan tarixi “İpək Yolu” Şərq-Qərb təfəkkürünün sintezini yaradıb. Bizans imperiyası ipəyin istehsalını Çindən öyrənib və bu sahədə Çinin hegemonluğuna son qoyub. Mədəniyyət qovuşan sahələr meydana gəlib ki, bu da xalqların mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərib.

Mədəniyyətlə tarixin qarşılıqlı əlaqəsini və birinin digərini şərtləndirməsinə dair digər kriteriyaları da qeyd etmək olar.

Xalqın mədəniyyəti onun fəlsəfəsini, baza düşüncələrini yaradır, eyni zamanda fəlsəfə də mədəniyyəti formalaşdırır. Onun fundamental əsaslarını meydana gətirir. Mədəniyyət düşüncələrdə, ədəbiyyatda, şifahi və yazılı ədəbiyyatda, o cümlədən folklorda, dastanlarda, nağıl və hekayələrdə, bayatılarda, ağılarda; roman və povestlərdə, novella və oçerklərdə, poeziyada və s. öz əksini tapır və təbəqlər, ictimai qruplar arasında münasibətlərin formalaşmasına təsir edir. Azərbaycan fəlsəfəsi regionçuluq, türkçülük, qonşuluq, dinçilik, avropalılıq amillərini özündə əks etdirən məzmunla malikdir və başlıca olaraq Şərqi fəlsəfəsinin tərkibidir. Lakin ölkənin coğrafi mövqeyi, Avropa ilə qonşuluğu, dünyəvi dövlət quruculuğu və ölkənin aralıq mövqeyi əhalinin düşüncə məfkurəsi, dünyəvilik prinsipləri və sivil inkişaf yolunu tutmaq amili Azərbaycanı həm də Qərbi fəlsəfəsinə cəlb edibdir ki, Qərbin xüsusilə siyasi və mədəni fəlsəfəsi bir çox tərkib məzmununa görə Azərbaycan xalqının düşüncələrində özünə yer tapıbdır. Azərbaycan bir tərəfdən islam dinini öz milli

mədəniyyəti ilə qarışdırmış fars mədəniyyəti, digər tərəfdən də Avropa mədəniyyətini öz milli mədəniyyəti ilə qarışdırmış rus-slavyan mədəniyyəti, başqa tərəfdən də Avropa mədəniyyətini islam mədəniyyəti ilə qarışdırmış türk mədəniyyəti ilə sıx inteqrasiya şəraitində yaşamış və zəngin mədəniyyət məskəninə, inteqrasiya mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycan fəlsəfi düşüncələrinə Qərbin rəşonalizm daha çox Rusiya və Türkiyədən (ədəbiyyatdakı tənziyat dövürünün nümayəndələrindən) daxil olub. Birbaşa bəhrələnmə də mövcud olub. Avropada azərbaycanlı tələbələr təhsil alıblar və müasir, liberal düşüncələrə yiyələniblər.

“Novruz” bayramında hamı tərəfindən eyni bayram qiyafələrinin(libaslarının) geyinilməsi və mədəni birlik, sivil inkişaf

Azərbaycan xalqının qədim bayramı olan “Novruz” bayramı da öz elementləri ilə milli mədəniyyətin tərkibini formalaşdırıb. Hesab edilir ki, dünyada təqribən üç yüz milyon nəfər bu bayramı qeyd edir. Bu bayram beynəlxalq bayram kimi BMT-nin rəsmi qeydiyyatındadır. “Novruz” bayramı elementləri təbiət hadisələrinin gəlişini qeyd etməklə (belə hesab edilir ki, su, yel, od, torpaq çərşənbələrinin qeyd edilməsi əsasən bununla əlaqəlidir) bərabər, daha da geniş tərkibə və məzmunla malikdir. Süfrə mədəniyyətini və elementləri, həyata keçirilən ritualları buna misal çəkmək olar. “Novruz” bayramı həm də inanclarla zəngindir. İnanclar isə insanların ruhən saflığına xidmət edir. Məsələn, tonqaldan hoppanmaq və çaydakı axar sudan hoppanaraq təmizliyə çıxmaq inancları insanları saflığa, təmizliyə çağırır. Bayram həm də təbiət və kainat əlamətlərini əks etdirir, insanların düşüncələrinin təbiətlə, kainatla asılılığını şərtləndirir. “Novruz” bayramında səməni torpağın oyanışının, yazın

gəlişinin rəmzidir. Mətbəxdə bişirilən və süfrələri bəzəyən qoğal Günəşin, paxlava ulduzların, şəkərbura isə Ayın rəmzidir. İnsanların inancında mütləq şəkildə kainat elementləri öz əksini tapıb və insan bununla bəşəri varlıq olduğuna bir daha inanıb.

Azərbaycanın Qərb bölgələrində “Novruz” bayramından və çərşənbə axşamlarından qabaq Xıdır Nəbi (Xıdır Elləz) bayramı qeyd edilir. Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) yaşamış azərbaycanlıların bir çoxları da öz tarixi torpaqlarında bu bayramı qeyd edirdilər. Bu bayram müqəddəs hesab edilir və Xıdır peyğəmbəri bayramı hesab edilir. Bayramda buğda (arpa ilə birlikdə) qovrulur, dəyirməyə üyüdülmür, qovut əldə edilir. Sonra isə bu qovut doşabla, bəhməzlə, şəkər tozu ilə şirin edilir və süfrələrə qoyulur. Qovutdan və ya qovrulmuş buğdadan başqa qapılara da paylanılır.

Bütün bu elementlər və rituallar dini və digər inanclarla təbiət hadisələrinə dair təfəkkürün vəhdətini yaradır və bundan da milli mədəniyyət elementlərinin bəzi tərkib hissələri öz əksini tapır. Milli bayramlarda ruzi bərəkət nemətlərinin önə çəkilməsi və mətbəxlərdə və adətlərdə, rituallarda öz əksini tapması Azərbaycan xalqının qədim tarixini müəyyən edən əsas kriteriyadır.

Sovetlər dövründə bir müddət qadağan olan “Novruz” bayramı 1967-ci ildən təkrar olaraq dövlət səviyyəsində rəsmi qaydada qeyd edilməyə başlayıb. İlk əvvəl bu bayram daha çox yaz fəsili ilə əlaqələndirilib, sonra isə bayramın öz dərin məzmununu özünə qayıdıb və yeni nəsil tərəfindən dərk edilib. İlk dəfə olaraq Suraxanı atəşgahından İçəri şəhər divarlarına qədər bayram yürüşü keçirilib. Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə yenidən milli bayram kimi həm dövlət, həm də ümumxalq səviyyəsində qeyd edilib. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu bayramın təkrar olaraq yenidən qeyd edilməsi sahəsində dövlət səviyyəsində əməli işlər görüb. Hal-hazırda da dövlət səviyyəsində bayramın qeyd edilməsi üçün

müvafiq tədbirlər həyata keçirilir və bayramın ümumxalq hərəkətinə çevrilməsi üçün əməli işlər həyata keçirilir. Xüsusilə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti xanım Mehriban Əliyeva incəsənət və mədəniyyət sahəsində milli elementlərin inkişafına və təbliğinə xüsusi önəm verir. Bayram UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil olubdur. BMT səviyyəsində bu bayrama münasibət bildirilir və bir çox xalqları birləşdirən rəmzi mənə kimi qəbul edilir.

Bu gün hesab etmək olar ki, dövlət “Novruz” bayramının çox geniş şəkildə qeyd olunmasına xüsusi önəm verir və bayram keçirmək səviyyəsinin ilbəl artması üçün güclü tədbirlər həyata keçirir. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, bir çox insanlarda bayram keçirmək ruhu yoxdur və bayrama etinasız yanaşma vardır. Digər tərəfdən də bayram keçirmək dedikdə, düşüncələr və hərəkətlər əksər hallarda süfrə bəzəmək və nemətlər bişirməklə məhdudlaşır. Bu baxımdan da bayram rituallarına yeni elementlərin qatılması, bəzi forma dəyişiklikləri etmək zamanın tələbidir. Azərbaycanda bayramı yüksək səviyyədə qeyd etmək üçün xarici ölkələrdən turistlər gəlirlər və Cənubi Azərbaycandan da əksər insanlar yüksək şəraitə və sərbəstliyə görə “Novruz” bayramını Azərbaycanda keçirməyə üstünlük verirlər. Lakin dövlət səviyyəsində yüksək tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ümumilikdə geniş əhali səviyyəsində bayramın ruhunda bir qədər zəiflik hiss edilir. Cəmiyyət özü kütləvi olaraq və həmrəy şəkildə bayramı qeyd etmək ruhundan kənarlaşır. İnsanlar bayramın təntənəli keçirilməsi üçün gözlərini dövlət tədbirlərinə dikirlər və öz aralarında bayramın keçirilməsi səviyyəsi isə yüksək olmur. Məsələn, şəhər məhəllələrindəki rituallarda zəiflik özünü göstərir. Əslində isə bu bayram daha çox öz təntənəli şəkildə qeyd edilmə səviyyəsinə və əhəmiyyətinə görə aşağılardan yuxarıya doğru əhatə olunmalı və bütün cəmiyyəti bürüməlidir. Azərbaycanda isə təntənə şəkildə qeyd edilmə daha çox

dövlət səviyyəsində olur. Dövlət başçısı və rəsmi şəxslər bayram mərasimlərinə qatılırlar.

“Novruz” bayramının mənalı və daha da dərin məzmununda qeyd edilməsi üçün təntənəli **alov, səməni, xonça festivalları** ilə yanaşı (burada alov-səməni-buta elementləri birləşməsindən yeni bayram rəmzini yaratmaq olar), hamı tərəfindən **vahid geyimlərin geyinilməsi** üçün paltarların (qiyafələrin, libasların) da hazırlanmasını həyata keçirmək olar. Bayram milli məna və məzmun kəsb etdiyindən və kifayət qədər tarixən formalaşmış elementləri özündə cəmləşdirdiyindən həmin elementlərin qarışığının əks olunduğu milli geyimləri hazırlamaq olar. Milli geyimlərdə buta naxışı, səməni, paxlava, qoğal və şəkərburanın olması daha da məzmunlu ola bilər. Geyimin özünün rəng qarışığı da bu elementləri əks etdirən rənglər ola bilər. Milli geyimləri hər bir şəxs, dövlət rəhbərlərindən tutmuş adi vətəndaşlara qədər hamı, geyinə bilər. Ölkəmizə gələn turistlər də həmin geyimlərə böyük maraq göstərə bilərlər. Bayramda qeyd edilən dövlət səviyyəli tədbirlərdə də dövlət rəsmiləri bu geyimi geyinə bilərlər. Bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar da “Novruz” bayramında bu geyimləri geyinə bilərlər. Geyim adət halını alar və hər bayram günlərində bütün yaşayış məskənləri əsl bayram əhval-ruhiyyəsinə bürünər. Geyimdəki rəng çalarlığı isə insanların bayram əhval-ruhiyyəsinə əlavə rəng qatar. Milli geyimlərdə bayram festivallarını təşkil etmək olar.

Əhəmiyyəti:

-xalqın arasında ictimai və mədəni birliyin yaranmasına kömək;

-cəmiyyətdə bayram əhval-ruhiyyəsinin yüksəlməsi;

-tikişçilik-toxuculuq məhsulları istehsalının artması və gəlirlər;

-milli naxışların hamı tərəfindən geniş tanınması və geyimlərdə geniş əks olunması;

-bayramın kütləvi əhəmiyyətinin artması;

-ticarətin və geyim istehsalının artması və s.;

-milli həmrəylik və təntənəli birlik tədbirlərinin qeyd edilməsi ilə xalqın sivilləşməsinə kömək etmək;

-bayram zamanı rəngarənglik vəhdətini yaratmaq və düşüncə zənginliyini təmin etmək;

-hamının eyni olması prinsipini inkişaf etdirmək və s.

Tədbirlər ictimailəşmə proseslərinə böyük kömək edə bilər. “Novruz” bayramının festivallar şəkilində və vahid milli geyimlərdə qeyd edilməsi həm də bayramın beynəlxalq əhəmiyyətini artırmağa bilər. Ölkəyə turist axınına gücləndirər. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli səviyyəsinin qaldırılmasına kömək olar, sivil xalq kimi imicinin formalaşmasına xidmət edir.

Bayramın keçirilməsi səviyyəsini zaman-zaman ideallaşdırmaq mümkün olar. Bunun üçün Azərbaycanın kifayət qədər potensialı vardır.

Bayram qiyafələrinin nümunələri barədə mətbuat və televiziya ictimai müzakirələr keçirilə bilər və qəbul edilən formaların şirkətlər tərəfindən istehsalı həyata keçirilə bilər.

Bakı şəhərindəki Dənizkənarı Milli parkda (Bulvarda) cəmiyyətin, xüsusilə yeniyetmə və gənclərin maariflənməsi üçün maariflənməni və duyğuların zənginləşdirilməsini təbliğ və təşviq edən elementlərin və vasitələrin quraşdırılması və əhəmiyyəti

Azərbaycan sürətlə inkişaf etməyi qarşısına məqsəd qoyan bir ölkədir. Ölkə Avropa və inkişaf etmiş Qərb zamanına çatmaq istəyir. Bunun üçün kifayət qədər maddi və mənəvi resurslar vardır. Ölkənin təbii sərvətləri sənayenin, sosial sahələrin, infrastrukturun, eləcə də cəmiyyətin siyasi və ictimai

quruculuğuna istiqamətləndirilib. Son iyirmi ildə dünyəviləşmə prosesləri sayəsində əməli işlər həyata keçirilib. Lakin problemlər də olduqca çoxdur. Əsas problem yüksək cəmiyyətin qurulmasını təmin etmək üçün bir neçə istiqamətdə ardıcıl olaraq fundamental siyasətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Cəmiyyətin təklifləri (sivil dövlət əslində cəmiyyətin sifarişlərini təhlil edərək, yerinə yetirdikdə demokratik ruhlu və əsaslı olur; çünki dövlət əslində cəmiyyətə xidmət məqsədilə təşkil edilən bir qurumdur) əsasında dövlət siyasətinin bəzi istiqamətləri müəyyən edilir. Bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin reallaşdırılması zamanla bir-birini şərtləndirməlidir. Şərtləndirici tədbirlər də öz növbəsində radiuslu və dairəvi əsaslarla cəmiyyəti əhatə etməlidir. Azərbaycan cəmiyyəti həm öz daxili imkanları hesabına, həm də cəhətlərlə ölkəyə daxil olan qərb-şərq, şimal-cənub marşrutları üzrə dalğaların hesabına zənginləşməkdədir və eləcə də şərq istiqaməti üzrə mədəni-siyasi dalğaları ötürməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan həm inkişaf edən, həm də inkişaf etdirən subyekt və element rolunu oynayan bir məkan və obyektidir. Məsələn, Azərbaycan iqtisadi baxımdan Türkiyə, İran, Rusiya, Cənubi Koreya, Çin və Avropa üçün bazar rolunu oynayır. Bu ölkələrdən ərzaq, kənd təsərrüfatı, geyim və texnologiya məhsulları Azərbaycanda istehlak olunur. Digər tərəfdən də Asiya ölkələrinin, o cümlədən Türkiyənin, Çinin, Mərkəzi Asiyanın, Şərqi Asiyanın, həmçinin, Pakistanın, Hindistanın, Banqladeşin, eləcə də Gürcüstanın vətəndaşları üçün iş yerləri məkanı rolunu oynayır. Qərb sərmayəçiləri üçün isə əsrin əvvəllərində olduğu kimi qazanc yerinə və obyektinə çevrilib. Azərbaycan tək iqtisadi layihələrin tranzit məkanı kimi yox, həmçinin mədəni-siyasi cərəyanların qovuşmasını və keçiciliyini təmin edən məkan kimi də əhəmiyyət kəsb edir. Qərb musiqisinin nümayəndələri öz ölkələrinin mədəniyyətlərini Azərbaycanda təmsil edirlər. Ölkənin potensialı Qafqazdakı subyektlərin də diqqətini çəkir və buna görə də

Azərbaycan ümumilikdə Qafqazın mərkəzi elementinə çevrilmək imkanı əldə edir. Azərbaycanın iqtisadi potensialından Şimali Qafqaz regionu da bəhrələnməyə çalışır.

Azərbaycanın başlıca məqsədi Qərbi inteqrasiyanı gücləndirməkdən və bundan istifadə edərək Şərqi üçün yeni bir inkişaf modelini (“aralıq” modeli) yaratmaqdan ibarətdir. Qərbi dedikdə (Qərbi Avropa, ABŞ və Kanadadan ibarət olan Atlantik regionu), biz düşüncələrdə inkişaf, tərəqqi, sülh, sabitlik, insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmini, insanların sosial-rifah hallarının yüksək olduğu, insanlığa dəyər verilən cəmiyyətlər kimi qəbul edirik. Qərbi həm də dünya texnologiyasının, təbiət elementlərinin və texniki elmlərin simvolu kimi də xarakterizə edilir. Bu gün istər elmi, istərsə də qeyri-elmi dairələrdə **“hi-tech”** (ing. high technology-məna yüksək texnologiya deməkdir) sözündən istifadə edilir. Qərbi bu statusa malikdir. Qərbi elmin (texniki elmlərin, texniki-elmi laboratoriyaların) mənbəyidir və dünyaya daima yeni nəsil texnologiya bəxş etməklə məşğuldur. Bütün sahələr üzrə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin, ali məktəblərin əsas mənbəyi Qərbi hesab edilir. Keçmiş SSRİ-ni və indiki Rusiyanı da bura aid etmək olar. Yaponiya, Çin, Türkiyə və digər Şərqi ölkələri isə müasir elmi- texnologiyanı Avropadan mənimsəyiblər. ABŞ II Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya və Cənubi Koreyaya elm və texnologiya sahəsində böyük kömək göstərmişdir. SSRİ də bu sahədə vaxtilə Çinə (Çin Kommunist Partiyasının rəhbəri və müasir Çinin qurucusu olmuş Maodzedunun dövründə) kömək edib. Çinə avtomobil istehsalının təşkilində yardım göstərmişdir. Monqolustan ümumilikdə SSRİ-nin təsir dairəsində olub. Bununla yanaşı, Qərbi sistemli iqtisadiyyatın, sistemli cəmiyyətlərin, rəşadət təfəkkürünün və realizm fəlsəfəsinin simvolu kimi Şərqi qəbul edilir. Qərbdə ictimai problemlər bir çoxlarını düşündürür və kollektiv reaksiyalar meydana gəlir. Burada mübarizədə çoxları iştirak edir. Əksəriyyətin iştirakı isə enerjinin çoxalmasına xidmət edir. *(Qeyd: əslində*

ictimai mənafe daha da təkmil mənafedir. Qərb fəlsəfəsi zəngin ictimai mənafe ni əldə rəhbər tutur. İdeal ictimai düşüncələr Qərbdə(inkişaf etmiş Qərbdə) daha da sürətlə inkişaf edir. Kamil insan ictimai xidməti əsas götürür, ictimaiyyətlə əlaqələrdə o kamilləşir. Kamilləşmə bir tərəfdən genetik faktordursa, digər tərəfdən ictimai təcrübədir. Məsələn, dünyanın ən varlı adamlarından biri, Microsoft şirkətinin sahibi Bill Qeyts özünün varidatının müəyyən hissəsini fond vasitəsilə ictimaiyyətə xərcləyir (məsələn, Afrika ölkələrində xəstəliklərin müalicəsinə, xəstə uşaqların sağalmasına və s.) və tele mü sahibələrindən birində öz varidatını ictimaiyyətin varidatı olaraq qalacaq kimi bəyan edir. Varidatın şəxsi olaraq irsi olacağını qeyd etmir. Burada onun ictimai əxlaqının yüksək olması özünü təsdiq etmiş olur). Fəlsəfəşünasların fikrincə, o cəmiyyət mütəşəkkil hesab olunur ki, burada ayrı-ayrı şəxslərin həyat və mənafeləri ictimai qurumlarla vasitələnir..¹ Çoxlarının iştirak etdiyi və başlıca olaraq etirazlarla, tənqidlərlə müşayiət olunan hərəkətlər daha yüksək ictimai əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da böyük diqqət və qayğıni meydana gətirir və ictimai məsuliyyəti artırır.

Şərq hal-hazırda özünü mənəviyyat simvolu kimi qəbul və təbliğ edir. Mənəvi məsələləri önə çəkir. Lakin bununla da tam razılaşmaq olmaz. Belə ki, ac cəmiyyətlərin, disbalanslı mühitlərin mənəviyyatının ümumilikdə zənginliyindən söhbət etmək və mənəvi mühit kimi bu məkanı təsdiqləmək bir qədər şübhə doğura bilər. İfrat mühafizəkarlıq, güclülərin gücsüzlər üzərində sərhədsiz hökmranlığı insan həyatına belə müdaxilənin səbəbinə çevrilir. Şərq əlində adət-ənənəni əsas götürərək mahiyyətə varmır və üst və alt təbəqələrin yerini dəyişik salır, baza həyat prinsiplərini üst həyatla ört-basdır edir. Şərq daha çox melanxolikdir və içiboş bir vasitə üzərinə

¹ Xəlilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2004, 624 səh., səh.20

çəkilməmiş süni **zahiri parıltıdır**, həm də bir “balaban”dır. Şərqi bir çox cəmiyyətlərində yalnız bir qrup şəxsin əsas kütlə üzərində hegemonluğundan və onları istismarından söhbət etmək daha məqsədəuyğun olar. Əksər Şərqi cəmiyyətlərində hakim qrupla vətəndaşlar arasında olan disharmonik münasibətlər cəmiyyətlərin qüsurlu əsaslarla qurulmasını şərtləndirir. Paxıllıq, xudbinlik, xainlik, sui-qəsdlər, vəzifə üstündə çəkişmələr, yaltaqlıq, ikiüzlülük, xəyanət, qadın hüquqlarının pozulması, əməyin istismarı, qadınların istismarı və alçaldılması kimi pisliklər başlıca olaraq ac və inkişaf etməmiş cəmiyyətlərə xas olur. Əgər bu, məntiqdirsə, onda Şərqi əksər ölkələrinin mənəvi zənginliklərindən söz açmaq gülünc olar və heç bir real əsası olmayan şüara çevrilər. Əksinə, mənəviyyətin zənginliyi fərdin müstəqilliyindən asılıdır ki, bu müstəqilliyi, sərbəstliyi, azadlığı da fərdin maarifçiliyi ilə onun maddi vəziyyətinin vəhdəti yarada bilər. Maddi aləmin zənginliyi yüksək düşüncə ilə birləşərək saflığı və mənəviyyəti əmələ gətirir. Bu baxımdan yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlərin əxlaqı müqayisədə daha da saf ola bilər. İnsanlar yalnız belə vəziyyətlərdə özlərinə dəyər verə bilərlər. İnsanlıq və bəşəri məsələlər, global humanizm inkişaf etmiş cəmiyyətlərin ruhuna bağlıdır.

Hal-hazırda Qərbi (burada Avropa, ABŞ və Kanada; eyni zamanda Avstraliyanı və Yeni Zelandiyanı da öz inkişaf səviyyələrinə görə coğrafi yox, siyasi-mədəni baxımdan Qərbi aid etmək olar. Bu ölkələrdə də əksər əhali “köhnə dünya”dan-Avropadan getmədir) öz elementləri və elementlər arasında rəvan əlaqələrin mövcudluğuna görə əksər Şərqi ölkələri üçün ideal bir məkan rolunu oynayır.

İnsanların saflaşması, onların mənəviyyətinin zənginləşməsini yaradan formulalar var. İnsanlar müsbət elementləri kompleks şəkildə özlərində əks etdirdikdə, saf və mənəvi baxımdan zəngin olurlar. Formulanı aşağıdakı cəmdə dərk etmək olar:

- hikmət+əql+təmkin+ədalət+yüksək maddi vəziyyət+dünyəvi təhsil+elm+dini olduğu kimi başa düşmək+əxlaq+tərbiyə =saflıq, kamillik, müdriklik. Burada mütləq şəkildə maddi və mənəvi aləm arasında müsbət istiqamətdə, müsbət trayektoriyada tarazlıq yarandıqda insan daha çox xoşbəst olur. *(Qeyd: qədimdən belə bir fikir var ki, insanı bütün heyvanlardan ayıran, onu dünyanın bütün sirlərinə vaqif edən dörd şeydir:-Hikmət, əql, təmkin və ədalət. Alimlik, savad və hər şeyi ətraflı düşünə bilmək-hikmətə; tədbir, səbr, nəzakət, mərhəmət-əqlə; həya, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etmək –təmkinə; doğruluq, vədi yerinə yetirmək, yaxşı işlər görmək və xoşxasiyyətli olmaq ədalətə daxildir. Bi sifətlərin hamısı kamil bir şəkildə bir adamda toplandıqda dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi belə onun başını gicəlləndirə bilməz, ən böyük bədbəxtliyi onu sarsıda bilməz).*¹

Dini də başa düşmək üçün əsas yol maariflənmədən, geniş düşüncələrdən keçir. Fərdin maddi vəziyyəti yaxşı və müstəqilliyi olmasa, onun yüksək vicdanından söhbət belə gedə bilməz. Əgər biz qəbul etsək ki, dində olan fikirlərdə zənginlik var, onda bu zənginliyi, Allah kəlamını dərk etmək üçün gərək insan təfəkkürü, idrakı hissələrə parçalana bilsin ki, incəlikləri dərk etmək qabiliyyətinə malik olsun. Həm də hissələr arasında əlaqələrin məzmununu anlaya bilsin. Əks təqdirdə, insanlar dini yalnız bütöv qəbul edib, onun incəliklərini, tərkib hissələrini dərk edə bilməzlər və əlaqəni tapa bilməzlər, mahiyyətini başa düşə bilməzlər. Dində yalnız forma qəbul edilə bilər ki, bu da adi şüur səviyyəsində müxtəlif istiqamətlərə yozula bilər. Nəticə də insanlara xidmət üçün ola bilməz. Dinin dərk edilməsinin yolu isə elmdən və zəngin təcrübədən asılıdır. Hansı ki, din də, məsələn, islam dini elm

¹ “Kəlilə və Dimnə”. K20 Müqəddimə: Mirzə İbrahimovundur. Farscadan tərcümə edən, şərh və izahı: Rəhim Sultanovundur. Bakı, Azərnəşr”, 1982, 317 səh., 43-44.

öyrənməni əsas götürür. (Burada genetik əxlaq və həyat təcrübəsi də vəhdət şəkilində, qovuşmuş formada çıxış etməlidir). Buna baxmayaraq, cəmiyyətlərdə yaşanan birtərəfli dayaz, cılız və bayağı fikirlər dinin elm öyrənmək tələbini kölgədə qoyur. Din mənəviyyat təbliğatçısı olduğundan yüksəkdir və alidir. Alinin də dərk edilməsi adi təfəkkürdən kənardır. Dinin dərk edilməsi üçün daima inkişaf edən təfəkkürün, dərrakənin olması vacibdir. Adi təfəkkür, dayaz düşüncə, adi şüur və yalnız formanın qəbul edilməsi isə dini dəyərdən sala bilər. Dərin məzmun yüksək elmi və həyatı düşüncələrə bağlıdır ki, bu da özündə fəziləti birləşdirir.

Maddi vəziyyəti yaxşı olmayan insanın düşüncələrində də eqoizm, bədbinlik və xudbinlik yarana bilər. Maariflənməmiş cəmiyyətlərdə dinin dərk edilməsi mümkün deyil. Biz insanlar elmi öyrənərək, deduksiya və induksiya prinsiplərinə müvafiq olaraq təfəkkürümüzü inkişaf etdirə bilsək, nəticələr çıxara bilsək, onda inkişafa sürətlə nail ola bilərik. Zamanı özümüz üçün tezləşdirə bilərik. Maariflənməmiş cəmiyyət konstruktivliyə meyil edir. Necə ki, vaxtilə Afinada Perikl dövründə elm və maarifçilik inkişaf etmiş və quruculuq həyata keçirilmişdir. Eləcə də bütün müasir və postmodernist sivil cəmiyyətlərin qurulmasını elm və yaradıcılıq qabiliyyəti və istedadı həyata keçirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əldə edilən məhsullar nəticə vəziyyətləridir, vasitələridir. Nəticədə tez-tez əldə olunan məhsullar və proseslər zamanın gerçəkliklərini zəruri edir. Zaman vasitələrdə təzahür edirsə, onda əldə edilən nəticələr də zamanı yarada bilər. Bu məntiqdən çıxış edərək hesab etmək olar ki, Qərbi zamanını özümüzə (Şərqi dünyasına) yaxınlaşdırmaq və onlara çatmaq üçün çoxlu məntiqi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik olmalıyıq. Məntiqi nəticələr isə məntiqi məhsulların əldə olunmasına kömək edə bilər. Məntiqi nəticələrin çaxarılması, bu baxımdan təklərdən cəmlərin əldə edilməsi və cəmlərin parçalanaraq təklərin əldə edilməsi

prosesləri çox olarsa, ümumi və xüsusi hallar dərk edilərsə, ümumi və xüsusi, tək və cəmin qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri dərk edilərsə, onda nəticə vəziyyətləri də çox olar və elementlərin sayı artar. Elementlərin sayının çoxalması da öz növbəsində inkişafa səbəb olar. Əlaqədə olan elementlərin sayı çoxalar və proseslər böyüyər. Proseslərin böyüməsi də öz növbəsində proseslərin əhatələnməsinə səbəb olar. Proseslər əhatələnersə, genişlənersə, məkanlarda mövcud olan hər bir enerji vasitəsinə özünə cəlb edər. Enerji vasitəsinin iştirakı da proseslərin daxildən (immanent) və xaricdən böyüməsinə səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, daima ardıcıl olaraq baş verən hərəkətlər sayəsində yeni yaradıcı elementlər, hərəkət vasitələri və subyektləri meydana gəlir. Nə qədər nəticə sayı çox olarsa, bir o qədər şəxslər elementlərlə bəhrələner və maddi vəziyyətləri də yaxşılaşar.

Azərbaycanda əhalinin əsas enerjili təbəqələri yeniyetmələr, gənclər və orta yaş təbəqəsidir. Bu təbəqənin nümayəndələri əsasən cəmiyyətin tərəqqisinin avanqard elementləri hesab edilir. Onların daima avanqard olmalarını təmin etmək məqsədilə baza və üst qat prosesləri, yəni elmi və maddi amillərlə yanaşı, təbliğat və təşviqat prosesləri (üst qat prosesləri) həyata keçirilməlidir. Yeniyetmə və gənclərin inkişafında maddi amillər və əxlaq-tərbiyə məsələləri baza qat hesab edilir. Üst qat isə onların əyləncələri və digər məşğuliyyətləri hesab edilə bilər. Romantizm də gənclər üçün baza və üst qat rolunu oynaya bilər. Əksər sivil cəmiyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yeniyetmələr, gənclər və orta yaşlı təbəqələr enerjili təbəqələr hesab edilir. Bakı şəhərində yeniyetmə və gənclərin ən çox axışdığı yerlər Bakı Bulvarı olur. Bulvar cəmiyyətdə ictimai birliyin yaradılmasını təmin etmək üçün ən əlverişli və münasib məkandır. Bakı Bulvarında onlar piyada gəzirlər, dəniz gəzintisinə çıxırlar və əyləncələrə üz tuturlar. Attraksionlardan istifadə edirlər. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, Bulvarda kitab, qəzet və jurnal

oxuyanların sayı demək olar ki, yoxdur. Halbuki, bu məkan ən yaxşı maariflənmə məkanıdır. (Şəhərin gərgin ekoloji vəziyyətini və yaşayış və ticarət vasitələrinin, nəqliyyat vasitələrinin sayının da çox olmasını nəzərə alsaq, Dənizkənarı Milli Park ideal bir məkan hesab edilə bilər). Sakit yerləri var və dəniz havası mövcuddur. Bulvarda və parklarda azərbaycanlıların kitabxuma vərdişləri və belə demək mümkünsə, kütləvi olaraq mədəniyyətləri yoxdur. (Yaxşı vərdəşin, xeyirli məşğuliyyətin və gözəl istirahətin özü elə bir mədəniyyətdir və əhalidə, xalqda köklü xarakteri formalaşdırır. Xarakter də genetik amillərlə vəhdət təşkil edərək milli xüsusiyyətləri yaradır). Bu yolla istirahət etmək əksər azərbaycanlıları düşündürmür. Azərbaycan cəmiyyətində maariflənmənin zəif olması ucbatından ictimai münasibətlərdə və təbiətə olan baxışlarda, cəmiyyətdəki şüurlarda deqradasiya (deqradasiya-tənəzzül, düşkünlük, gerilik, pisləşmə deməkdir) prosesləri yaşanır və yeniyetmələr, gənclər itirirlər və təkmilləşmək əvəzinə düşüncələrində dayazlaşırlar, bayağılaşırlar. Şüur geriliyi ucbatından avto qəzalarda çoxlu sayda insanlar həyatlarını itirirlər. Bu gün Bulvarda artan iş çayxanalardır ki, onlar da gənclərin bayağı fikirlərinin formalaşmasını təmin edən obyektlər rolunu oynamaqda davam edirlər. Çayxanalar yeniyetmə və gənclərin enerjilərini, enerjini formalaşdırın vaxtlarını əllərindən alan obyektlər rolunu oynayır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Bulvarda yeniyetmə və gənclərin, orta təbəqənin maariflənməsi üçün aşağıdakı təbliğat və təşviqat vasitələri yaradıla bilər:

-qızlarla oğlanların birlikdə kitab, qəzet və ya jurnal oxumalarını əks etdirən heykəlciklər, tablolar, modellər, lövhələr və s.;

-yeniyetmə və gənclərin kompyuter masası arxasında əyləşərək işləmələrini əks etdirən tablolar, heykəlciklər və s.;

-gənclər arasında məhəbbət rəmzlərini əks etdirən tablolar, heykəlciklər, foto lövhələr və s.;

-gənclərin idmanlarını və rəqslərini əks etdirən rəmzi vasitələr;

-gənclərin geyimlərini əks etdirən vasitələr;

-gənclərin birlikdə musiqi ilə məşğul olmalarını, mahnı ifalarını əks etdirən vasitələr;

-gənclərin birlikdə filmlərə baxmalarını əks etdirən vasitələr, o cümlədən heykəlciklər, stendlər;

-gənclərin birlikdə dəniz mənzərələrini seyr etmələrini əks etdirən vasitələr: rəsmlər, tablolar, heykəlciklər və s.;

-ailə dəyərlərini, bu baxımdan da valideynliyi təbliğ edən, valideynlərin uşaqlarına olan münasibətlərini əks etdirən lövhələr, uşaq-valideyn münasibətlərinə dair heykəlciklər və s.

İctimai-iaşə obyektlərinin içərisində də müəyyən rəmzi vasitələri düzəltmək olar. Mücərrəd varlıqların, xəyalların konkret predmetlər üzərində əks olunmasını təmin etmək olar.

Bakı şəhərində regional kitabxanaların təşkili və əhəmiyyəti

Qədim zamanlardan bütün dahi mütəfəkkirlər hesab ediblər ki, cəmiyyətin inkişafı elm və təhsildən sıx surətdə asılıdır. Məsələn, qədim yunan idealist filosofu Platon (Plato) (b.e.ə.427-347-ci illərdə yaşamışdır) b.e.ə. 388-ci ildə Afinada öz məktəbini-Akademiyasını yaratmışdır. Bu akademiya 900 ildən artıq müddətə mövcud olmuşdur və imperator I Yustinianın göstərişi ilə 529-cu ildə bağlanmışdır. Xristian kilsələri ictimai-siyasi münasibətlərdə mühüm rol oynamağa başlamışlar. 1100-cü illərə kimi monastr icmaları Avropa mədəni institutlarının əsasını təşkil etmişdir. Sonra isə müasir universitetlər olan Boloniya və Paris universitetləri yaranmışdır. İndi mövcud olan ali məktəb sistemi, akademiya öz başlanğıcını Platonun akademiyasından götürmüşdür. Qədim

yunan alimi Aristotel də (b.e.ə.384-322-ci illərdə yaşamışdır) b.e.ə. 335-ci ildə öz məktəbini-Likey –yaratdı. Likey 860 il müddətinə mövcud oldu. Aristotel Likeydə kitabxana və ilk təbii tarix muzeyi yaratmışdı. Qədim dövrün ən məşhur kitabxanası e.ə.III əsrdə İsgəndəriyyə museyonu (museyon muzaların məbədi deməkdir) nəzdində yaradılmış İsgəndəriyyə kitabxanası idi. Bu kitabxanaya görkəmli alimlər-Eratosfen, Kallimax, Zenodot başçılıq etmişlər. Kitabxanada 100-700 min ədəd arası kitab olmuşdur. İsgəndəriyyə müharibəsi zamanı (e.ə. 47-ci il) kitabxana yanmış sonradan bərpa edilmişdir. Eramızın 391-ci ilində kitabxananın bir hissəsini fanatik xristianlar dağıtmış, ərəblərin hakimiyyəti dövründə (7-8-ci əsrlər) kitabxana tamamilə dağıdılmışdır.¹ Museyon b.e.ə III əsrin əvvəllərində yaradılmışdır. Antik dövrün əsas elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada riyaziyyatçılar (Arximed, Evklid, Eratosfen); astronomlar (Samoslu Aristarx, K.Ptolomey), filosoflar (Filon və Plotin) və şairlər (Kallimax, Feokrit) və başqaları işləmiş və yaşamışlar. Museyona ali rütbəli kahin başçılıq edirdi. Museyonun çiçəklənmə dövrü e.ə. III-II əsrlər hesab edilir. Riyaziyyat, astronomiya, təbiətşünaslıq, coğrafiya, tibb, filologiya və qrammatika elmləri üzrə böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. 272-273-cü illərdə (Roma imperiyası dövründə) Museyon dağıdıldı.² uzalar –incəsənəti və elmi təcəssüm etdirən doqquz yunan ilahəsidir: Klio(tarix), Evterpa (lirik poeziya), Taliya (komediya), Melpomena (faciə), Terpsixora (rəqs), Erato (məhəbbət poeziyası), Poliqimniya (himn poeziyası), Uraniya (astronomiya) və Kalliopa (epik poeziya).³

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. IV cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası 19-Bakı-80. səh. 542.

² Yenə orada. səh. 542.

³ Skirbekk Q., Gilye N. Fəlsəfə tarixi: Müasir dünyanın fəlsəfi qaynaqlarına bir baxış, Ali məktəbin tələbələri üçün dərs vəsaiti, Fəlsəfə elmləri doktoru Adil Əsədovun rus dilindən tərcüməsi, Bakı, “Zəkiöglu” nəşriyyatı, 2007., səh. 106.

Bununla yanaşı, Bağdad da Şərqi mədəniyyət mərkəzi idi və burada kitablar toplanırdı. Yunan alimlərinin əsərləri tərcümə edilirdi. Keçmiş zamanlarda kitab oxuyub səhifənin kənarına qeydlər edirdilər. Nə qədər çox qeyd olurdusa, həmin kitab daha çox oxunmuş hesab edilirdi və daha dəyərli idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk kütləvi kitabxana və qiraətxana açıldı. Belə kitabxanalardan, qiraətxanalardan birini 1894-cü ildə Bakıda Nəriman Nərimanov açmışdı. Bu dövrdə bəzi məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. 1896-cı ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən qızlar məktəbi də açıldı. XX əsrdə Azərbaycanda kitabxanaların sayı daha da artdı. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə çoxlu sayda bir çox ali məktəblər, akademiya açıldı və son zamanlarda Bakıda Prezident Kitabxanası fəaliyyətə başladı.

Təkmil dövlətin, yüksək münasibətlərin əks olunduğu sistemli cəmiyyətin qurulması yüksək maariflənmə ilə əlaqəlidir. Həm də məktəblərdə vahid proqramların tətbiqi daima ümum cəmiyyətin üzvlərinin eyni səviyyədə bilikləri əldə etmələrinə səbəb olubdur və proses bu gün də davam etməkdədir. Əvvəlki dövrlərə nisbətən indi hər kəsin təhsil almaq hüquqları və imkanları var. Bu baxımdan da biliklərin sistemli tədrisi, dünyəvi biliklərin öyrədilməsi artıq ənənə halını alıbdir və məktəblər sistemli cəmiyyətlərin inkişafına və qurulmasına xüsusi kömək ediblər. Bütün dünya öz mövcud inkişaf səviyyəsinə görə ibtidai, orta, orta ixtisas və ali məktəblərə, elmi-tədqiqat mərkəzlərinə, bu baxımdan akademiyalara və kitabxanalara borcludur. Qədimdən həyata keçirilən müşahidələr, sonradan isə təşkil edilən laborator eksperimentlər əsasında məntiqi təfəkkür, nəzəri fikir təcrübə ilə vəhdət təşkil edərək bugünkü inkişafın əsasını yaradıbdır. Fəlsəfədə rasionalistlər, empiristlər elmi biliklərə, təcrübə və nəzəri biliklərə üstünlük vermişlər. Biliklərin və istəklərin,

məqsədlərin sonsuzluğu inkişafı qabağı alınmaz prosesə çeviribdir.

Ümumiyyətlə, kitabxanaların mövcudluğu və mütəmadi olaraq kitabxanalara gedib istiqamətli şəkildə bilikləri öyrənməyin özü də bir məktəb keçmək deməkdir. **Əlavə olaraq onu da bildirmək olar ki, ictimaiyyət üçün kitabxanalarda müəllimlərin, ictimai xadimlərin mühazirələrini də təşkil etmək olar.** Bu baxımdan böyük kitabxanaların mühazirə zallarını təşkil etmək olar və bu zallarda elm və ictimaiyyət xadimlərinin mühazirələrini də dinləmək olar.

Məktəblər cəmiyyətlərin sistemləşməsində əsas rolunu oynayan obyektlər və subyektlər rolunda çıxış edirlər. Məktəblər eyni yaş dövrləri üzrə şəxslərə eyni biliklər verirlər ki, bu da cəmiyyətləri əhatə edir və şəxslər arasında biliklərə, təbiətə, insanlara olan münasibətlərdə vahidlik, bütövlük və sintez yaradır. Vahid biliklər və qaydalar vahid vərdişləri meydana gətirir ki, hamı da vahid qaydalara bu və ya digər səviyyədə tabe olur. Vahid biliklər, vahid tərbibə üsulları cəmiyyətin üzvləri arasında təbii vahidliyi, nisbi bərabərliyi yaradır. Cəmiyyət sistemində həm də rəngarəngliyi meydana gətirir. Vahid biliklər sistemi cəmiyyətin üzvlərinin şaxəli və qaydalı olaraq hərəkətlərini zəruri edir. Vahid biliklər vahid dəyərlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu baxımdan da qeyd etmək olar ki, vahid istiqamətli siyasət kimi vahid biliklər də insanlar arasında bütövlüyü meydana gətirir, baxışları formalaşdırır.

Kitabxanalar da öz növbəsində cəmiyyətin maariflənməsinə xidmət ediblər. Dahi mütəfəkkirlər kitabxanalara hər kəsin faydalana biləcəyi biliklər toplusu məkanı kimi əhəmiyyət verərək, kitabxanalarda öz həyatlarını yaşamışlar və kitabxanaların yaradılması təşəbbüskarları kimi çıxış etmişlər. Kitabxanalarda toplanan və müxtəlif sahələri əhatə edən kitablar, əlyazmalar, üzləri köçürülmüş əsərlər ayrı-ayrı sahələr

üzrə məşğul olan mütəxəssisləri və qeyri-mütəxəssisləri, kütləvi oxucuları bir araya gətiribdir. Kitabxanaların belə müsbət xüsusiyyətləri hal-hazırda da davam etməkdədir. Kitab oxumaq vərdişləri isə əsl məşğuliyyət yaradıbdır. Kitab oxumanın özündə bir mədəni, zövqverici vərdiş mövcuddur. Kənardan müşahidələr kitaboxumanın gözəl bir mənərə olmasını sübut edir. Burada, belə vəziyyətlərdə, görünüşdə estetika və etikanın vəhdəti mövcuddur. Kitab oxumaq insanlığın dəyərini artırır; çünki insan ümumən biliklərə tabe olan və biliklərlə (məlumatlarla, məlumatlar toplusu ilə) idarə olunan və ucalan varlıqdır. Bu baxımdan da uca və mənəvi yaranışdır. Ağıllı və geniş düşüncəli insanlar biliklər əldə edirlər, biliklər sayəsində təfəkkürləri məntiqi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik olur. Dahi və müdrik insanların yetişməsində kitabxanalar bir obyekt və bu baxımdan məlumat mərkəzi olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Əksər şəxslər kitab oxumaqla əsl istirahət edirlər və gərginliklərdən uzaqlaşırırlar, yaxa qurtarırlar. Kitab oxumaq həm də insanları ayıldır və pisliklərdən uzaqlaşdırır. Ümumi olanı hissə-hissə dərk etməyə kömək edir. Şəxsi keyfiyyətlərində səbrliliyi, mülayimliyi, düzümlülüyü, qanediciliyi və s.-ni yaradır. İbrət dərsi verir və yeni-yeni baxışların formalaşmasını zəruri edir. Kitab oxumaq həm də nitqi təkmilləşdirir və formalaşdırır. Dərrakəni mürəkkəbləşdirir və bu baxımdan da zənginləşdirir. Kitablara oxumaq daima daxili eqoizmi azaldır və insanları humanistləşdirir. Bununla yanaşı, insanları həmişə həyatla mübarizədə hazırlıqlı, tədbirli, təmkinli və immunitetli edir və insanlarda qabiliyyət və bacarıq yaradır. Bir də ki, “vəhşi insan” (vəhşi insan-insanın vəhşi heyvanla eyniləşdirilməsidir) obrazından uzaqlaşdırır. Kütləvi şəkildə maariflənen, kitab və qəzet oxuyan cəmiyyətlərdə insanlar arasındakı münasibətlərdə mülayimlik yaranır. Əksər üzvlərin kitab oxuduğu cəmiyyətlərdə sakitlik hökm sürür. Kitab bütün cəmiyyətin mədəniləşməsinə, həyat tərzinin siviləşməsinə, bu baxımdan

da təkmilləşməsinə xidmət edir. Kitabları oxuyarkən bilikləri əldə etmək də öz növbəsində elmi olmağı meydana gətirir ki, bu da sistemli həyat tərzü üçün rasionel təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Kitab oxumaq insanların boş vaxtlarını səmərəli keçirilməsinə kömək edir və bədii ədəbiyyatların öyrənilməsi, dahi insanların fikirləri ilə tanışlıq insanları təbiətlə, həyatla sıx bağlayır. Həmçinin ədəbiyyat özü bir bədii abidə olaraq tarixin öyrənilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərin məzmunlu kitablar baxışlarda nikbinlik yaradır. Yaxşı kitabları oxumaq onları yazanlarla söhbət etmək, onlarla ünsiyyətdə olmaq deməkdir. Nə qədər çox kitab oxunarsa, bir o qədər təfəkkür incəlikləri dərk edə bilər, qaranlıqları aydınlaşdırmaq imkanlarına malik olar. Kitablar bilikləri nəsillərdən-nəsillərə ötürmək vasitəsi kimi dəyərli hesab olunur.

Kitab oxuyarkən yeni məlumatlar hesabına enerji əldə edilir. Yeni məlumatlar beyində olan və insanları narahat edən əvvəlki məlumatları silib atmağa kömək edir. Digər tərəfdən də beyin informasiya baxımından boş olanda öz funksiyasını tam şəkildə yerinə yetirə bilmir. “Qida” çatışmazlığı olur. Bu baxımdan da daima informasiya əldə edilməli, kitab, qəzet və jurnallar oxunmalıdır ki, sağlam fikirlər formalaşsın. Məlumdur ki, insanların hərəkətləri onların beyinlərinin idarə mərkəzlərindən ötürülən siqnallar vasitəsilə edilir. Yüksək təfəkkür, yüksək hərəkətlərin məhsulu hesab edilir. Yüksək idrak təcrübəni daha tez mənimsəyir və incəlikləri daha tez görür. Bununla yanaşı, yüksək təfəkkür nəzəri bilikləri yaradır və sistemləşdirir. Yüksək təfəkkür, idrak estetikə və etikəni daha da gözəl şəkildə qavrayır.

Məktəblər, bu baxımdan orta və ali tədris müəssisələri, elmi-tədqiqat mərkəzləri əgər sistemli bilikləri verirsə, sahələr üzrə biliklərin əldə edilməsini istiqamətləndirirsə, kitabxanalar, mətbuat və televiziya, radio və internet isə ümumi və sərbəst bilikləri öyrədir. Bununla bərabər, kitabxanaların kütləvi əsasları da sərbəst biliklərin öyrədilməsinə xidmət edir.

Hal-hazırda Bakı şəhərində əsas elmi və kütləvi kitabxana M.F.Axundov adına Mərkəzi Kitabxana hesab edilir. Bununla yanaşı, digər kitabxanalar da məsələn, Prezident Kitabxanası da vardır və adı çəkilən kitabxanalarda oxucular üçün geniş şərait yaradılıb. Ali məktəblərin, Elmlər Akademiyasının kitabxanaları vardır. Eyni zamanda kifayət qədər elmi və bədii kitablar, fəlsəfi və dini mövzuda yazılmış kifayət qədər kitablar və digər vəsaitlər də vardır. Ancaq çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, kitabxanaya gələn oxucuların sayı çox azdır. Məsələn, çox yüksək şəraiti olmasına və əlverişli məkanda yerləşməsinə baxmayaraq, Prezident Kitabxanasına çox az adam üz tutur və demək olar ki, oxucu yox səviyyəsindədir. Baxmayaraq ki, kitabxana şəhər mərkəzində yerləşir, əraziyə çoxlu insanlar axışır, kitabxanaya gələnlərin sayı çox azdır. Bu hal Azərbaycan cəmiyyətində kitaba olan mənfi münasibətlərdən irəli gəlir və bir çox şəxslər maariflənməni ikinci dərəcəli hesab edirlər. Buna görə də biz, azərilər, hamılıqla stereotiplərdən azad ola bilmirik, sürətlə mədəniləşmə proseslərini yaşaya bilmirik. Çoxlarımız dünya proseslərini dərinləndirə bilmirik. Yeniyetmə və gənclər isə kütləvi olaraq kitabxanalara üz tutmurlar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, zamanı biz kitablar oxumaqla və tələblərə uyğun fəaliyyət göstərməklə, yüksək nəzəri biliklərlə, təcrübə biliklərin vəhdətini yaratmaqla, özümüzə yaxınlaşdırıla bilərik. Gələcək zamanla tanış ola bilərik. Əldə edəcəyimiz yeniliklər hesabına yeni zamanlarla rastlaşa bilərik. Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, orta məktəblilər və uşaqlar üçün kütləvi kitabxanalar da azdır və yaxşı şəraiti olan uşaq kitabxanaları yoxdur. M.Seyidzadə adına Mərkəzi Şəhər Uşaq Kitabxanasında da məktəblilər üçün, uşaqlar üçün cəzbedici şəraitlər yoxdur. Cəmiyyətdə uşaqlarda aşağı yaşlardan kitabxanalara getmək vərdişlərini yarada bilmirik. Kitabxanaların özünə uşaq yaşlarından getmək də onların ictimailəşməsinə kömək edə bilər.

Kitabxana hər bir xalqın mədəni və elmi sərvəti olmaqla yanaşı, həm də milli mədəni və milli məfkurə səviyyəsinin göstəricisidir.

Qeyd edildiyi kimi, ali məktəblərdə də kitabxanalar vardır. Lakin onlar yalnız öz müəllimləri, tələbələri və tədqiqatçıları üçün nəzərdə tutulur. Orta məktəblərin kitabxanalarından, kitab mənbələrindən istifadə isə demək olar ki, geniş ənənəyə çevrilməyibdir.

Bakı şəhərinin ölkənin elm, ali təhsil, mədəniyyət, maariflənmə, incəsənət mərkəzi olmasını, əhalinin çoxluğunu nəzərə alaraq, həm də Abşeron yarımadası üzrə ərazidə əhalinin geniş yayılmasını nəzərə alaraq, Bakı şəhərində regional kütləvi kitabxanaların yaradılması zərurətə çevrilməkdədir. Burada balanslı maariflənməni həyata keçirmək lazımdır. Şəhər inzibati baxımdan 11 rayona bölünür. Yaxın gələcəkdə hər iki və ya üç rayon üçün bir regional kitabxana yaratmaq olar. Yaxud da şəhərdə coğrafi cəhətlər üzrə, məsələn, şimal, cənub, qərb, şərq, şimal-qərb, şimal-şərq, cənub-qərb, cənub-şərq cəhətləri üzrə kitabxanalar təşkil edilə bilər. Təbii ki, kitabxanaları başlıca olaraq əhalinin sıx yaşadığı məskənlərdə salmaq olar ki, buraya gedib-gəlmək də rahat olsun. Kitabxanalar həm böyük, həm də uşaqlar üçün nəzərdə tutula bilər və bu baxımdan bölmələrə ayrılma bilər.

Əhəmiyyəti:

-ən əsas tarazlı maariflənməni təmin etməkdən ibarətdir. Maarifçilik dalğası üçün əsas istiqamətlərdən biridir. Maarifçilik isə stereotip adlanan “xəstəliklər”dən yaxa qurtarmaq deməkdir. Cəmiyyətin sağlam ruhunun qidasıdır;

-mərkəzi kitabxanalara gəlib-gedənlərin regionlar üzrə paylaşdırılması hesabına yol-nəqliyyatının yükünü azaltmaq və nəqliyyat vasitələrinin balanslı qaydada sənişin daşımalarına kömək etmək;

-şəhər kənarlarında yaşayan və mərkəzi kitabxanalara gəlib-gətmək imkanları olmayan tələbələr, müəllimlər, elmi tədqiqatçılar və digər şəxslər üçün kömək;

-kitab yazan tədqiqatçılar üçün yeni stimül vermək, elmi tədqiqatın və bədii ədəbiyyatın inkişafına kömək. Kitab bazarının genişlənməsini təmin etmək;

-uşaq ədəbiyyatının inkişafını təmin etmək üçün əlavə stimül yaratmaq;

-azərbaycanlılarda uşaq yaşlarından kitabxanalara getmək vərdişlərini yaratmaq, uşaqlarda təhsili və bilikləri öyrənməni təbliğ etmək;

-kitabxuma vərdişlərini artırmaq;

-elmlə və savadlı xalq olmaq imicini artırmaq və s.

Bakıda gəlirli sahədə çalışan şirkətlərin də kitabxanaları olmalıdır. Məsələn, neft şirkətlərinin, o cümlədən **Dövlət Neft Şirkətinin Mərkəzi kitabxanası**, “Azercell”, “Bakcell”, “Azərsun” şirkətinin və digər iqtisadiyyat inhisarçılarının kitabxanaları olmalıdır. Onlar layihə şəkilində digər kitabxanalara maliyyə yardımları da edə bilərlər.

Kino, teatr və konsertlərin təşkili ilə məşğul olan xüsusi özəl şirkətlərin yaradılması və əhəmiyyəti

Mədəniyyətin kütləvi şəkildə və geniş arealda təbliği vasitələri və obyektləri hesab edilən kino və teatra, konsertlər əhalinin bir tərəfdən maariflənməsinə xidmət edir, dünyagörüşlərini artırır, əlavə biliklər verir, digər tərəfdən də əhalidə etik-estetik düşüncələr formalaşdırır. Həmin vasitələr insanların həyata olan baxışlarını zənginləşdirməklə məşğul olur. Kino və teatra həm də nəticələrin çıxarılması və hadisələrdən ibrət dərslərinin götürülməsini də meydana gətirir. Eyni zamanda incə duyğuları yaradır. Bununla yanaşı, filmlər və teatr tamaşaları insanlarda ifrat eqoizmin qarşısını alır. Məsələn, Sovetlər dövründə Hindistan filmlərinin kütləvi olaraq tamaşası və filmlərdəki mənəvi səhnələr, əxlaq məsələləri insanların mənəviyyatının zənginləşməsi üçün

böyük rol oynayırdı. Eyni zamanda Şərq musiqisi də qəlblərin incələşməsində böyük rol oynayırdı. İnsanlarda da bu filmlərə baxmaq üçün çox böyük maraq var idi. Ümumiyyətlə, filmlər və teatr tamaşaları insanları hazırlıqlı və tədbirli olmaq üçün ayıldır və onlarda qabiliyyəti, istedad və bacarığı təbliğ və təşviq edir. Başqa tərəfdən də tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edərək yüksək əxlaqı təbliğ edir. Bu vasitələr həm də əyləncə və istirahət obyektləri hesab edilməlidir. Bununla yanaşı, həmin vasitələr insanlarda duyğuların zənginləşməsinə də xidmət edir. İnsanların həm məlumatlanmalarına, həm də nəticələr çıxarmalarına və öz həyatlarında çıxardıqları nəticələri, gəldikləri qənaətləri nəzərə almaqlarına kömək edir. Qədim yunan alimlərindən biri olan Aristotel belə qənaətə gəlirdi ki, incəsənət mənəvi müvazinətin bərpası funksiyasını yerinə yetirir. Sənət yaradıcılığı ilə (məsələn, musiqi və ya dramatik əsərlə) tanış olaraq biz özümüzə harmoniyanı və sülhü bərpa edə bilirik və son nəticədə öz aqlımızı (ruhumuzu) nəcibləşdirə bilirik. İncəsənət bu baxımdan katarsisdir (yunancadan tərcümədə kathairein-təmizləmək mənasını verir).

Kino filmlər (bədi- bədii ədəbiyyat əsasında çəkilən filmlər, məsələn, dastan əsasında çəkilən filmlər və sənədli-tarixi sənədlərə, faktlara əsaslanan filmlər) və eyni məzmunlu pyesləri əks etdirən teatr tamaşaları (məsələn, “Leyli və Məcnun”, “Romeo və Culiyyəta” dastan əsərləridir və tamaşalar da bədii məzmun kəsb edir) həm də tarixi hadisələrlə tanış olmaq üçün ən münasib kütləvi təbliğat vasitələridir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərindəki həyatı əks etdirən köhnə lentlər sənədli filmlər olaraq o dövrün şəraitini indiki insanlara əyani göstərir. Məsələn, “O olmasın, bu olsun” filmində tarixilik vardır. “Uzaq sahillərdə” filmində isə tarixi hadisələr bədii üslubda verilir. Eləcə də “Arxadan vurulan zərbə” filmində də tarixi hadisələr öz əksini tapır. Çoxlu sayda milli və xarici sənədli və bədii filmləri göstərmək olar. (Məsələn, “Cəsur ürək”-Şotlandların orta əsrlərdə ingilislərə qarşı mübarizəsini əks

etdirən tarixi-bədii filmi, “Titanik” filmi və s.) Tarixi filmlərdə tarixi hadisələr əsasında, sənədlər əsasında bədii obrazlar yaradılır. Eyni zamanda canlı olaraq real hadisələri əks etdirən və hadisələrin gedişi zamanı çəkilən filmlər-məsələn, 1942-ci ildə Moskva ətrafında gedən canlı döyüşlərin lentə alınması filmi (“Moskva cavab zərbəsi endir”-ilk “Oskar” mükafatı alan Sovet sənədlə filmi olub), Qarabağ döyüşlərini canlı çəkən filmlər və s.-də tarixi filmlərə aid edilir.

Teatr tamaşalarında da bu xüsusiyyət öz əksini tapır. Məsələn, dramaturq İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” pyesi tarixi-bədii üslub olaraq XIX əsr Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalını tarixi reallıqla və bədii əsaslarla tamaşaçıya təqdim edir. Burada realizm, romantizm və psixoloji dramın vəhdəti mövcuddur. Bu məzmununda olan bir çox tamaşaları, xüsusilə Cəfər Cabbarlının pyeslərini göstərmək olar.

Kino və teatr eləcə də bədii üslubda olan əsərləri kütləvi olaraq təbliğ edir, əks etdirir və bununla da əhaliyə müvafiq məlumatları çatdırır. Müvafiq vasitələr həm də hamı üçün vahid olan bilikləri təbliğ edir. İnsanların zövqlərinin və duyğularının formalaşmasına xidmət edir. Filmlər hər dövrün reallığını əks etdirir. Tarixin ibrət dərsləri tarixi romanların, povestlərin, hekayələrin və s. kinolar və teatr tamaşaları vasitəsilə əhaliyə çatdırılması ən münasib variant hesab edilir. Filmlərin bütün ölkə ərazisində geniş yayılması həmin hadisələrlə əyani tanışlığa səbəb olur. Məsələn, “Xoca” filmi Xocalı soyqırımını ilə əlaqədar tarixi hadisəni cəmiyyətdə geniş təbliğ edir. Həmçinin filmlərin qorunub saxlanılması xalqın mədəni genefondunun gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasında ən mühüm vasitələrdir. Tarixi kinolar həm də mədəniyyət tarixini, mədəni irsi gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayır. Döyüş səhnələrini, məişət tərzini, kənd və şəhər həyatını canlı əks etdirən filmlər isə tarixi olduğu şəkildə əhaliyə çatdırır.

Son əsrlərdə filmlər inkişaf edibdir. Bu da tarixin olduğu kimi əyani öyrənilməsi üçün əsas vasitələr hesab edilə bilər. Lirik və psixoloji məzmununda, dram və satira əsasında çəkilən filmlər və teatr tamaşaları isə hər zaman aktual olur və istənilən zamanda tamaşaçılar üçün nəticələr çıxarmaq məzmununu əks etdirir və funksiyasını daşıyır.

Azərbaycanda XX əsrin ortalarında və ikinci yarısında kifayət qədər film çəkilib ki, bu filmlər də tarixi və mədəniyyəti, o cümlədən incəsənəti və ədəbiyyatı nəsillərdən-nəsillərə ötürür. Film özü bir yaradıcılıq vasitəsidir və xüsusi diqqət tələb edir. Məsələn, tarixi filmlərdə həmin dövrə aid olan geyimlərin, döyüş vasitələrinin, dilin, incəsənətin, mədəniyyətin olduğu şəkildə əks olunması çox çətinlik törədir. Bu baxımdan da muzeylərin eksponatları ilə, arxiv vasitələri ilə yüksək səviyyədə işləmək lazım olur. Arxiv sənədləri diqqətlə nəzərdən keçirilir. Hələ Sovetlər dövründən Azərbaycanda demək olar ki, hər bir şəhərdə, qəsəbə və kənddə kinoklublar fəaliyyət göstərirdi. Bununla yanaşı, mədəniyyət klubları, konsert zalları, teatrlar geniş fəaliyyət göstərirdi. Son dövrlərdə də Azərbaycanda teatr binalarının yenidən qurulması və müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi siyasəti də geniş dalğalanmaqdadır. Rayonlarda mədəniyyət klubları yeni əsaslarla fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan kinosu həm realizmə, həm romantizmə, həm də lirik-psixoloji drama əsaslanır. Tarixi filmlərdə əksər hallarda bu üç istiqamət birləşir və baza olaraq reallığı əks etdirir. Bu əlamətlər şeirlə, poeziya ilə, eləcə də tarixi hadisələrlə əks olunur. Bədiilikdə isə etik və estetik duyğular meydana gəlir.

Azərbaycan teatrında da yuxarıdakı istiqamətlər öz əksini tapır. XIX əsrin sonlarından fəaliyyətə başlayan Azərbaycan teatrı bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Teatr məktəbləri formalaşıbdir. Yaş dövrlərinə uyğun tamaşalar da

göstərilir. Yeni teatr binaları inşa edilir və yeni tamaşalar səhnələşdirilir.

Azərbaycanda həm milli, həm də əcnəbi filmlərə maraq sürətlə artmaqdadır ki, bu da əhalinin maariflənməsi, dünya mədəniyyətini yaxından mənimsənilməsi istiqamətində ən böyük addımdır.

Bakı şəhərində yeni s(c)inema klublar fəaliyyətə başlayır. Sovet dövründə olan kinoteatrların əksəriyyəti isə bugünkü tələblərə cavab vermir. Bu baxımdan da bu sahənin tamamilə özəl sektora verilməsi lazımdır. Bir çox zamanlarda cəmiyyətdə bu məsələ müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Azərbaycanda bütün şəhər və kəndlərdə sinemanın geniş yayılmasını, teatr və konsert tədbirlərinin geniş yayılmasını nəzərə alaraq və şou-biznesin inkişafı baxımından kino, teatr, konsert tədbirlərinin təşkilini həyata keçirmək üçün xüsusi özəl şirkətlərin yaranmasına ehtiyac vardır. İxtisaslaşa bilən bu şirkət əsasən ölkənin bütün ərazisində tarazlı qaydada teatr və kino mərkəzləri, konsert mərkəzləri təşkil edə bilər.

Əhəmiyyəti:

- kinoların və teatrların kütləvililiyini təmin etmək;
- kəndlərdə və qəsəbələrdə kino klubların geniş yayılmasını təmin etmək;
- maariflənməni kütləvi şəkildə həyata keçirmək;
- əlavə qazanc yerləri, iş yerləri açmaq və s.

Təqaüdcülərə, əmək və yaş pensiyaçılarına milli bayram günlərində əlavə ödənişlərin (“onüçüncü təqaüd” ün) verilməsi və sosial-siyasi əhəmiyyəti

Hal-hazırda Azərbaycan sürətlə inkişaf etməkdədir. İnkişaf göstəricilərinə, iqtisadiyyatın inkişaf tempinə, strateji sərvətlərin bolluğuna görə və digər kriteriyalar baxımından

(məsələn, iqlim şəraitinin faydalılığına, əlverişli coğrafi, bu baxımdan, geomədəni, geoiqtisadi, geohərbi və s. mövqeyə malik olmasına, əhalinin çoxluğuna, regionda ərazi baxımdan ən böyük ölkə olmasına görə, eyni zamanda sahib olduğu təkmil siyasi sistemi və sabit cəmiyyəti baxımından) Cənubi Qafqazın aparıcı güc mərkəzinə çevrilməkdədir. Regionda baş verən regional hadisələrdə, eləcə də regionda baş verən, lakin qlobal əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdə mühüm rol oynayır, təsiredici mövqeyə malikdir. Bununla yanaşı, cəhət (“kompas”) xarakteri daşıyan xarici siyasəti, beynəlxalq siyasi mövqeyi və mədəni və sivil dünyalar arasında yerləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının daxildə və regionda və regiondan kənar güclü dönrəliliyini, sabitliyi və davamlılığını təmin etmişdir. Ölkə region üzrə siyasi cərəyanların formalaşmasında aparıcı elementə və ümumstrukturun region tərkibinin aparıcı komponentinə çevrilmişdir. Ölkənin gücünü əks etdirən elementlərin kompleksliliyi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan enerji verən, enerji toplayan bir obyekt və subyekt kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir tərəfdən iqtisadiyyat sahələri, əsasən sənaye məhsulları istehsalı inkişaf edir, digər tərəfdən də sosial və infrastruktur sahələri tərəqqiyə məruz qalır. İqtisadiyyatda daxili məhsullar, sərvətlər xarici sərmayələrlə birləşərək, biri-digərini şərtləndirərək güclü iqtisadiyyatı yaradır. Bununla yanaşı, xarici ölkələrin elmi texnoloji vasitələrindən istifadə etməklə ölkədə güclü milli iqtisadiyyat subyektləri və obyektləri formalaşır. Ölkədə iqtisadiyyatı təşkil edən istehsal və ticarət münasibətləri də inkişaf etməkdədir. İstehsal baza sahələri olmaqla yanaşı, həm də üst sahələr üçün təkanverici əhəmiyyət kəsb edir. Üst sahələrin genişlənməsinə xidmət edir. Üst sahələr, o cümlədən sosial sahələr də baza sahələrin güclənməsi üçün müvafiq tələbatı yaradır. Tələblər əsasında təkliflər genişlənir. İstehsal və istehlak birlikdə təkrar dövriyyəni yaradır. Həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sahələrində pul bir

vasitə, dəyər əvəzləyicisi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan alt və üst təbəqələr daima qarşılıqlı şəkildə bir-birinə keçməklə (burada elementlərin keçidləri) dalğaları yaradır ki, dalğalar da ümumi məkanda özü ilə elementlər daşıyıcılarına çevrilir.

Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafı və neft iqtisadiyyatının geosiyasətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi neftdən asılı olan və asılı olmayan digər sahələrin də inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın neft iqtisadiyyatı inhisarçı mövqeyə malik olmaqla yanaşı, ölkənin və hətta regionun da coğrafiyasından kənara çıxmışdır. Neft sənayesi ümumilikdə sənaye sahələri içərisində baza və mərkəzi element kimi çıxış edir və digər sahələr üçün həm cəlbədicisi, həm də şaxələndirici funksiyaları yerinə yetirir. Neft sənayesi digər sahələr üçün qidalandırıcı mənbə rolunda çıxış edir. Ümumilikdə sənaye sahələri isə sosial və infrastruktur sahələrinin inkişafına xidmət edir. Buradan da əsas prinsip bir daha öz əksini tapır ki, iqtisadiyyat hərəkətlə müşahidə olunan bir mənzərədir və bu sahədə daima elementlər əsas və köməkçi olmaqla hərəkətdə olurlar. Sənayenin, istehsalın və bu baxımdan da üst qatın inkişafı, daxili ticarətin, xarici ticarətin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər sahələrinin genişlənməsi, gömrük sahələrinin genişlənməsi ölkənin gəlirlərini artırır, büdcənin mənbəyini genişləndirir. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, vergi subyektlərinin və obyektlərinin sayı artdıqca, əhali çoxaldıqca, istehlak vasitələrinin sayı artdıqca və yeni maraqlar və tələbat sahələri yarandıqca büdcənin həm mədəxili, həm də məxarici artır. Büdcə artdıqca, xərclər də böyüyür, xərclərin böyüməsi ilə bazara çıxarılan pul kütləsinin sayı artır (büdcədən layihələrə ayrılmalara, eyni zamanda təhsil, hərbi, sosial, səhiyyə və s. xərcləri, dövlət hakimiyyətinin qollarının saxlanması xərcləri, o cümlədən inzibati və siyasi idarəetmə xərcləri və digər xərclər hesabına) və pul kütləsi isə istehsalda, qeyri-istehsalda maraqlar yaradır və sahələri hərəkətə gətirir. Digər tərəfdən də zamanın şərait standartları müasir istehsalı

tələb edir ki, bu da pul kütləsinin dövriyyəsinə yaradır. Bütçə mədaxili və məxarici arasında mütənəsbibliyin (burada nisbi bərabərlik) olması isə ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. O da məlumdur ki, pul kütləsinin həddən artıq artması iqtisadi qanunlara müvafiq olaraq inflyasiyanı, devolvasiyanı (kağız pulun dəyərinin aşağı düşməsi) yarada bilər. Bu baxımdan da iqtisadiyyat daima istehsalat və onun bazarına söykənməlidir ki, tələb təklif arasında münasibətlərdə uçurum yaranmasın. Bununla yanaşı, dövlət büdcəsi çox yüklənməməlidir (məxaric baxımından) ki, sərbəst iqtisadiyyat inkişaf etsin. Ölkənin bazar iqtisadiyyatı sisteminin sərbəstləşməsi əsas etibarilə büdcə yükünün azalmasına və əksinə olaraq büdcə vəsaitlərinin çoxalmasına səbəb ola bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanda istehsalatla, istehlak arasındakı bərabərlik nisbəti ümumi əsaslarla qorunur. Ölkə büdcəsinin əsasları, çox hissəsi xaricə satılan neftdən, neft məhsullarından formalaşır. Ölkə günü-gündən inkişaf edir. Qazılan pullar hesabına həm dövlət büdcəsi (ümumi icmal büdcə), həm də digər fondalarda (Neft Fondunda) maliyyə vəsaiti artır. Bu maliyyə vəsaiti də öz növbəsində həm istehsalatla yönəldilir, həm də sosial layihələrə istiqamətləndirir. Digər tərəfdən də iqtisadiyyat və sosial sahələr arasında əlaqələrin yüksək səviyyəsini təmin etmək üçün infrastruktur sahələri genişləndirilir. Bununla yanaşı, təbiətə, ekologiyaya da pul sərf olunur. Büdcə artdıqca (ümumi, icmal büdcə) öz istifadə təyinatları obyektinin sayını artırır. Büdcənin artması tələb edir ki, yeni-yeni istehsalat və qeyri istehsal sahələrinin təşkili həyata keçirilsin. Büdcə bu baxımdan enerji mənbəyidir ki, burada həm daxil olan, həm də xaric olan vəsaitlər hesabına ümumilikdə iqtisadi, siyasi, sosial sistemlər sürətlə işləyir və biri-digərini şərtləndirir.

Azərbaycanda hal-hazırda əmək pensiyaları, o cümlədən, yaş pensiyaları, əlilliklə bağlı pensiyalar, ailə başçılarını itirdiyinə görə müavinətlər, tələbə və tədqiqatçılara təqaüdlər

verilir. Prezident təqaüdləri də vardır və cəmiyyətdəki fəaliyyətində, xidmətində, təhsilində fərqlənən şəxslərə bu təqaüdlər verilir. Bundan başqa imkansız ailələrə sosial müavinətlər də verilir.

Ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə təqaüdlər də artır. Bununla yanaşı, əmək haqları da artırılır. Ölkə iqtisadiyyatı xalqın sosial-rifah halının yaxşılaşması məqsədilə təşkil edilir və inkişaf etdirilir. Alt qat inkişaf etdikcə onun üstündəki qat da onunla birlikdə inkişafa məruz qalır. Belə bir prinsipdən də çıxış etmək olar ki, pul xərclənməsə, dövriyyədə olmasa üzərinə əlavə pullar gətirə bilməz.

Xalqımız ildə bir neçə bayramı qeyd edir. Bu bayramlar içərisində “Novruz” bayramı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və milli əlamətləri özündə əks etdirir. Bu bayramda Azərbaycan xalqının etnik xüsusiyyətləri və xalqın yaşadığı təbiətin əsasları öz əksini tapır. Bayram adətləri içərisində ailədə böyüklərə hörmət, yaşlı insanlar ətrafına toplaşmaq ənənə halını alıbdir və davam etməkdədir. Ailələrdə babalar və nənələr bayramı öz evladdları, nəvə-nəticələri ilə birlikdə keçirməyi əsas götürürlər. Bu xalqda həm birlik yaradır, ailələrdə və cəmiyyətlərdə böyüklərə hörmət prinsipini aşılıyır. Bayram süfrəsi ətrafında, yaşlı insanlar yanında əyləşmək, toplaşmaq isə bayrama xüsusi yaraşlıq verir. Babaların və nənələrin öz nəvələri üçün bayram hədiyyələrini almaları və onları təbrik etmələri baba-nənə-nəvə münasibətlərinə müsbət təsir göstərir və onların nəvələrinə olan qayğısına xüsusi önəm vermələrinə səbəb olur. Baba və nənələr ətrafına toplaşmaq isə onlar üçün bir mənəvi qidadır və hər zaman bu qidadan faydalanmağa can atırlar. Baba-nənə-nəvə münasibətləri babaların və nənələrin həyatlarını daha da mənalı edir və onlarda nikbinlik yaradır. Bayrama yaşlı insanlar da xüsusi önəm verirlər. Bu bayram cəmiyyətdə və ailələrdə birlik, həmrəylik rəmzinə çevrilir. Ailənin yaşlı üzvləri də öz ətraflarına digər üzvləri toplayan ünsürlərə çevrilirlər. Bu baxımdan “Novruz” bayramı həm də cəmiyyətdə və ailələrdə

ağsaqqal və ağbirçəklərin hörmətinin saxlanmasına xidmət edir.

Təbii ki, bayramın yüksək əhval-ruhiyyədə keçirilməsi, süfrə zənginlikləri maddi amillərlə bağlıdır. Təqaüd alan baba və nənə bayramda öz nəvələri önündə utanc vəziyyətə qalmamalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bayramın düşdüyü ay üçün verilən əmək-yaş pensiyaları onların yalnız aylıq ehtiyaclarının ödənilməsi üçündür. Bir çox ailələrdə babalar və nənələr nəvələri və digər ailə üzvlərini öz ətraflarına yığmaq üçün maddi imkanlara sahib ola bilmirlər ki, bu da onların mənəvi sarsıntısına gətirib çıxarır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, yaşlı pensiyaçılara “**Onüçüncü təqaüd**” verilə bilər. Bu təqaüd “Novruz” bayramından qabaq verilə bilər və həm də ailələrə, yaşlı insanlara bayram hədiyyəsi olar. Bayram münasibətilə “Onüçüncü təqaüd”ün verilməsi ölkə iqtisadiyyatının da güclənməsinə gətirib çıxarar. Belə ki, sənaye istehsalı məhsulları, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları daha çox alınar və istehsalçıda əlavə maraqlar yadardır. Pul dövriyyəsi iqtisadi sistemin hərəkətini gücləndirər.

Əhəmiyyəti:

- ailə birliyinin möhkəmlənməsi;
- ailələrdə və cəmiyyətlərdə yaşlı insanların nüfuzunun artması, onların maddi müstəqilliklərinin genişlənməsi və əlavə ehtiyaclarının ödənilməsi;
- yaşlı insanlara diqqət və qayğının artması;
- bayramın mənəvi əhəmiyyətinin artması və humanistləşdirmə siyasətinin güclənməsi;
- istehsal məhsullarının çox realizə edilməsi;
- istehsal və istehlak dövriyyəsinin genişləndirilməsi, istehsal məhsullarının bazara çox çıxarılması və ucuzlaşma;

-cəmiyyətdə bayramın əhəmiyyətinin artması və süfrə zənginlikləri;

- yaşlı insanlarda həyata nikbin baxışların artması;

-gənc nəsilin nümayəndələri arasında yaşlı insanlara diqqət və qayğının artması;

-ailə münasibətlərinin məzmununun genişlənməsi və s.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı yaxın gələcəkdə bu addımı atmağa imkan verə bilər. Fondlarda olan maliyyə vəsaitləri müvafiq siyasəti həyata keçirməyə imkan verə bilər.

Azərbaycanın gənc ailələrinin Avropa, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə yay seminarlarına qatılması (yayda müəyyən müddətə həmin ölkələrdə yaşamaları) və əhəmiyyəti

Azərbaycan xalqı qədim keçmişə malikdir. Tarixin keçmiş yolu və müxtəlif xalqlarla birlikdə, qonşuluqda yaşamaq, eyni zamanda işğallara məruz qalmaq və azadlıq uğrunda mübarizələr milli şüurun formalaşmasına səbəb olan amillər olmuşdur. Xalqın mübarizə həyatı oyanışa səbəb olmuşdur və reallıqların və bu baxımdan da dünyanın, dünyadakı proseslərin dərk edilməsində, onlardan əməli nəticələr çıxarılmasında təkanverici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan xalqının dilində, mədəniyyətində, folklorunda və leksikonunda Şərq və Qərb elementləri özünə yer tapmışdır. Dövlətçiliyin yaranması (tarixi Şərq dövlətçilik ənənələrindən müasir dövlətçilik ənənələrinə keçidlə müşayiyyət olunan cəmiyyət quruculuğu məsələləri də) elementlərin təsirinə məruz qalmışdır. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrində həm Şərq, həm də müasir Qərb istiqamətləri birləşmiş məzmununda öz əksini tapmışdır. Elementlər və istiqamətlər ictimai və siyasi mühitin xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır. Orta əsrlərdə və sonrakı

dövlərdə ədəbi fikrin formalaşması xalqın ictimai-siyasi baxışlarına müsbət təsir göstərmişdir. Orta əsrlərdə Şərq ənənələri və qaydaları ilə (məsələn, Səfəvilər dövləti, Azərbaycan xanlıqları), XX əsrdə isə Avropa siyasi tərəkürü əsasında müasir dövlət (ADR-parlamentli respublika) yaranmışdır. Hal-hazırda isə tamamilə dünyəvilik prinsiplərini (Yunan-Roma hüquq sistemi nəzəriyyələri əsasında-hamı qanun qarşısında bərabərdir, hamı qanuna tabedir prinsiplərinə uyğun olaraq) əsas götürən demokratik respublika mövcuddur ki, bu dövlət də tarixi dövlətçilik irsinin yaşadılması, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Mövcud dövlətin başlıca vəzifəsi xalqın sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bərabər, müasir və qarışıq (burada elementlərin sintezindən yaranan) cəmiyyətin yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir ki, belə cəmiyyət də aralıq coğrafi məkan üçün nümunəvi bir model rolunu oynaya bilər. Burada cəmiyyət etnikmərkəzliliyə yox, vətəndaşlığa, insanlığa, humanist mərkəzliliyə söykənir və əsasən insan hüquqları önə çəkilir. Cəmiyyətin nəzəri fikirlərinin bazasında məhz bu amillər dayanır və dövlətin funksiyası da buna əsaslanır. Bütün dövlət siyasətinin mərkəzində nəzəri olaraq insanlıq və insanlara xidmət amili dayanır və insanlığa xidmət, təbii hüquqların təmin edilməsi və zamandan və şəraitdən asılı olaraq əlavə hüquqların verilməsi məqsəd olaraq qarşıya qoyulur. İqtisadi, siyasi və ictimai münasibətlər sistemləri inkişaf etdikcə insanlar da əlavə hüquqlar əldə edirlər və münasibətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənilir. İnsanların həyat vəziyyətlərinin və şəraitlərinin yaxşılaşdırılması zaman və inkişaf tələbləri, o cümlədən standartlarla uyğunlaşdırılır. İnkişaf özü zamanı və yaxşı şəraiti yaxınlaşdırır, məkana cəlb edir.

Xalqın formalaşmasının tarixi azərbaycanlıların tərəküründə Şərq-Qərb elementlərinin birləşməsindən ibarət düşüncə forması yaradıbdır. XIX əsrin ikinci yarısından

etibarən realizm düşüncələri ədəbiyyatda özünə yer tapıb və siyasi təfəkkür XX əsrdə müasir tələblərə müvafiq olaraq təşkilatlanmış xalqı meydana gətirib. Qərb müasirliyi XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində, ədəbiyyatında özünə yer tapıb. Qərb modernizmi və Şərqi ənənələrinin sintezindən müasir milli düşüncə forması meydana gəlib. *(Təbii ki, Azərbaycanda müasirliyin qəbul edilməsi çox çətin bir proses olubdur və müxtəlif maneələrlə rastlaşıbdır. Məsələn, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən 1901-ci ildə Bakıda Qızlar məktəbinin açılması (indiki Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Fondunun binası 1900-cü ildə Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə memar Qoslavskinin layihəsi əsasında bu məqsədlə tikilib) yerli ruhanilər içərisində böyük etirazla qarşılanmış və şər əməl adlandırılmışdır. Bir çox qarşıdurmalar da olmuşdur. Bunun qarşısını almaq üçün Hacı Zeynalabdin Tağıyev müqəddəs yerlər olan Məkkəyə, Mədinəyə, Kərbalaya, Xorasana, Qahirəyə, İstanbula, Tehrana və digər yerlərə adam göndərir ki, orada olan nüfuzlu din xadimlərindən, müctəhidlərdən imzalı, möhürlü razılıq əldə edilsin ki, müsəlman qızları da oğlanlar kimi şəriət məktəbləri ilə yanaşı, müasir məktəblərdə də təhsil ala bilərlər).*¹ Bununla yanaşı, Qafqazçılıq (regionçuluq) amili də xalqın təfəkkürünə təsir göstərmişdir. Qafqaz mədəniyyəti də Şərqi-Qərb cərəyanlarının qovuşmasından formalaşmışdır. Bu baxımdan da **azərbaycançılıq** əsasən milli elementlərə beş xarici istiqamətin təsirindən meydana gələn bir məfhum olmuşdur və beş cərəyanın (fars, ərəb, türk, rus, Avropa) sintezindən milli rəngarəng məfkurə formalaşmışdır. Xalqın milli məfkurəsində baza olaraq qədimdən bu yana özünəməxsus xüsusiyyətlərin olması da təsir etmişdir. Azərbaycançılığa milli amil, regionçuluq, qərbçilik, şərqiçilik

¹ Süleymanov M.F. S89. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim.- B.:Azərneşr, 1989.-376 səh., səh.106-109.

kimi istiqamətlər, meyillər, tendensiyalar, bu baxımdan, krietriyalar, baxışlar təsir göstərmişdir.

Azərbaycanlılar əsasən islam mədəniyyətinin daşıyıcı elementləri olmaqla, dini baza hesab edərək, yeni islam ənənələrini, baxışlarını ortaya çıxarmaqdadır. Əsas məqsəd dinin olduğu kimi dərk edilməsindən ibarətdir ki, bu da mövhumatçılığa və cəhalətə qarşı ən böyük zərbədir. İslam düşüncələri ilə dünyəvilik baxışları vəhdət təşkil edir ki, bu da dinin olduğu kimi qəbul edilməsi üçün kifayət qədər imkanları meydana gətirir. Elm və dünyəvi təhsil obyektə münasibətdə təfəkkürü hissələrə parçalayır və incəliklər dərk edilir. Azərbaycanda baza olaraq ifrat dinçilik mövcud olmur və cəmiyyətin liberallaşması ifrata qarşı ən güclü zərbə olaraq qalır. Liberalizm (hadisələrə və maddi-mənəvi məsələlərə yumşaq yanaşmalar, islahat yolu ilə şablonlardan azad olmaq, cəmiyyəti daima yeniliklər hesabına dinamik vəziyyətdə saxlamaq) və əhalinin Qərbə meyilliyi və dini olduğu kimi qəbul etmək istəkləri yeni azərbaycançılığın təməl prinsipinə çevrilməkdədir. Azərbaycançılığa məkançılıq, burada həm də regionçuluq; əsasən türkçülük olmaqla, etnik rəngarənglik; milli mədəniyyət, islam mədəniyyəti, xristian və yahudi mədəniyyəti, buddizm; qərbçilik, şərq ənənələri və s. kimi istiqamətlər məzmun verməkdədir.

Azərbaycanda dinlə müasirliyin vəhdətindən bir humanizm mühiti yaranır və onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan liberal dini baxışların mövcud olduğu məkana çevrilməkdədir. Azərbaycanlılar əsas etibarilə dünyəviliklə dini ənənələrin qarışığından yeni baxışları formalaşdırırlar. İfrat dini cərəyanlar da Azərbaycana daxil olduqda liberalizm önündə əriyir və bir çox dairələrdə, xüsusilə elmi və ictimai təfəkkürdə dinin həqiqi mahiyyəti dərk edilməyə başlayır.

Azərbaycan Qərbin və Yaponiyanın, Cənubi Koreyanın texnologiyasını sürətlə mənimsəməyə can atan bir ölkədir. Həmçinin Qərb mədəniyyəti ilə milli mədəniyyətin

qovuşmasından yeni milli baxışlar formalaşmaqdadır. Qərb postmodernizmi və Qərb klassikası, realizm məktəbi və incəsənətdə olan impressionizm milli mədəniyyətdə özünə yer tapmaqdadır. Postmodernizm başlıca olaraq Azərbaycanda həyata baxışların sadələşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir və ifrat konservatizmə (ifrat mühafizəkarlığa, şablonçuluğa) köklü zərbələr vurur. Azərbaycanlılar dərk edirlər ki, yalnız mövcud dəyərlər üzərinə yeni dəyərləri əlavə etməklə, islahatlar həyata keçirməklə baza dəyərləri qoruyub saxlaya bilərlər və dəyərlərdə olan dərin məzmunə sahib ola bilərlər. Elementlər üzərinə əlavə elementlər daxil edilməzsə köhnə elementlər təzələnə bilməz və köhnəliyin də mövcudluğu təfəkkürü, baxışları yeniləşdirə bilməz. Yeniləşməyə təfəkkür də hərəkətlərin eyni istiqamətlər üzrə təkrarlığını yarada bilər ki, bunun da nəticəsində yeniliklər əldə edilə bilməz, inkişafa nail olunmaz. Baza üzərinə əlavə bazalar daxil etməklə yeni bazalar əldə edə bilərlər. Ümumiyyətlə, islahatçılıq cəmiyyətin aşılmasının qarşısını alır və daima yeni dalğalar əlavə edir. Dalğalar bir-birini əvəzləyir və baza və üst qatı yaradır. Dalğaların qovuşmasından irəli gələrək və hər dalğanın özü ilə yeni dəyər daşdığına görə, dalğalar sintezindən yeniliklər meydana gəlir. Yeniliklər pozitiv, yəni müsbət, təsdiqedicidir, həm də neqativ, mənfi və inkaredicidir ola bilər. Dalğalarda olan pozitivliyin yükünün çoxluğu neqativliyi aradan qaldıra bilər və onun üzə çıxmasına, pozitivliyi üstələməsinə imkan yaratmır. Pozitiv dalğalar enerji verirlər və enerji ötürürlər. Bu baxımdan da qapadıcı və qadağanedici xüsusiyyətlərə malik olurlar. Pozitivlikdən faydalanırlar və nəticədə cəmiyyət inkişafa məruz qalır. Pozitiv-neqativ vəhdətində pozitiv elementlərin sayı çox olduqda müsbətliklər əldə olunur və yeni dəyərlər, vasitələr meydana gəlir.

Azərbaycanda gənc nəsil, gənc ailələr orta, medium (həm də vasitəçi) təbəqə olmaqla yanaşı, əsas etibarilə dəyərlərin daşıyıcısı və yeni dəyərlərin yaradıcısı rolunda çıxış edirlər.

Gənclər, gənc ailələr həm də ailə ənənələrinin qorunmasında əsas ünsürlər rolunu oynayırlar. Bu baxımdan Azərbaycan gənclərinin istər elm sahəsində, istərsə də dövlət və cəmiyyət quruculuğunda böyük xidmətləri olur. Siyasətin həyata keçirilməsində və yeniliklərin tətbiqində gənclərin təfəkkürü, yetişmiş dərrakələri, formalaşmış baxışları əsas rol oynayır. Gənclər həm də dalğayaradıcı funksiyanı yerinə yetirirlər. Bu baxımdan da Azərbaycan gənclərinin, gənc ailələrinin dünyanın bir çox ölkələrində yaşamaları və orada olan müsbət dəyərləri sürətlə ölkəyə gətirmələrinə zərurət vardır. Burada insan potensialına sərmayə qoyulmalıdır. Azərbaycan ailələrinin, gənc ailələrin yuxarıda adı çəkilən Qərbin və Şərqi inkişaf etmiş ölkələrində olmalarına və orada olan dəyərlərlə əyani tanış olmalarına böyük tələbat vardır. Düzdür, elm və yaradıcılıq xətti ilə, mədəniyyət və incəsənətlə Azərbaycan gəncləri xaricə üz tuta bilirlər və orada olan pozitivizmi görə bilirlər. Lakin Azərbaycanın sürətlə Qərbə və inkişaf etmiş dünyaya inteqrasiyası üçün mütləq şəkildə Azərbaycandakı gənc ailələrin qısa müddətə xarici ölkələrdə yaşamalarını təmin etmək lazımdır. Azərbaycan cəmiyyəti sürətlə şablonlardan, stereotiplərdən, cəmiyyətin inkişafına zərbə vuran, inkişafı ləngidən ilmələrdən (ilmələr olaraq, rüşvətxorluğu, korrupsiya hallarını, digər cinayətkarlıqları, o cümlədən təbii hüquqların səlahiyyətli şəxslər tərəfindən “marketing”ini qeyd etmək olar) böyük həcmdə yaxa qurtara bilər. İlmələr hal-hazırda insanların maddi-mənəvi həyatlarını öz ağışuna alır.

Hal-hazırda gənclərdə, ailələrdə bəzən mənəvi aşınmalar da vardır və gənclər dəyərlərdən imtina da edirlər, ruh düşkünlüyünə qapılırlar. Bununla yanaşı, gənclər içərisində köhnə fikirlilik də özünə yer tapa bilər. Gənclər stereotiplərdən azad ola bilmirlər və gənclərin məşğuliyyətində bayağı vərdişlər özünə yer tapır. Digər tərəfdən də xaricdən gələn cərəyanlardan qorxu hissi də keçirirlər və adaptasiya məsələsində hazırlıqsız olurlar. Qərbin bir çox cəmiyyətləri ilə yaxından tanış

olmamaq isə ittihama gətirib çıxarır və müasirliyin əleyhinə çıxanlar da olur. Qərb dəyərlərinin olduğu kimi görünməməsi də gənclərdə çaşqınlıq yaradır. Cərəyanlar hərdən üst qatı gətirir və dərin məzmun dərk edilə bilmir. Digər tərəfdən də Qərbdə, xüsusilə Avropada cənnət məkan axtarışı da, xəyali vəziyyətlər də yerli gənc ailələrin öz doğma yurdlarına biganəliyini və məsuliyyətsizliyini, soyuqluğunu yaradır. Bu baxımdan da reallığın görüşlərdə əyani olaraq əks etdirilməsi və inkişaf etmiş dünya ilə əyani tanışlıq real və obyektiv düşüncələrin də formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Qərblə, Yaponiya, Amerika və Avstraliya ilə əyani tanışlıq gənc ailələrin müqayisə edərək real gerçəklikləri dərk etmələrinə şərait yarada bilər. Müqayisədən əldə olunan nəticələr isə həmin cəmiyyətlər səviyyəsinə çatmaq üçün dinamizm əmələ gətirə bilər. Həm də islam aləmində xristianafobiya və digər dinlərdən qorxu hissləri aradan qalxa bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanda vesternizasiya və modernizasiya siyasəti istiqamətində tələbələr dövlət dəstəyi ilə xarici ölkələrə təhsil almağa göndərilir. Eyni zamanda Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) hər il Azərbaycanın və xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil alan tələbələr üçün Ödənişli Yay Təcrübəsi proqramı həyata keçirir. Ödənişli Yay Təcrübəsi Proqramı tələbələrdə neft-qaz sənayesinin müxtəlif sahələrində təcrübə biliklərinin artırılması, onların real iş şəraiti ilə yaxından tanış olmaları və nəzəri biliklərinin təcrübədə tətbiqi, iş keyfiyyətləri barədə ARDNŞ-də daha dolğun informasiyanın toplanması məqsədi daşıyır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın sürətlə inkişaf etmiş cəmiyyətlərə, tərəqqi yolunu tutmuş dünya məkanlarına inteqrasiya istəklərini və siyasətini nəzərə alaraq, Azərbaycanın gənc ailələrinin qısa müddətlərə (məsələn, iki həftədən bir aya qədər olan müddətə) xarici ölkələrdə yaşamalarını təmin etmək olar.

Gənc ailələri qrup şəkilində bəzi ölkələrə, ilk növbədə ABŞ, Avropa, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrə göndərmək olar (yay vaxtı, digər fəsilərdə məzuniyyət zamanı) və onların proqramlarında aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

- olduqları ölkələrdə gənc ailələrlə tanışlıq və ünsiyyət;
- bəzi müəssisələrdə əmək şəraiti və qaydaları ilə tanışlıq;
- yaşayış tərzinin öyrənilməsi;
- həyata baxışlarının öyrənilməsi, onların sosial baxışları ilə tanışlıq;
- teatrları, mədəniyyət və incəsənətləri ilə tanışlıq;
- kənd təsərrüfatı sahələri ilə tanışlıq;
- uşaqların tərbiyəsi qaydaları və təhsil sistemləri ilə tanışlıq;
- cəmiyyət quruculuğu və təbəqələrarası münasibət formalarının öyrənilməsi;
- təhsil sistemləri və tədris üsulları ilə tanışlıq;
- tarixləri ilə tanışlıq;
- mədəni səviyyələri ilə tanışlıq və s.

Əhəmiyyəti:

-yeni gənclik düşüncəsinin, postmodernizm baxışlarının formalaşmasına təkan, pragmatik düşüncələrin formalaşmasına kömək;

-Azərbaycanın Qərbə və inkişaf edən Şərqi (Yaponiya, Cənubi Koreya) sürətli inteqrasiyası;

-Qərb dəyərləri ilə əyani tanışlıq və onun Azərbaycana transferinin təmin edilməsində əlavə kömək. Avropanın, Yaponiya və Avstraliyanın, Cənubi Koreyanın və ABŞ-ın cəmiyyətləri ilə əyani tanışlıq;

-yaşayış tərzinin öyrənilməsi və tətbiqi;

-həyata nikbin baxışların formalaşması;

-Azərbaycan cəmiyyətinin səviyyəsinin sürətlə yüksəlməsi;

-Avropada və Yaponiyada, Avstraliyada, ABŞ-da insanların təbiətə olan baxışlarının bir çox tərəflərinin Azərbaycanda da özünə yer tapması;

-ümmümlikdə **yeni azərbaycanlı** imicinin və obrazının yaradılmasına kömək və s.

Azərbaycan qadınları mətbəx təfəkküründən ictimai təfəkkürə doğru

Müasir zamanda qadın hüquqları heç də asanlıqla əldə olunmayıb. Tarixin əksər dövrlərində qadınlar zorakılıq obyektlərinə çevriliblər, ticarət obyekti (qadınların kişilər tərəfindən alınib-satılması) və hədiyyə vasitəsi (bir dövlət rəhbərinin digər dövlət rəhbərinə qadın hədiyyələri göndərmələri) olublar. Qadınlar ictimai yerlərə buraxılmayıblar, cəmiyyətin problemlərinin həllindən kənar qalıblar. Qadınlar teatrlara, səhnələrə buraxılmayıblar. Səhnələrdə qadın rollarını kişilər ifa ediblər. Məsələn, Bakıda əsrin əvvəllərində Tağıyev teatrında qadın rollarını H. Ərəblinski ifa edirdi. Həmin teatrdə qadınlar onlar üçün ayrılmış yerlərdən tül pərdələr vasitəsilə tamaşa edirdilər. Orta əsrlərdə Hindistanda Sinkxlərin tikdikləri saraylarda qadınların həyətlərə, ətrafa baxmaları üçün kiçik pəncərələr qoyurdular ki, bu pəncərələrdən onlar yalnız baxa bilərdilər, onları isə ətrafdan tam olaraq heç kəs görə bilməzdi. Hal-hazırda da bir çox cəmiyyətlərdə belə hallar mövcuddur. Belə bir statistik rəqəm var ki, dünyada təxminən 27 milyon nəfər cinsi istismara məruz qalır. Bunun üçün xüsusi marşrutlar (trafficked for sex) var və bu marşrut Şərqi Avropanı və postsovet məkanını əhatə edir. Bundan milyardlarla dollar vəsait əldə edirlər.

Qadınlar böyük hüquqlara kütləvi olaraq XX əsrdə nail olublar. Zaman-zaman ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə feminizm

hərəkətləri də baş qaldırıb. ABŞ-da “Azadlıq heykəli” 1865-ci ildə quraşdırılanda (“Azad qadın” heykəlinin mühəndisi Eyfel olub və heykəl Fransa tərəfindən ABŞ-a hədiyyə edilib) sufrajistlər etiraz ediblər və belə bir fikir bildiriblər ki, ABŞ-da qadın hüquqları bir o qədər ürək açan deyil, məhduddur. Qadınlar insan hüquqları uğrunda mübarizə aparıblar. Məsələn, Birmalı qadın hüquq müdafiəçisi və Nobel mükafatçısı Aun San Su Çji demokratiya müdafiəçisi olub. Birmada avtoritar siyasi rejimə qarşı mübarizə aparıb. Siyasi baxışlarına və fəaliyyətinə görə həbs edilib, XX əsrin 90-cı illərində azadlığa buraxılıb və 2000-ci ildə təkrar həbs edilib. Myanmada (Birmada) demokratik müxalifətin lideridir. 1998-ci ildən ölkənin əsas müxalifət qüvvəsi olan Demokratiya uğrunda Milli Liqaya rəhbərlik edir. 2012-ci ilin mayında Birma parlamentinin aşağı palatasının deputatı seçilir.

Azərbaycanda qadın bir nənədir (ağbirçəkdir), anadır, bacıdır, gəlin və evladdır. Cəmiyyətdə qadınlara və qızlara kişilər və oğlanlar arasında böyük hörmət vardır. Məsələn, ictimai nəqliyyat vasitələrində kişilər, oğlanlar tərəfindən qadınlara, qızlara oturmaq yerlərinin verilməsi özü bir mədəniyyətdir, etika qaydasıdır, onlara göstərilən diqqət və qayğıdır. Hamilə qadınlara hər hansısa bir növbədə növbədən kənar yerlərin verilməsi də yüksək diqqətin nəticəsidir. Həmçinin bu ənənə, vərdiş bir nəzakət qaydasıdır, yüksək əxlaqdır, bu baxımdan da yüksək mədəniyyətdir. Azərbaycan cəmiyyətində qadınlara qarşı münasibətlərdə nəzakət qaydaları formalaşmışdır. Azərbaycan qadını həm də ailədə və cəmiyyətdə reallıqda və bədii obrazlarda bir əxlaq nümunəsidir, tərbiyəçidir və öz ailəsinə sadıq qalandır. Qadınlar təbiətə, həyata və ətrafa öz incəlikləri ilə gözəllik bəxş edirlər. Qadın obrazında, qadın simasında həm də bir Vətən (Ana Vətən) anlayışı və məzmunu var. Ana həmçinin səbrlilik, dözümlülük, barışdırıcılıq simvoludur. Ana həm də sədaqət simvoludur. Bədii ədəbiyyatda qadınlara böyük əsərlər həsr ediləndir və

onlara nümunəvi ünsürlər kimi yer veriləndir. Qadınlar bədii əsərlərdə bir mərdlik simvolları kimi də təsvir edilib. Dini etiqladlarda, baxışlarda da qadınlarla kişilər bərabər hüquqlara malikdirlər. Qadın hüquqları kişi hüquqları ilə bərabərləşdirilir. Müasir hüquq sistemlərində də qadınlarla kişilərə eyni hüquqlar verilir.

Qadınlar kişilərlə bərabər bir valideyn olaraq ailənin aparıcı ünsürünə çevrilirlər və ailədə uşaqların tərbiyəsində aparıcı funksiya yerinə yetirirlər. Qadınların cəmiyyətdə yüksək mövqeləri həm onların xüsusi bir təbəqə, həm də zərif və hörmətli bir təbəqə kimi əhəmiyyətini zəruri edir.

Azərbaycanda qadınlara böyük hörmət göstərilir. Qadınlara qarşı iki istiqamətli münasibət vardır: burada həm Şərq ənənələrinə uyğun baxışlar mövcuddur, həm də indiki Qərb dəyərləri özünə yer tapmaqdadır. Qadınlar həm ictimai, həm də siyasi həyatda fəal iştirak edirlər. Qadınlar və kişilər eyni konstitusiya hüququna və digər əlavə hüquqlara malikdirlər. Qadınların və kişilərin təbii hüquqları bərabər səviyyələrdə təmin edilir. Qadınlar və kişilər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər və bərabər səviyyələrdə də ictimai və siyasi həyatda təmsil olunurlar. Azərbaycanda qadınlar kişilərlə bərabər eyni səs hüquqlarına malikdirlər. Səsvermədə iştirak edə bilirlər və namizədləklərini irəli sürə bilmək və seçkili orqanlarda iştirak etmək (seçib-seçilmək) hüquqlarına malikdirlər. Azərbaycanda gender bərabərliyi haqqında qanun qəbul ediləndir. Əmək qanunvericiliyinə əsasən qadınlar üçün ağır və zərərli iş şəraiti qadağan edilir. Hamilə qadınlara və uşağa qulluğa görə məzuniyyətlər verilir.

Onlar mühüm dövlət vəzifələri tuturlar və hakimiyyətdə təmsil olunurlar. Bununla yanaşı, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi də fəaliyyət göstərir. Qadınlar Milli Məclisdə (qanunvericilikdə) və məhkəmə hakimiyyətində də təmsil olunurlar. Eyni zamanda, işgüzar qadınlar (Biznes Ledi) də vardır. Mətbuat və televiziya da,

internet forumlarda qadın hüquqlarının qorunub saxlanması və qadınların ictimai həyatda, ailədə hüquqlarının genişlənməsi məqsədilə təbliğat həyata keçirilir, ictimai müzakirələr təşkil edilir. Qadın səsi mətbuatda və televiziya, radioda, internetdə geniş yayılır. Qadınların sərbəst yaşamaları və işləmələri üçün kifayət qədər şərait yaradılıbdır. Onlara qarşı qayğı və diqqət vardır və qadın zorakılığına və cinsi istismara və qadın alverinə qarşı xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Bu istiqamətdə yığıncaqlar, o cümlədən konfranslar, konqresslər keçirilir.

Azərbaycanda qadınlar tibb sahələrində, pedaqoji sahələrdə, elm sahələrində, yüngül sənaye sahələrində ictimai və siyasi qurumlarda geniş təmsil olunurlar. Eyni zamanda mədəniyyət, incəsənət və şou-biznes sahələrində, moda aləmində də qadınların iştirakı geniş yayılmışdır. Azərbaycanda “8 mart qadınlar günü” bayram kimi keçirilir və hər il may ayının 15-i “Beynəlxalq ailə günü” kimi qeyd edilir. (“Beynəlxalq ailə günü” BMT tərəfindən XX əsrin 90-cı illərində təsis edilibdir).

Diplomatiya sahəsində və yerli idarəetmələrdə də (icra hakimiyyətində və bələdiyyələrdə) qadınların iştirakı təmin edilir. Qadınlar inzibati və siyasi idarəetmə sahələrində iştirak edirlər, fəal siyastlə məşğul olurlar. Bütün bu siyasət qadınların cəmiyyətə adaptasiyası üçün geniş imkanlar açır və cəmiyyətdə modern şəkildə feminizm dalğalarının yayılmasını təmin edir. Qadın siyasəti və qadın hərəkatı qadınların dünyagörüşünün məhdudluğunun qarşısını alır və cəmiyyətin aktiv üzvünə çevirir. Eyni zamanda qadınların enerji amili kimi əhəmiyyətini artırır. Qadınların aktivliyi həmçinin cəmiyyətin ictimai-siyasi mühitinin rəngarəngliyini təmin edir və eyni zamanda əksliklərin ziddiyyəti və vəhdətini yaradır. Nəticədə insanlar arasında holizm (bütövlük, birlik) yaranır və bu, cəmiyyətin bütöv halda sistemləşməsini və strukturlaşmasını təmin edir.

Azərbaycan cəmiyyətində qadınlar üçün yaradılan əlverişli ictimai-siyasi mühit feminizm dalğalarının baş verməməsi üçün şəraiti üzə çıxarmır. Azərbaycanda qadınlar ictimai-siyasi yox,

əksər hallarda məişət zorakılıqlarına məruz qalırlar. Qadınların hüquqları ilə bağlı məsələlər daima cəmiyyətin diqqət mərkəzində olur. Qadın siyasətçilər hüquqların təbliği ilə geniş məşğul olurlar. Bu baxımdan, 2012-ci ilin iyun ayında Bakıda keçirilən Krans Montana Forumu çərçivəsində “Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır, insan hüquqları isə qadınların hüququdur” mövzusunda keçirilən plenar iclasda Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva çıxışında bildirdi ki, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması sahəsində Azərbaycan çox nadir təcrübəyə malikdir. Bu, Azərbaycanda qadınlar üçün təhsil imkanlarının daha da genişləndirilməsi sahəsində özünü göstərmişdir. Şərq dünyasında ilk dünyəvi məktəb Azərbaycanda açılmışdır. ADR dövründə əksər Avropa ölkələrindən daha əvvəl Azərbaycanda qadınlara seçib-seçimək hüquqları verilmişdir. Mehriban Əliyeva öz çıxışında daha sonra qeyd etmişdir ki, 2008-ci ildən Azərbaycanda qadın məsələləri üzrə Tədbirlər Planı həyata keçirilir. Bu plana əsasən, qadınların sosial-iqtisadi hüquqlarının qorunması ilə bağlı tədbirlərin görülməsi durur. Sonra isə beynəlxalq aləmdə qadınların hüquqları ilə bağlı problemlərə toxunur və qeyd edir ki, BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədləri geniş şəkildə vaxtında yerinə yetirilməlidir.¹

Yuxarıda qeyd edilən pozitiv siyasətlə, pozitiv vəziyyətlə və mühitlə yanaşı, təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, qadınların əksəriyyəti cəmiyyətə, postmodernizmin tələblərinə assosiasiya oluna bilmirlər və ictimai proseslərdə aktiv iştirak edə bilmirlər. Hətta bir çox ailələrdə ailə münacişələri ilə üzləşirlər və ailə depressiyalarına və eləcə də ictimai depressiyaya məruz qalırlar. Çoxlu sayda zorakılıqlarla və cinsi

¹ Krans Montana Forumu çərçivəsində Bakıda “ Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır, insan hüquqları isə qadınların hüququdur” mövzusunda plenar iclas keçirilmişdir. Mehriban xanım Əliyevanın çıxışı. “Xalq qəzeti”, №142 (27072), 30 iyun 2012-ci il.

istismarla rastlaşırlar. Qadın hüquqlarının məhdudluğu qadın düşüncələrinin məhdudluğuna səbəb olur və bu da ailədə qadınların münasibət qurmalarına çətinlik törədir. Bəzən də elə olur ki, ailədə qız uşaqlarının təhsil almalarının əleyhinə də çıxırlar. Qız uşaqlarının erkən yaşlarından başlarının bağlanması halları da mövcud olur ki, bu da onların gözlərinin erkən yaşlarından bağlanmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətdə qadınlara qarşı kölə gözü ilə baxan kişilərin də sayı çoxdur ki, belə münasibətlər və mövqe də qadınların hüquqlarını məhdudlaşdırır və qadınların ictimai funksiyasını heçə endirir. Elə olur ki, qadınlarla əlaqəli proteksionizm (onları təzyiqlərdən, kənar elementlərdən qoruma) halları mövcud olmur. Nəticəsi isə, yəni qadın düşüncələrinin məhdudluğu qadının cəmiyyətdə özünü layiqli apara bilməməyinə gətirib çıxarır. Məsələn, qadın gözübağlılığı və məhdud düşüncəsi ucbatından qadınların bir çoxunun cəmiyyətdə gedən proseslərdən xəbərləri olmur və buna əksər hallarda laqeyd yanaşırlar və əhəmiyyət vermirlər. Eyni zamanda dərk etmək imkanları da məhdud olur. Məhdud düşüncələr və bundan irəli gələrək cəmiyyətə qarşı yaranan ögey münasibətlər ucbatından qadın təmizkarlığı da arxa plana keçir və cəmiyyətdə, məişətdə qadın natəmizliyinə gətirib çıxarır. Məsələn, bəzi qadınlar təmizlik simvolu olmalarına baxmayaraq, küçələrin və parkların zibillənməsi ilə məşğul olurlar. Bir çox qadınlar parklarda istirahət edərkən, skamyalarda əyləşərkən skamyaların ətrafı onlar tərəfindən zibillərlə doldurulur. (Əsasən günəbaxan tumları ilə). Bəzi qadınların belə hərəkətləri isə başqalarının təmiz məkanda istirahət hüququnu pozur. **(Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ən yaxşı demokratiya ədalətdir ki, bu da cinsindən, irqindən, milliyətindən, dinindən, siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq, hamı üçün yaxşı olandır, hamının mənafeyinə cavab verəndir. Demokratiya və azadlıq hamının mənafeyini və marağını nəzərə almalıdır. Hər şeyin yaxşısı**

hamı üçün yaxşı olmalıdır və hamı tərəfindən qəbul edilməlidir. Məsələn, ümumi ekoloji təmizlik, təmiz ətraf mühit hamının mənafevidir, hər kəs üçün estetik mənzərədir. Təmizlik yaxşıdır, bu baxımdan da hamının marağına cavab verir. Gözəl və təmiz məkanlarda natəmizliyin yaradılması isə əslində azad hərəkət və daxili sərbəstliyin bürüzə etdirilməsi yox, qeyri-etiklikdir). Hamı ondan yaxşı istiqamətdə faydalanmalıdır. Küçələrin, meydan və parkların, meşəliklərin təmizliyi də həmin yaxşı olanların içərisindədir. Bu baxımdan hər kəs yaxşını seçməlidir ki, yaxşı da hamını qidalandırsın. Bir də ki, qeyd edildiyi kimi, təmizlik estetikadır, onun yaradılması ideya və ideallıqdır ki, bu da əxlaqdır. Ətraf mühit bəzi qadınlar tərəfindən çirkləndirilir. Belə halda qadın təmizkarlığı anlayışının üzərindən qara xətt çəkilir. Qadınla təmiz ətraf mühitin, gözəl təbiətin harmoniyası kölgədə qalır. Qadının təmizlik nümunəsi olmaq məsələsi kölgədə qalır. Qadınların ətrafı zibilliklə çirkləndirmələri isə onların cəmiyyətə olan biganəliyindən, cəmiyyəti saymamalarından, məsuliyyətsizliklərindən və əksəriyyətinin ictimai qınaq subyektı olmamasından və ola bilməmələrindən (imkanlarının məhdudluğundan) irəli gəlir. Belə hallara daha çox cəmiyyətdən məhrum olan, **“evdar qadınlar”**, savadsız, bu baxımdan dərin düşüncələri olmayan qadınlar tərəfindən yol verilir. Qadın özü ictimai qınaq ünsürü, subyektı, elementi olmasına baxmayaraq, özü qınanılan obyektə və subyektə çevrilir. Bəzi qadınların bayağı hərəkətləri onların cəmiyyətdəki nüfuzlarına zərbələr vurur və qadın nüfuzunu və adını aşağı salır. Qadının estetik ünsür olması məsələsi arxa plana keçir. Belə proseslər qadınların ictimai funksiyalarının vahid trayektoriya üzrə yüksələn xətlə artmasının qarşısını alır. Həm də cəmiyyət ona enerji verən subyektlərin sayının azalığı baxımından əziyyət çəkir.

Qadınların belə hərəkətlərinin səbəbləri:

-qadınların əksər ailələrdə mətbəxmərkəzli ünsürə çevrilməsi və bu baxımdan ictimai funksiyalarının və təkmil düşüncələrinin məhdudluğu;

-cəmiyyətdə qeyri-yetişkən fikirli kişilər tərəfindən qadınların gözlərinin bağlanması və qadın azadlığının məhdudlaşdırılması;

-qadınların əksəriyyətinin ev şəraitində maariflənməmələri və buna imkan və şəraitlərinin olmaması;

-savad və bilik almayan, məktəblər görməyən bəzi qadınların uşaqlıqdan zəif tərbiyə olunmaları: ictimai tərbiyə ailə tərbiyəsi ilə uzlaşmalı və vəhdət təşkil etməlidir, biri digərini şərtləndirməlidir;

-cəmiyyətdəki qadın münasibətləri sistemində bir çox hallarda yüksək səviyyənin olmaması;

-bir çox qadınların kişilər tərəfindən ictimai təcrid vəziyyətlərinə salınmaları;

-qadınların əksəriyyətinin maariflənmək düşüncələrinin, xarakterlərinin məhdudluğu, savadsızlıq halları;

-boş vaxtlarını bayağı (mənasız, məzmunuz və insanlığa faydasız) və səthi məlumatları əldə etmələrinə sərf etmələri;

-qadınların ictimai həyatda iştiraklarının məhdudluğu və bu baxımdan məsuliyyətsizlikləri və s.

-mənfi məlumat daşıyıcılarına çevrilmələri və s.

Nöqsanları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər:

-ən başlıcası yeni qadın düşüncəsinin, obrazının yaradılması, zəngin baxışlı, yüksək istedadla və qabiliyyətə malik ola biləcək yeni azərbaycanlı qadını obrazının yaradılması;

-qadınların ev şəraitində kitab oxumalarını artırmaq üçün təbliğatın və təşviqatın həyata keçirilməsi;

-bayağı qadın verilişlərinin kəsilməsi və qadın dəyərlərini təbliğ edən televiziya verilişlərinin təşkili;

-qadınların dünyagörüşlərini artıran verilişlərin, efir vasitələrinin çoxaldılması, qadınların ictimai fəallıqlarının artırılması; bu istiqamətdə mənalı məlumatların cəmiyyətə ötürülməsi və məlumatların formalaşdırılması;

-qadınları və qızları kütləvi şəkildə idmana cəlb etmək;

-yerli ictimai klubların yaradılması və qadınların ictimai məsuliyyətlərinin dərk edilməsi üçün həmin ictimai klublarda və dərnəklərdə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi;

-qadınların parkları, küçələri zibilləməsinin qarşısını almaq üçün təbliğatın qurulması və ictimai qınağın həyata keçirilməsi;

-parklarda və küçələrdə təmizliyi təbliğ edən təşviqat vasitələrinin, tabloların asılması;

-təmiz qadın obrazını əks etdirən nümunələrin yaradılması;

-müvafiq cərimələrin tətbiq edilməsi;

-qadınların müzakirə edəcəyi bəzi obyektləri dəyişmək (qadınlar daha mənalı və həyatı vacib məsələləri müzakirə obyektinə və mövzusunə çevirməlidir) və yeni fundamental obyektləri əlavə etmək və s.

Beynəlxalq sülh dövləti statusuna malik olma modeli, formulası (düsturu): xalqlar və dövlətlər üçün

Müasir dünya görünüşü, kənardan müşahidə olunduqda, xalqlar və dövlətlər arasında sülhü, sabitliyi və dinamik inkişafı tələb edən bir mənzərədir. Hal-hazırda dövlətlər xalqları təmsil edən qurumlar və vasitələr olaraq, çalışırlar ki, xalqları aralarında müharibələr baş verməsin və dünya xaosa çevrilməsin. Eyni zamanda dünya sərvətlərindən hamı birlikdə, bu və ya digər səviyyədə istifadə edə bilsin. Ümumdünyanın sabitliyi, iqtisadi inkişaf bütövlüyü, sosial-rifah yüksəkliyi,

ümumilikdə sabitlik və ümumdünya sülhü əsasən demokratik cəmiyyətlərin anti-demokratik cəmiyyətləri say və ərazi, məkan baxımından üstələməsindən asılıdır. Dünyada demokratik cəmiyyətlərin qurulması insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsindən asılıdır. Dünyada insan hüquqları nə qədər yüksək səviyyədə təmin olunarsa, bir o qədər də sabitlik, inkişaf və sülh yaranar. Demokratiya həm də hakimiyyətin təbii hüquqları təmin etməsindən, mühafizəsindən ibarət olan xidmətlərinin nəzəri əsaslarını əks etdirən anlayışıdır. *(Qeyd: piramidal struktur bütün dövlət quruluşlarında və rejimlərdə var. Bu quruluş idarəetmənin aşağılardan yuxarıya, yuxarıdan aşağılara doğru mahiyyətini əks etdirir və cəmiyyəti siyasi cəhətdən bütövləşdirir, komplektləşdirir, strukturlar, subyektlər arasında münasibətlərdə və fəaliyyətdə vahidlik və bütövlük yaradır. Avtoritar rejimlərdə piramidal struktur yalnız piramidanın yuxarı hissəsinə xidmət edir. Demokratik rejimlərdə isə piramidal strukturda daxili məzmun yumşaq və mülayim əsaslarda olur və yaylı münasibətləri əks etdirir. Tiraniya dövlət quruluşunda, avtoritar, totalitar rejimlərdə piramidal strukturun mahiyyəti daha da bərk məzmun kəsb edir və dəmir əsaslı münasibətlər yaranır. Hakim təbəqə dəmirdən istifadə edərək öz xüsusi maraqlarını təmi edir).*

Dünya demokratiyası və ümumdünya davamlı sülhü demokratik cəmiyyətlərin ümumdünya münasibətlər və siyasət sistemində çoxluğundan asılıdır. Belə bir fikir var ki, 1980-ci illərdə dünyanın təxminən 30 faizində demokratik cəmiyyətlər olduğu halda bu gün bu rəqəm 60 faizdir.¹ Demokratiya dalğalarının genişlənməsi təbii olaraq dünyada sülh sisteminin davamlılığını üçün tarazlı və harmonik mühitin yaranmasına səbəb olacaqdır. Demokratiya dalğalarının genişlənməsi bir

¹ Ted Po. ABŞ Konqresinin üzvü: “Azərbaycan Birləşmiş Ştatların sözdə deyil, əməldə dostudur”. “Azərbaycan” qəzeti, №107 (6088), 17 may 2012-ci il..

tərəfdən sülh sistemi üçün əlverişli balanslı vəziyyəti yaradır, digər tərəfdən də böyük dövlətlərin maraqlarının axmasına, genişlənməsinə şərait yaradır. Dünyanın mövcud vəziyyətinin formalaşmasının və pozitiv olaraq gələcəyə doğru inkişaf etməsinin başlıca tələbləri tərəflərə (dövlətlərə və xalqlara) qarşı münasibətlərdə yumşaq, loyol, liberal məzmunal yanaşmalardan, ibarətdir. Məhz qlobal sülhün bazasında, əsas ideologiyasında bu amil dayanır. Lakin buna baxmayaraq, böyük dövlətlər öz sərhədlərindən iqtisadi, mədəni, hərbi və siyasi baxımdan radikal formada, sərt qaydalarla çıxmaq siyasətini davam etdirirlər və təsir dairələri qazanırlar və əvvəlki nüfuz dairələrində də möhkəmlənməyə çalışırlar. Yeni iqtisadi və siyasi ekspansiyalar dalğalarını buna misal çəkmək olar. Dövlətlərin loyol əsaslarla və liberal iqtisadi və siyasi qaydalarla, mədəni münasibətlərlə sərhədlərindən kənara çıxmaları nəticəsində onlar arasında iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni və digər sahələrdə münasibətlər sistemi formalaşır. Münasibətlər sistemi beynəlxalq münasibətləri yaradır və daha da dərinə getsək, qlobal baxımdan, daxili siyasət də daxil olmaqla, dünya siyasətini formalaşdırır. Sistemin özünü də münasibətlər və əlaqələr formalaşdırır. Dünya siyasətinin loyol məzmunlu tərkibi məhz liberal əsaslarla dövlətlərin daxili siyasətləri ilə onların eyni məzmunlu beynəlxalq əlaqələri arasında qovuşmadan meydana gəlir.

Dünya özü siyasi və mədəni baxımdan regionlara ayrılıbdır. Region birləşmələrindən qlobal məkan anlayışları meydana gəlibdir. Regionlarda xalqlar birliyi, dövlətlər toplumu və xalqlar arasında mövcud olan folklor bağlılığı, mədəni və etnik bağlılıq, tarixi inteqrasiya və s. regionçuluq amilini meydana gətirir. Regionun siyasi və mədəni formalaşmasında təbii ki, coğrafi amillər də təsir göstərir. Buna görə də geomədəniyyət, geoiqtisadiyyat, geosiyasət anlayışları meydana gəlibdir. Geomədəniyyət dedikdə, burada regionlarda, yaşayan xalqların oxşar mədəni xüsusiyyətlərini, səviyyələrini

və regionu əhatə edən mədəniyyət birləşmələrini qeyd etmək olar. Məsələn, Şərq və Qərb mədəniyyətləri coğrafi-siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə geomədəniyyət anlayışını özlərində əks etdirir. Eləcə də Ərəb mədəniyyəti, müsəlman mədəniyyəti, Slavyan mədəniyyəti, Türk mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti, Buddizm və hinduizm üzərində formalaşan Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya mədəniyyəti formalaşmışdır. Bununla yanaşı, Aralıq mədəniyyət sahələr də vardır ki, bu sahələr əsasən Şərq və Qərb mədəniyyəti sahələri arasında olan xalqlara xas olur. Məsələn, türklər, azərbaycanlılar, Mərkəzi Asiyada qazaxlar, ruslar aralıq mədəniyyət daşıyıcılarıdır. Türkiyədə türk, ərəb və avropaçılığın sintezindən aralıq mədəniyyət meydana gəlir. Şimali və Cənubi slavyanlarda, Şərqi slavyanlarda həm də Avropaçılıq mövcuddur ki, bu xalqların yaşadıkları əraziləri də aralıq coğrafi məkana aid etmək olar.

Məlumdur ki, geoiqtisadiyyat coğrafi, regional iqtisadiyyatdır ki, bura da regionda olan təbii sərvətlər və iqtisadi sistemlər birləşmələri aid edilir. İqtisadi sistemlərə də iqtisadi münasibətlər aid olur. Ola bilər ki, bir mühüm sərvət üzərində qurulan münasibətlər sistemi regionun iqtisadiyyat münasibətlərinin əsasını təşkil etsin. Məsələn, Mərkəzi Asiya-Cənubi Qafqazın iqtisadi regionunun bazasında təbii enerji amilləri dayanır (istismar, istehlak və ixracat sistemləri). Digər geoiqtisadi regionları da misal çəkmək olar. Məsələn, Xəzər regionunu geoiqtisadi sistemi, Avropanın geoiqtisadi sistemi, Şimali Amerikanın geoiqtisadi sistemi, Aralıq dənizi regionunun geoiqtisadi sistemi, Fars körfəzi regionunun geoiqtisadi sistemi, Şərqi Asiyanın geoiqtisadi sistemi və s. mövcuddur.

Dünya üzrə təbii sərvətlər, əhali sıxlığı qeyri-bərabərdir ki, bu da xalqları və dövlətləri ümum sərvətlərdən istifadə etmək üçün qarşılıqlı anlaşma yaratmağa sövq edir. Xalqların əksəriyyəti öz müqəddaratlarını həll ediblər və siyasi baxımdan

təşkilatlanıblar və millətlərə (dövlətləri olan xalqlara) çevriliblər. Bir neçə xalq birləşərək dövlət yaradıblar və öz aralarında ictimai və siyasi əlaqələr qurublar, birlikdə təşkilatlanıblar. Cəmiyyətlər yaradıblar və münasibətləri təkmilləşdiriblər. Postmodernizmin tələbləri münasibətlərdə sadəliyi və rəngarəngliyi zəruri edir. Təfəkkürün sadə münasibətləri dərk etməsi əsas tələbə çevrilib. İstər dövlət, istərsə də xalqlar, hətta adi vətəndaşlar arasında olan münasibətlər qarşılıqlı anlaşmaya, razılığa (kompromisə) əsaslanır. Bu gün demək olar ki, dünya dövlətləri arasında olan münasibətlərdə ümumi maraq məsələləri də önə çıxmaqdadır. Bütün problemlərin həllində qarşılıqlı razılıq prinsipləri əsas götürülür. Dünya sərvətlərindən dinc şəkildə faydalanmaq üçün qarşılıqlı razılıq sistemləri və strukturları formalaşmış. Bu sistem və mexanizmlər də öz növbəsində münasibətlər qaydalarını və vərdişlərini yaradır. Qaydalar və vərdişlər obyektlərə münasibətdə istifadə üsullarını meydana gətirir.

Dövlətlər çalışırlar ki, müharibələrdən yayınsınlar və dinc şəraitdə, iqtisadi və mədəni vasitələrdən istifadə etməklə strategiyalarını genişləndirsinlər. Geosiyasi məkanlarda dairələrini böyütsünlər. Dünyanın geosiyasi strukturunda hər bir dövlətin öz struktur məkanı mövcud olur və dövlətlər elementlər rolunu oynayırlar. Hər bir element və subyekt sistemdə və mexanizmdə özünəməxsus yer tutur və fəaliyyət göstərir. Sistemlərdə sirkulayar olaraq və sistemin strukturları arasında dövrü qaydada bir məkanda mövcud olan siyasət digər məkanda mövcud olan siyasəti reallaşdırır (başlanğıc üçün səbəb və şərt rolunu oynayır) və ümumi trayektoriyada sülh yaşanır. Dünya münasibətlər sistemində sülhün əldə edilməsi başlıca olaraq güc mərkəzlərindən asılı olur. Güc mərkəzlərinin fəaliyyətləri sistemi ümumi global sülhü yaradır. Məsələn, ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya, Avstraliya, Yaponiya, Çin, Hindistan, Braziliya, Argentina, Meksika, Pakistan, Türkiyə, İran, İndoneziya kimi ölkələr arasında sülh yaşanırsa və bu,

sistem xarakteri daşıyırsa, deməli, qlobal sülh qorunur. Qlobal sülh təbii ki, lokal sülh vəziyyətlərindən yaranır və yerli sistemlərdə və yarımsistemlərdə sülh prosesləri cəmi birləşir və sülh prosesləri məkanlardan məkanlara keçir və nəticədə sülh sistemi və mexanizmi formalaşır. Qlobal sülhün təminatçıları böyük dövlətlər hesab edirlər. “Böyük səkkizlər” və “Böyük iyirmilər” formatını yaradan dövlətlər aralarında mövcud olan sülh vəziyyətləri cəmi ümumqlobal sülhü meydana gətirir. Mövcud dünya tələbləri güc mərkəzi olan dövlətlər qarşısında sülhü qoruyub saxlamaq şərtlərini yaradır.

Hər bir dövlət və xalq beynəlxalq səviyyədə sülhü təmin etmək üçün vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürmək iddiasında ola bilər. Lakin bu iddianın real əsasları olmalıdır və xalq və dövlət mütləq şəkildə sülhü təmin edə bilən komponentlərə malik olmalıdır. Komponentlər sistem xarakterinə malik olmalı və müvafiq struktur və mexanizmləri özündə əks etdirməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vasitəçilik missiyası dövlətin beynəlxalq statusunu və mövqeyini möhkəmləndirir. Vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürən dövlətlərin də maraqları olur. Bu maraqları aşağıdakılar hesab etmək olar:

-vasitəçilik iddiasında olan dövlətin münaqişəli, böhranlı dövlətlərdə və regionlarda maraqlarının olması və bundan faydalar əldə etməsi;

-vasitəçilik iddiasında olan dövlətin münaqişə, böhran və müharibə gedən ölkələrdə müharibə vəziyyətlərini istəməməsi və bunun həmin ölkənin tərəflərdə olan maraqlarının olması, müharibənin və digər problemlərin zəncirli sülh cərəyanı üçün təhlükə törədə bilməsi.

Başlıca olaraq böyük dövlətlər sülh missiyalarını öz üzərlərinə götürürlər və həmin ölkələrdə və regionlarda nəzarət sistemi yaratmağa can atırlar. Elə də olur ki, ayrı-ayrı siyasi cəbhələrdə, polyuslarda olan dövlətlər (məsələn, Rusiya və ABŞ) münaqişə obyektlərindən istifadə edirlər və nəticədə

obyekt çəkişmə predmetinə çevrilir və münaqişələr dondurulur və sülh sistemi trayektoriyalarında siyasi çatlar əmələ gətirir. Ümumdünya sülh siyasəti sisteminin ayrı-ayrı məkanlarında tarazlı asılılıq pozulur və sülhün bir və ya bir neçə məkanında sülhü müharibələr, qeyri-sabitliklər, silahlı toqquşmalar əvəz edir. Münaqişələr və böhranlar başlıca olaraq sülh siyasətinin qarşısını almaq üçün ünsürlər rolunda çıxış edirlər. Münaqişələr, böhranlar ola bilər ki, iki böyük dövləti qarşı-qarşıya gətirmək gücünə malik olsun. Məsələn, XX əsrin Karib böhranı ABŞ və SSRİ kimi iki nəhəng super gücü qarşı-qarşıya gətirmişdi. XX əsrdə Koreya yarımadasında baş vemiş prosesləri və Vyetnam müharibəsini də buna misal çəkmək olar. Soyuq müharibə isə Avropada gərgin sülh sistemini, məcburən yaradılan sülh sistemini formalaşdırmışdı. Böhran böyük dövlətlərin təhriki ilə həm də kiçik dövlətlər arasında (Cənubi Qafqaz münaqişələri), eləcə də böyük dövlətlərin özləri arasında (Karib böhranı) yarana bilər.

Hər bir dövlət sülhyaratma gücünə və bu baxımdan missiya yerinə yetirmək imkanına malik ola bilər. Beynəlxalq sülh dövləti statusuna malik olmaq komponentlərini, elementlərini aşağıdakılar hesab etmək olar:

-iqtisadi gücün olması:-məsələn, ABŞ, Çin və Rusiya, Avropa ölkələri, Avstraliya və digər inkişaf etmiş ölkələr böyük iqtisadiyyata malikdirlər;

-dövlətin özündə siyasi sistemin təkmil olması və sabit cəmiyyətlərə xas olması:-məsələn, Avropa ölkələrində sabit və təkmil siyasi sistem mövcuddur. Sabitlik həmçinin, Avstraliyada, Çində, Yeni Zelandiyada, İsveçrədə, Avstriyada, Şimali Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Azərbaycanca və digər ölkələrdə qorunur;

-dövlətin özünün beynəlxalq davranış xüsusiyyətləri və beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək hərəkətlərinin olması. Əgər hər hansısa bir dövlət digər dövlətə qarşı, onun maraqlarının ziddinə olaraq müharibə törədirsə, deməli, bu

dövlət beynəlxalq aləmdə anti-hüquqi və anti-etik davranış nümayiş etdirir. Burada anti-hüquq dedikdə, elə anti-əxlaq kimi başa düşülməlidir. Çünki hüquq ədalətdir, ədalət isə düzgünlük və əxlaqdır. Müharibə ədaləti pozan vasitədir;

-dövlətdə yaşayan xalqın sivil və mədəni səviyyəsi. Bu, dövlətin daxili sisteminə və beynəlxalq münasibətlərinə təsir göstərir. Mədəni səviyyəsi yüksək olan xalqın xarici siyasətində də humanizm prinsipləri öz əksini tapır;

-dövlətin coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi. Məsələn, Türkiyə, Azərbaycan, Rusiya aralıq mövqedə yerləşdiklərinə görə sülhyaratma missiyasına daxil ola bilərlər və sülhün təminatında zəmanətverci dövlətlər ola bilərlər;

-dövlətin varlı olması və əmək resurslarının zənginliyi. Məsələn, ABŞ və Avropa İttifaqı dövlətləri, Yaponiya və digər bu kimi ölkələr iqtisadi baxımdan güclüdürlər və sülhyaratma missiyasında iştirak edə bilərlər, eləcə də münəqişə tərəflərinə iqtisadi baxımdan təsir rıçaqlarına malik ola bilərlər;

-dövlətin və xalqın formalaşmış beynəlxalq imici və statusu, sülhü yaratmaq və qorumaq istəkləri. Məsələn, Qərbi Avropa xalqları XX əsrin ortalarından etibarən müharibə doktrinalarından imtina ediblər və təhlükəsizliyin təmin edilməsi doktrinası ilə əvəzləyiblər. Müharibə doktrinasından vaxtilə Faşist Almaniyası və millitarist Yaponiya istifadə edibdir.

Azərbaycanda “dörd fəhlə üç müdir” münasibətlərinin ləğv olunması və cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyətə və insanlığa hörmət prinsipləri

Məlumdur ki, cəmiyyət insanların toplaşdığı müxtəlif təbəqələrdən təşkil olunubdur. Təbəqələrin təşkil olunması həm yaş fərqlərinə görədir, həm də cinsi baxımdandır. Eyni zamanda əmək və fiziki, əqli qabiliyyətlərinə görə də insanlar

arasında təbəqələşmə prosesləri vardır və münasibətlər qurulur, əlaqələr formalaşdırılır. Əmək münasibətlərində və digər münasibət formalarında, vəzifə iyerarxiyalarında təbəələşmə yaranır, tabeçilik münasibətləri formalaşır. İctimai-siyasi baxışlarına və mövqelərinə görə də ictimai və siyasi qruplar mövcud olur. Məsələn, partiyada fəaliyyət göstərən şəxslər, funksionerlər; yazıçılar, memarlar və digər mədəniyyət və incəsənət adamları, elm xadimləri, ümumilikdə ziyalılar ictimai və siyasi nöqteyi-nəzərdən qruplaşır və baxışlarına və mövqelərinə görə birliklər yaradırlar. İctimai, mədəni, məişət və digər münasibətlər maraq, tələbat və ehtiyacla bağlı olur və şəraitlərdən asılı olur. Maraqlar dəyişən olduğundan (baza maraqlar kölü olaraq dəyişməyə bilər) mövqelər də dəyişə bilər. Bu zaman qruplar arasında fikir birləşmələri və fikir eynilikləri, mövqe eynilikləri yaradıla bilər. Qruplar, birliklər təbəqələr içərisində də yaradılır. Məsələn, qadın təşkilatları, ağsaqqallar şuraları, gənclər təşkilatları, təqaüdçülər qrupları və s. təbəqələr içərisində yaranır. Yazıçılar birlikləri, musiqiçilər birlikləri, elm birlikləri və digər bu kimi qurumlar da müxtəlif təbəqələri təmsil edən şəxsləri birləşdirir. Belə qurumlar qarışıq məzmun kəsb edərək təbəqələri təmsil edə bilər.

İnsanların əmək peşələri, fəaliyyətləri və ixtisasları, istedad və qabiliyyət tutumları da onlar arasında təbəqəli (iyerarxi) münasibətlərin yaranmasını zəruri edir. Tabeçilik (hesabatvermə, göstərişləri yerinə yetirmək üzərində qurulan münasibətlər) münasibətləri başlıca olaraq həm də rəngarənglikdən meydana gəlir. Cəmiyyətdə olan münasibətlər müxtəlif subyektlər arasında fərqli növ obyektlər üzərində qurulur. Obyektlər üzərində olan münasibətlərin xassələri, bu baxımdan növləri, eyni zamanda qabiliyyət, istedad, elmi və təhsilli olmaq tələbləri isə insanlar arasında təbəqəli münasibətlərin yaranmasını zəruri edir.

Cəmiyyət daima seçim edir və seçimlər sayəsində insanlar arasında münasibətlər formalaşır. Seçim obyektləri qismində müxtəlif təbəqəyə aid olan insanların maraq obyektləri çıxış edir. Bu baxımdan da maraq şəbəkəsi yaranır və ümumilikdə münasibətlər sisteminin vahid obyektini formalaşdırır. Əlaqələrdən və münasibətlərdən təbəələr meydana gəlir. Təbəələr həm də imkanlardan, imkan fərqlərindən yaranır və imkanların artmasını, potensialın genişlənməsini zəruri edir. Əmək fəaliyyətinin müxtəlifliyi, maraq obyekti və subyektlərinin müxtəlifliyini yaradır. Bu baxımdan da sistem formalaşır və sistemlərdə mexanizmlər yaranır. Mexanizmlər sayəsində isə hərəkət təmin edilir və obyektlərdən obyektlərin subyektlərdən isə subyektlərin törənməsi prosesləri yaşanır.

Cəmiyyət özü siyasi və inzibati cəhətdən idarəçilik sahələrinə ayrılır. Siyasi və inzibati idarəetmə dövlət hakimiyyəti tərəfindən təşkil edilir və fərdi qaydada isə cəmiyyətin üzvləri, sahibkarlar, işgötürənlər tərəfindən təşkil edilir. İnzibati və siyasi idarəetmənin mütləq şəkildə maraq sahələri olur və maraqlar və mənafeələr mütləq olaraq sistemli, bu baxımdan zaman və məkan amilinə görə ardıcıl və davamlı olur. İdarəetmə zamanı rəhbər və təbəə münasibətləri ümumi maraq, eləcə də fərdi maraqlar üzərində qurulur. Məsələn, ali məktəblərdə başlıca məqsəd müxtəlif sahələr üzrə kadr hazırlığını həyata keçirməkdən ibarətdir. Burada müəllimlərlə rektor arasında, rəhbərlik arasında olan münasibətlərin başlıca məqsədi kadr hazırlığını həyata keçirməkdən ibarətdir. Ümumi məqsəd ümumi hərəkətləri istiqamətləndirir. Bu, münasibətlərin ümumi xassəsidir və ümumi əsasıdır. Eyni zamanda rəhbərlik və müəllim heyətinin fərdi maraqları da olur. Məsələn, iş yerlərinə sahib olmaq və əmək haqqı əldə etmək fərdi maraq hesab edilməlidir.

Hər bir müəssisənin strukturu, kadr ehtiyatı mövcud olur. Bu strukturda hər bir şəxsin vəzifə təlimatı müəyyən edilir. Vəzifə təlimatında şəxsin tutduğu vəzifəsinin və ya peşəsinin

qaydaları və şəxsin funksiyaları, bu baxımdan da vəzifə öhdəlikləri nəzərdə tutulur. Müəssisələrin nizamnamələrində və əsasnamələrində müəssisələrin fəaliyyəti və təşkilinin əsasları qeyd edilir. Müəssisələrin və təşkilatların strukturunda iyerarxiya prinsipinə müvafiq olaraq hər bir şəxsin yeri öz əksini tapır. Hər bir şəxs öz vəzifəsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir, əmək sərf edir və sərf etdiyi əməyə müvafiq olaraq, normativlik əsasında da əmək haqqı alır. Müəssisələrdə və təşkilatlarda olan ştat vahidlərinin strukturu təşkilatın və müəssisənin işçiləri arasında tabeçilik münasibətlərini əks etdirir ki, bu da işçilər arasında harmonik münasibətlərin formalaşmasını yaradır. Vəzifə bölgüsü və harmonik münasibətlər sayəsində hər bir şəxs öz vəzifə funksiyasını dərk edir. Maraqlar ümumi olaraq təmin edilir və bu istiqamətdə məqsəd birləşdirilir. Məqsədlərin birləşməsindən isə ümumi mənafe meydana gəlir. Əmək toplumu, əmək münasibətləri cəmi ümumi sistemi formalaşdırır və ümumi enerji mənbəsini və obyektini, eləcə də subyektini yaradır.

Ümumiyyətlə isə mütəxəssis və kadr hazırlığını həyata keçirərkən, müəssisələrdə məhsul istehsalını həyata keçirərkən, ümumi olaraq digər inzibati idarəçilik və siyasi idarəetmə zamanı bütün resurslardan istifadə etmək qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Resurslardan səmərəli istifadə etmək isə nailiyyət kimi qəbul edilir. Resurslardan istifadə, resursların idarə olunması münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edir. Müəssisələrdə məhsul istehsalı zamanı həm maddi resurslardan istifadə edilir, həm də maddi resursların tərkibi olan əmək resurslarından geniş şəkildə istifadə olunur. Sistem öz elementlərini istifadə etməklə özünü təkmilləşdirir və gücünü artırır. Eyni zamanda mexanizm istiqamətlərini müəyyən edir. Sistemin daxili gücü onun xarici fəaliyyəti ilə uzlaşdırılır. Münasibətlər sistemində əmək bölgüsü sistemin istiqamətlərini, onun daxili qaydalarını eləcə də digər sistemlərlə olan əlaqələrin xassələrini müəyyən edir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət idarəçiliyində, inzibati idarəçilikdə mütəxəssislərin, kadrların və fəhlələrin aralarında olan münasibətlər sərbəstliyə, ədalətə, düzgünlüyə, qarşılıqlı güzəştə, imkan və şəraiti nəzərə alaraq rəhmli olmağa və bu baxımdan da humanizmə, yüksək əxlaqa, yüksək mənəviyyata söykənməlidir. Əxlaq qaydaları əsas götürülməli və nəzakət qaydalarına əməl edilməlidir. Hər bir şəxsin şəxsiyyəti amili əsas götürülməlidir. Bu deyilən amillər məhz insan hüquqlarının əsasını təşkil edir. Bütün münasibətlərin bazasında məhz insanlıq amili dayanmalıdır. Sərbəst qaydada öz üzərinə düşən vəzifəni (istər icraçı, istərsə də nəzarətçi olsun) hər bir şəxs yerinə yetirməlidir. Sərbəst şəkildə icra isə ədalətin özü demək olur.

Hər bir təşkilatda və müəssisədə rəhbər və kadr heyətinin, fəhlə peşələrinin sayı normativə uyğun olaraq müəyyən edilir və işin həcmi ilə uyğunlaşdırılır və plana, proqrama uyğun olaraq gələcəkdə əldə ediləcək məhsulların həcmi ilə əlaqələndirilir. Ştat vahidləri işin həcmi və istehsalın tutumu, idarəçiliyin miqyası ilə müəyyən edilir.

Lakin bəzən elə olur ki, iş yerlərində müdirlərin sayı fəhlələrin və mütəxəssislərin, mühəndislərin sayına bərabər olur və ya da üstələyir. Adi bir işi icra edərkən işi icra edən şəxslərin üzərində rəhbərliyi həyata keçirənlərin sayı işçilərin sayına bərabər olur, ya da minimal azlıqla fərqlər müşahidə edilir. Belə hallar hətta küçələrdə adi yaşıllaşdırma işlərini həyata keçirən yaşlı insanların üzərində rəhbərlik edən bir neçə şəxslərin olması ilə də müşahidə edilir. Belə hallar o yerlərdə mövcud olur ki, həmin əmək münasibətləri sistemi qeyri-təkmildir, ştat vahidi standartları qeyri-məqbuldur. Eləcə də etinasızlıq və məsuliyyətsizlik vardır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ciddi nəzarət, hamının diqqətinin vahidliyi və kompleksliliyi əsasən yüksək elm tutumlu sahələrdə və sistemlərdə olmalıdır. Hər hansısa bir mürəkkəb texnoloji proses zamanı texniki diqqətin kəmiyyətini

və keyfiyyətini artırmaq məqsədilə ciddi nəzarət sistemi olmalıdır. Belə hallarda mütəxəssislərin və rəhbərlərin sayını nisbi olaraq bərabərləşdirmək olar. Lakin adi bir ərazinin yaşıllaşdırılması üçün beş ya altı nəfər üzərində (yaşlı qadınlar və kişilər üzərində) üç, ya da dörd nəfər müdirin (rəisin, iş icraçısının) olması heç bir məntiqə sığmır və bu, həmin insanlara olan hörmətsizlikdən irəli gəlir. Eyni zamanda kənardan müşahidə insanların əməyinin istismar olunması kimi bir məna verir. Xüsusilə yaşlıların hörmətli bir təbəqə olaraq qəbul olunduğu Azərbaycanda belə hallara yol vermək isə insanlığa və əməyə olan hörmətsizlik kimi qəbul edilməlidir.

Belə halların əmələ gətirdiyi mənfiliklər:

- işçilərə olan inamsızlıq;
- ümumilikdə insanlara olan hörmətsizlik və inamsızlıq;
- kabinet işçilərinin sayının çoxluğu, artıq ştat cədvəli;
- əmək münasibətlərində rəvanlığın ləğv edilməsi, münasibət məzmununun və axarının sərtləşməsi, münasibət addımlarının şikəstləşməsi;
- əmək münasibətlərinin korlanması və daxili etirazlar, inzibati rəhbərliyə olan kin və nifrətin yaranması və artması;
- təbəçilik münasibətlərinin zəifləməsi;
- işçilərin öz işlərinə qeyri-sərbəst və laqeyd yanaşmalarına səbəb, iş əmsalını vaxtla olan qeyri-mütənasibliyi;
- yaşlı insanlara olan hörmətsizlik və s.

Bu baxımdan hesab etmək olar ki, iş yerlərində bu kimi halların mövcudluğu neqativ və mənfi vərdişlər yaradır və inkişafın qarşısını alır. İnkişafın əsası ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə bütün ünsürlər, elementlər öz yerində, öz vəzifəsində funksiya yerinə yetirir və təbəçilik münasibətlərinin əsasında, iyerarxi pillənin məğzində qarşılıqlı etimad və inam dayanır və ədalət prinsipi öz əksini tapır. Hər kəsin rəhbərliyə can atması isə əmək münasibətləri və idarəçilik

sistemində qarışıqlıq yaradır və icra məsələsi arxa plana keçir. Rəhbərliyə can atma işə istedad və qabiliyyətin “şişməsinə” gətirib çıxarır.

Rusiyada və Ukraynada gələcəkdə azərbaycanlılar elitasının yaradılması və əhəmiyyəti. Azərbaycanlılar gələcəkdə üzü şimala və şimali-qərbə doğru hərəkət (miqrasiya) zərurətində

Hal-hazırda dünya dövlətləri arasında olan münasibətlər və əlaqələr obyektləri, dövlətlərin maraq və mənafeləri və onların əks olunduğu sahələr ümumdünya münasibətlər və əlaqələr sistemini yaradıbdır. Obyektlərin və subyektlərin müxtəlifliyindən, elementlərin güc fərqliliyindən əlaqələr və münasibətlər sistemində qlobal və regional səviyyədə mərkəzi və aparıcı elementlər, eyni zamanda köməkçi elementlər yer alıblar. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, dünya siyasət trayektoriyasının həlqələrində, mənbələrində, siyasət trayektoriyasını yaradan mərkəzlərdə siyasəti yaradan elementlərin, obyekt və subyektlərin gücləri eyni deyildir. Dövlətlər regional və qlobal miqyaslı beynəlxalq aləmdə və bütöv götürdükdə, dünyada (dünya siyasətinə dövlətlərin daxili siyasətləri və beynəlxalq münasibətləri aid edilə bilər. Buna görə də, dünya anlayışı qlobal məzmun kəsb edir), dünya əlaqələri sistemində özlərinin güclərinə görə iştirak edirlər. Hər bir dövlət beynəlxalq münasibətlərə güc (enerji) verir və beynəlxalq münasibətlərdən də güc əldə edir. Güclərinə görə iştirak baxımından dövlətləri təsnif etmək olur: super, böyük, orta gücə malik olan dövlətlər mövcud olur, eyni zamanda kiçik dövlətlər, cırdan dövlətlər də fəaliyyət göstərirlər. Dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı dünya siyasət sisteminin hərəkət trayektoriyalarının ölçülərində (burada təbii ki, trayektoriya xəyali olur və mücərrədliyi əks etdirir. Buna görə də ölçülər də

xəyali əsaslarla müəyyən edilir) də fərqlilik yaradır. Ola bilir ki, dünya siyasət sisteminin bir məkanından keçən trayektoriya qalın xətlə olsun, digərində isə ondan nazik olsun. Dünya siyasəti sistemində siyasət cərəyanlarının axınlar fərqi və güc fərqi başlıca olaraq dövlətlərin fərqli qaydada iştirakını yaradır. Dünya siyasət sistemi və onun tərkibinə aid olan beynəlxalq münasibətlər sisteminin elementləri, subyektləri və hərəkət trayektoriyaları arasında olan ölçü fərqləri sistemin nisbi tarazlığını yaradır və sistemdə paylaşma və bölgü həyata keçirilir. Məsələn, dünyada ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal edilən məhsullar demək olar ki, dünyanın əksər regionlarına ixrac olunur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətləri yaradan bütün vasitələr və obyektlər, predmetlər əhatəli olaraq ümumməkana yayılır. Lakin bununla yanaşı, ümumsistemin ayrı-ayrı məkanlarında hərəkət sürətində artma və azalma müşahidə edilir və burada güc tətbiqi sahələri də müxtəlif olur. Sistemin fəaliyyətinin özü ziddiyyətlərdən meydana gəlir və əksliklərin mübarizəsindən qarşılıqlı güzəştlər və tarazlıq yaranır. Tarazlıq eyni zamanda qarşılıqlı ehtiyatlardan, qorxu hisslərindən də üzə çıxır.

Aparıcı güc mərkəzləri olan dövlətlər dünya siyasət sistemində məkanlar üzrə güc tətbiq edirlər, hərəkət yaradırlar və dalğaları formalaşdırırlar. Ən böyük gücə malik olan dövlətlər siyasət sistemində böyük cərəyanlar, dalğalar formalaşdırırlar. Münasibətlər obyektlərinin çoxşaxəliliyi çoxistiqamətli məqsədlərin, hərəkətlərin və fəaliyyətin yaranmasını zəruri edir. Məsələn, böyük dövlətlər arasında həyata keçirilən qlobal ticarət münasibətləri sayəsində böyük iqtisadi dalğa müşahidə edilir. Böyük cərəyanlar kiçik cərəyanlar üçün təkanverici funksiya daşıyırlar və sistemdə olan bütün elementləri hərəkət vəziyyətində saxlayırlar. Bəzən elə də olur ki, güc mərkəzləri arasında maraq uğrunda regional səviyyədə, məkanda rəqabət həyata keçirilərkən, böyük güc mərkəzləri kiçik güc mərkəzlərindən sürət saxlayıcı “əyləc”

kimi istifadə edirlər ki, özlərinin rəqib hesab etdikləri dövlətin maraqları uğrunda həyata keçən cərəyanlar üçün maneçiliklər törətsinlər. Ümumdünya məkanı böyük olduğundan böyük dövlətlər də məkanlar üzrə yayılmaq prinsipi ilə fəaliyyət göstərirlər. Böyük dövlətlər daxilən güclü olduqlarından öz daxili güclərini xarici gücləri ilə tarazlaşdırmaq məqsədilə geosiyasi məkanlar üzrə yayılmaq siyasətinə üstünlük verirlər. Böyük dövlətlərin maraqları arasında ayrı-ayrı geosiyasi məkanlarda həm kəskin xətlər yaranır, həm də qarışıq zonalar meydana gəlir. Hər iki vəziyyətdə təhlükələr yarana bilər. Təzyiq obyektləri və vasitələrindən güc mərkəzləri bir-birilərinə qarşı istifadə edirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə istənilən obyekt (subyekt də daxil olmaqla), hansı ki, onun üzərində münasibət qurulur, təzyiq vasitəsi və predmeti ola bilər. Bu da siyasət cərəyanının tam sürətlə dövrüyyəsinin qarşısını alır. Elementlər tıxaclayıcı funksiya yerinə yetirirlər. Həmin elementlərdə, məkanlarda çətin keçicilik yaranır.

Bu gün dünyada, materiklər və qitələr üzrə böyük dövlətlərin maraqları formalaşmışdır və maraqlar regional və qlobal geosiyasəti yaratmışdır. Bu proses yenə də davam etməkdədir. ABŞ çalışır ki, bütün Yer kürəsində, hər bir məkanda maraq nümayiş etdirdi ki, özünün qlobal maraqlarını təmin edə bilsin. Bütün dünya üzərində diqqət nümayiş etdirmək ABŞ strategiyasının başlıca hədəfi və məzmunudur. Taktika isə ondan ibarətdir ki, strateji maraqlar üçün ABŞ müəyyən planlardan istifadə edir, üsullar tətbiq edir. Lakin əks qütbə Rusiya və Çin kimi böyük dövlətlərin də olması ümumdünya siyasət sistemində, ümumməkanda ABŞ-a tam hərəkət etməyə imkan vermir və bu baxımdan maraqlar bölüşdürülmək vəziyyətində qalır. Məsələn, son dövr Suriya və İranla bağlı məsələlərdə Çin və Rusiya ABŞ və Avropa İttifaqına qarşı siyasət yeridir. Hindistan da İran neftini almaqda davam edir ki, bu da ABŞ-ın narazılığına səbəb olur. Onun tətbiq etdiyi beynəlxalq embarqoya zidd hesab edilir.

ABŞ hesab edir ki, Hindistan İrandan aldığı neftin həcmi azaltmalıdır. Ümumiyyətlə, bütün regionlarda, geosiyasi məkanlarda böyük gücə və orta gücə malik olan dövlətlər arasında rəqabət siyasəti həyata keçirilir. Hər bir böyük güc mərkəzi çalışır ki, dünya siyasəti cərəyanlarının formalaşmasında yaxından iştirak etsin və bundan da geniş şəkildə faydalansın. Enerji mübadiləsində maraqlar formalaşır. Güc mərkəzləri geosiyasi və geostrateji tələblərə müvafiq olaraq **“hörümçək toru”** siyasətindən istifadə etməyə can atırlar. Güc mərkəzləri olan böyük dövlətlərin özləri sistemin əsas “naqillərini” çəkmək siyasətini həyata keçirirlər.

Bu gün ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı, Rusiya, Hindistan, Braziliya, Türkiyə və s. kimi ölkələr aparıcı güc mərkəzləri olaraq qəbul edilirlər. Güc mərkəzləri həm də regionlararası xətləri birləşdirmək və körpü rolu oynamaq funksiyasına malik olurlar. Lakin hər bir güc mərkəzi tələb edilən kriteriyalara tam cavab verə bilmir və bu baxımdan da kriteriyalar, özlərində həm də mütləq əsasları əks etdirməklə, nisbi xarakter daşıyır və nisbi əsaslara söykənir. Bu nöqteyi-nəzərdən də hesab etmək olar ki, ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələrinin, Rusiya və Çinin iqtisadi, hərbi və siyasi gücləri arasında bərabərlik mütləq riyazi ölçmələrlə, hesablamalarla həyata keçirilmir və mütləq hesablamalara kriteriyalar cavab vermir və onlar arasında güclərin müəyyən edilməsi şərti və nisbi xarakter daşıyır və ümumi müşahidələrə və təcrübələrə (eksperimentlərə) əsaslanır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, Rusiyanın ərazisi çox böyükdür, əhalisi isə azdır və əhali məkanlar üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Bu səbəbdən də iqtisadi sistem məkanlar üzrə bərabər ola bilməz və bir iqtisadi region inkişaf edə bilər, digər region isə əmək resursları çatışmazlığından, inkişafına görə geri qala bilər. Əgər böyük güc mərkəzinin, eləcə də istənilən təkmil dövlətin bir resursu çatışmırsa, mütləq şəkildə həmin dövlət xaricdən həmin resursu təmin etməyə çalışır. Ölkənin əhalisi çatışmırsa, deməli, həmin ölkə

zəifləməmək üçün mütləq şəkildə xaricdən əhali cəlb etməyə məcbur olur. Bir qlobal əhəmiyyət kəsb edən resursun çatışmazlığı ümumsistemi zəiflədir. Bu baxımdan da iqtisadiyyatın məkanlar üzrə tam balanslı qaydada inkişafı üçün əhalinin məkanlar üzrə nisbi bərabər əsaslarla paylanması da şərtidir. Ola bilər ki, bir məkan xammal mənbəyi rolunu oynasın, digər məkan isə xammalın istehsal üçün müvafiq əhəmiyyət kəsb etsin. Əhalinin mərkəzləşməsi isə həm də ticarət və bu baxımdan da istehlak mənbələrini yaradır. Məsələn, Moskva Rusiyanın həm siyasi mərkəzidir, həm də iqtisadi və bu baxımdan ticarət mərkəzidir. Moskvaya digər ölkələrdən vətəndaşlar axır və onlar şəhəri əsas mərkəz kimi hesab edirlər.

Ümumiyyətlə isə ölkənin sənaye mərkəzi, mədəniyyət mərkəzi, siyasət mərkəzi və xammal mərkəzi kimi obyektləri formalaşır. Ümumsistem ayrı-ayrı struktur sistemlərindən təşkil edilir. Bütün amillər, elementlər, subyekt və obyektlər cəmləşərək iqtisadi, mədəni və siyasi sistemləri formalaşdırırlar. Bütün sistemlər və strukturlar isə qarışıq olaraq mövcud olur və biri-digərini şərtləndirir.

Rusiyada əhali çatışmazlığı əmək ehtiyatları çatışmazlığını yaradır. Buna görə də bu ölkədəki bolluca olan ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək imkanları aşağı olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya yaxın gələcəkdə əhalisinin çoxunu itirərsə, nəinki böyük güc mərkəzi kimi əhəmiyyətini və mövcudluğunu itirər, eyni zamanda onun dövlətçiliyi də təhlükə altında qalar. Buna görə də Rusiyanı əhali ilə təmin etmək və baza elementin kasadlığının qarşısını almaq bir strategiya olaraq dövləti düşündürür. Rusiya hakimiyyəti özünün sosial siyasətini və ailə siyasətini gücləndirmək məcburiyyətindədir. Bu baxımdan da Rusiya gələcəkdə çalışacaqdır ki, ölkə əhalisinin sürətlə artmasına xüsusi fikir versin və çatışmazlığı isə keçmiş SSRİ respublikalarının əhali ehtiyatı hesabına ödəsin. Rusiya böyük xalqlardan yox, daha çox kiçik xalqlardan əhali cəlb etməkdə

maraqlı olacaqdır. Çünki böyük xalqın iddiaları (ərazi iddiaları) da böyük ola bilər. Rusiya bunun üçün ilk növbədə keçmiş SSRİ məkanına arxayın olacaqdır. Bu baxımdan da Rusiyanın sərhədləri heç vaxt keçmiş SSRİ məkanı üçün qapalı qalmayacaqdır. Çalışacaqdır ki, əhalini daha çox öz ölkəsinə cəlb etsin ki, boşluğu doldursun və böyük dövlətlərdən, böyük xalqlardan, məsələn, Çindən ehtiyat etməsin. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik xalqlar Rusiya içərisində daha tez assimilyasiyaya məruz qalırlar. Kiçik xalqlar hesabına rus dilində danışanların sayı artır. Bu amil də Rusiya hakimiyyətini narahat etmir. Rusiya keçmiş SSRİ məkanına həm də “çəpər hasarı” kimi əhəmiyyət verir. Rusiya postsovet məkanına öz yaxın obyekt kimi baxır və bu ərazilərə xüsusi diqqət yetirir və məkanlara və xalqlara münasibətdə həssaslıq nümayiş etdirir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya keçmiş SSRİ ölkələri üçün əsas iqtisadi obyekt rolunu oynamaqdadır. Cənubi Qafqazdan, Mərkəzi Asiyadan, Şərqi Avropadan əhali qazanc dalınca Rusiyaya üz tutmaqdadır. Bununla bərabər, Çin və Hindistandan, Cənub-Şərqi Asiyadan, Türkiyə və İrandan, Latın Amerikasından, Afrikadan da Rusiyaya qazanc dalınca, təhsil almaq üçün gələnlər vardır. Bu ölkələrə məxsus olan şirkətlər Rusiyada müəyyən işlər görürlər. Rusiyaya eyni zamanda Avropa ölkələrinin axını da vardır və Avropa kapitalı Rusiyada özünə yer tapmaqdadır. Avropa sərmayəsi, xüsusilə texnologiya sahəsindəki vasitələr, Rusiyaya daxil olur. Avropanın, xüsusilə, Qərbi Avropanın təkmil sistemi öz sərhədlərindən kənara çıxmaq və lazımı resursları kənarında axtarmaq məcburiyyətində olacaqdır. Rusiya məkanı бүgүnki Avropa üçün “yeni dünya” hesab edilməlidir. Avropa öz sistemini saxlamaq üçün mütləq şəkildə Rusiya sərvətlərinin maksimum səviyyədə mənimsənilməsi siyasətini həyata keçirəcəkdir.

Bu gün demək olar ki, dünyanın siyasi **“bel qurşağı”**ndan, mərkəzi ərazilərdən əhali şimala doğru üz tutur. Buna “qazanc

köçü” də demək olar. Rusiya özündə olan sərvətlərdən və özünün bir bazar məkanı kimi mövqeyindən istifadə edərək dünya əhalisini, xüsusilə Avrasiyanı özünə cəlb etməkdədir. Rusiyada milliyətçilərin (“skinhead”lərin, “keçəllər”, “keçəl başlar”) olmasına baxmayaraq, bu dövlət xarici ölkələrin əhalisi olmadan qətiyyənlə yaşaya bilməz. Özü də keçmiş SSRİ-dən gələnlərin əksəriyyəti, məsələn, taciklər, qırğızlar, özbəklər ucuz əməklə məşğul olurlar və çirkli işlərin əksəriyyətini həyata keçirirlər. Qafqazlılar isə ticarət işinə baxırlar və xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlarında üstün mövqelərə malikdirlər. Bununla yanaşı, keçmiş SSRİ-dən kapitalistlər, iş adamları da fəaliyyət göstərir. Elə azərbaycanlı iş adamları olan Vahid Ələkbərovun (“Lukoil” şirkəti), Araz Ağalarovun (“Krokus” şirkəti) adlarını çəkmək olar. Bununla yanaşı, bir çox orta və kiçik sərmayəyə malik olan şirkətlər də vardır. Onlar ticarət və biznes mərkəzlərinin təşkili ilə məşğul olurlar. Ətraf ölkələrə Rusiyadan külli miqdarda pul axını daxil olur və ətraf ölkələrin iqtisadiyyatında da Rusiya sərmayəsi böyük rol oynayır. Qeyd edildiyi kimi, Avropa ölkələri də Rusiyaya üz tuturlar və Rusiya Avropa sərmayəsindən, xüsusilə texnologiya sahələrində olan sərmayələrindən istifadə edir. Rusiya da gələn axnlardan, elementlərdən öz mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışır. Rusiyanın başlıca məqsədi Avropa texnologiyasını, sərmayəsini öz milli sərmayəsi ilə birləşdirsin və Rusiyanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirsinsin. Yeni və təkmil, dünya standartlarına uyğun iqtisadi sistem təşkil etsin. Rusiya çalışır ki, beynəlxalq aləmdə xammal məhsulları satan ölkə statusundan, imicindən yaxa qurtarsın və öz elmi-texnoloji potensialını Qərb texnoloji potensialı ilə birləşdirərək strateji xammalından yeni istifadə prinsiplərini müəyyən etsin.

Hal-hazırda Rusiya neoimperializm siyasətini həyata keçirməkdədir. Onun neoimperializm siyasətinin başlıca mahiyyəti Postsovet məkanında yeni əsaslarla möhkəmlənməkdən və keçmiş sosialist məkanını yumşaq əsaslarla geri

qaytarmaqdan ibarətdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, böyük dövlətlərin ümumdünya maraqları regionlar üzərində qurulur. Ümumdünya özü də regionlar birləşmələrindən ibarətdir. Bu baxımdan da məsələn, həm ABŞ-ın, həm də Rusiyanın Xəzər regionu, Qara-Aralıq dənizi regionu üzrə və s. strategiyaları mövcuddur. Qlobal rəqabətdə də məhz belə regionda yerləşən ayrı-ayrı kiçik və orta güc malik olan dövlətlər əziyyət çəkirlər, zərbə altında qalırlar. Belə dövlətlər də çalışırlar ki, öz resurslarından istifadə etməklə özlərini möhkəmləndirsinlər. Özünümüdafiə istiqamətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər “siyasi heliosentrizm” prinsipinə müvafiq olaraq böyük dövlətlərin siyasi orbitlərinə daxil olmağa çalışırlar.

Hal-hazırda Rusiyada **Putinizasiya (yeni dönd imperiya dövlətinə çevrilmək)** siyasəti həyata keçirilir. Yeni islahatçılığa meyil mövcuddur. Dövlətin siyasi və ictimai strukturunda yeniliklər həyata keçirilir. Putinizasiya siyasətinin əsas mahiyyəti **vesternizasiya (qərbləşmə)** və **isternizasiya (şərqləşmə)** siyasətinin qarışığından, qovuşmasından yeni bir postmodernist **milli modeli** əldə etməkdən ibarətdir. Bu milli model isə postsovet məkanında güclənməyə və yeni güc mərkəzi kimi Rusiyanın əhəmiyyətini artırmağa xidmət edir. Putinizasiya siyasətinin məğzində həm də o dayanır ki, Rusiyanın ətraf ölkələrə yeni baxışları formalaşsın və ilk növbədə iqtisadi amillərdən istifadə etməklə (səmərə vermədikdə, buna siyasi və hərbi amilləri də qoşmaqla) ətraf dövlətləri öz tərəfinə çəksin. Rusiyanın genişlənməsinin gələcək ikinci fazasında isə İran və Türkiyə ilə sıx yaxınlıq da vardır.

Postsovet məkanının imkanlarından, potensialından istifadə edən Rusiya da öz mərkəzi gücünü artırır. Məsələn, postsovet məkanının əhalisi və kənd təsərrüfatı məhsulları Rusiyanın bəzi ehtiyaclarını ödəyir. Rusiya ətraf subyektlərə təzyiq imkanları əldə edir və ətraf subyektlərə bazar məkanı kimi baxır. Hal-hazırda mərkəz olaraq, həm də “siyasi

heliosentrizm” prinsipinə müvafiq olaraq, Rusiya ətrafına enerji verməklə və enerjiden faydalanmaqla öz gücünü artırmaq siyasətini həyata keçirir. Rusiya orta müddətli gələcək strateji zaman kəsiyində Avro-Asiya məkanı kimi əhəmiyyətini artıracaqdır. Avropa ölkələri Rusiyaya “yeni dünya, yeni bazar və yeni xammal mənbəyi” kimi baxacaqlar və öz iqtisadi istiqamətlərini də oraya yönəldəcəklər. Rusiya gücləndikcə, keçmiş sosialist blokunda olmuş slavyan mənşəli xalqları öz orbitinə təkrar qaytaracaqdır. Rusiya həmçinin Türk-islam dünyası ilə sıx inteqrasiya şəraitində yaşamağa üstünlük verəcəkdir. Gələcəkdə Avrasiya materikində Türk-slavyan dünyaları ittifaqı yaranacaqdır. Fars və fars mənşəli xalqlar da bu ittifaqla birləşmək məcburiyyətində qalacaqdır. Rusiya və slavyan dünyasının gələcək mədəni, iqtisadi və siyasi imkanları türk dünyasını özünə cəlb edəcəkdir. Rusiya öz gələcək strategiyasına müvafiq olaraq mədəni baxımdan da türk dünyası ilə yaxınlaşmaq niyyətindədir. Burada pravoslav ortodoksal etiqad da rusları türklərlə yaxınlaşdırmağ

ruslar yaşayırlar. Düzdür, hal-hazırda Rusiyada, Ukrayna və Belarusda azərbaycanlıların diasporaları mövcuddur. Müəyyən lobbicilik fəaliyyəti həyata keçirirlər. Dünya Azərbaycanlıları Konqresləri içərisində Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresi, Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi, Belarus Azərbaycanlıları Konqresi fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda Heydər Əliyev Fondunun Moskva Nümayəndəliyi də Azərbaycanın Rusiyada maraqlarını qoruyur. Nümayəndəlik Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların mədəni birləşməsi üçün müvafiq işlər həyata keçirir, eyni zamanda azərbaycanlıları tanıdır, Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ edir.

Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar Rusiyanın bütün ali məktəblərində oxumalıdırlar və Rusiyanın elm və kadr heyətlərinə daxil olmalıdırlar. (Hələ ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik edərkən, çoxlu sayda gəncləri Rusiyanın ali məktəblərinə oxumağa göndərirdi və bunun hesabına ölkənin kadr potensialı artırdı. Hal-hazırda Bakıda Moskva Dövlət Universitetinin filialı da fəaliyyət göstərir). Hal-hazırda mövcud olan Azərbaycan-Rusiya əməkdaşlığının yüksək səviyyəsi bu addımı atmağa imkan verir. Azərbaycan dövləti öz neftindən gələn gəlirlərin bir qismini həm də əhalinin Rusiyaya miqrasiyası və Rusiyada elm və təhsil almalarına yönəltməlidir və bu ölkədə yerləşmək başlıca siyasət olmalıdır. Rusiya qanunvericiliyində, icra və məhkəmə hakimiyyətində azərbaycanlılar qrupu yaranmalıdır. Belə olan halda gələcək qarışıq xalqlar Rusiyasında böyük mövqelər əldə etmək olar. Gələcək Avro-Asiya nəhəngində əlverişli yer tutmaq Azərbaycan üçün aşağıdakı əsaslarla müsbət istiqamətlər gətirə bilər:

-azərbaycanlıların Slavyan məkanlarında sayının artması və Slavyan dünyasında mövqelərinin genişlənməsi;

-azərbaycanlıların coğrafi dairələr üzrə sayının artması və dünya üzrə geniş səpələnmələri və bundan da Azərbaycana pul kütləsinin daxil olması;

-gələcəkdə yarana biləcək türk-slavyan dünyaları ittifaqında azəri türklərinin yerinin genişlənməsi və hər iki dünya arasında birləşdirici funksiyalarının artması;

-Azərbaycanın Türk-Slavyan dünyası ittifaqında birləşdirici mövqeyinin artması və birləşdirici mərkəzlərdən birinə çevrilməsi;

-Azərbaycana pul axınının güclənməsi və azərbaycanlıların ümummədəni səviyyələrinin artması, elmlərinin artması, savadlı xalq imicinin genişlənməsi;

-Rusiyanın mərkəzi hakimiyyətinə gələcəkdə təzyiqli imkanlarının genişlənməsi. Rusiyanın Qafqaz siyasətində Azərbaycanın aparıcı mövqeyə tutmaq imkanlarının genişlənməsi;

-gələcək Azərbaycan məhsulları üçün Rusiyada və Ukraynada, Belorusda böyük bazarların əldə edilməsi;

-Azərbaycan mədəniyyətinin Rusiyaya ixracı və o cümlədən milli mədəniyyətə yeni elementlərin əlavə edilməsi;

-Ukraynada Azərbaycan lobbisinin və diasporasının güclənməsi;

-Ukrayna vasitəsilə Azərbaycan neftinin və qazının Avropaya ixrac imkanlarının genişlənməsi;

-Ukrayna elitasında azərbaycanlıların sayının artması;

-Qara dəniz ətrafında azərbaycanlıların məskunlaşmaları və s.

Azərbaycan cəmiyyətində fərdlərin, şəxslərin fərdi və şəxsi mənafeələrinin onların ictimai mənafeələri ilə uyğunlaşdırılması (harmonizasiyası) və bunun üstün cəhətləri

Bütün cəmiyyətlər fərdlər tərəfindən təşkil olunur. Cəmiyyətləri fərdlər, şəxslər toplusu olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Cəmiyyətlərdə fərdlərin ümumi düşüncə və iştirak səviyyələri, mövcudluq xüsusiyyətləri (mövcudluq

xüsusiyyətlərini onların varlıq və hərəkət xüsusiyyətləri əsaslandırır) cəmiyyətlərin ümumi tərkib vəziyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, cəmiyyətlər təkmil (nisbi olaraq yetişmiş, məsələn, Qərbi Avropa cəmiyyətləri) və qeyri-təkmil (müqayisədə yetişməyən, məsələn, Afrika, Asiya və Latın Amerikasına ölkələrinin bir çox cəmiyyətləri) əsaslara, növlərə, istiqamətlərə ayrılır. İctimai proseslər, sosial proseslər, cəmiyyətlərdə baş verən bütün proseslər hərəkətlərlə müşahidə olunduğundan, münasibətlərə söykəndiyindən, cəmiyyətlərin sistemli qaydada təkmilləşməsi prosesləri daima meydana gəlir. Cəmiyyət inkişaf yolunda islahatlara tabe olan bir quruma çevrilir. Cəmiyyətlərdə təkmil sistemlər onda olan prosesləri həmişə özünə (cəmiyyətə) xidmətə yönəldir. Cəmiyyətdə həyata keçən bütün fəaliyyət və proseslər həm ayrı-ayrılıqda, həm də qurup şəkilində cəmiyyətin özünə xidmət edir. Bu xidmət də həm cəmiyyətdaxili olur, həm də cəmiyyətlərarası əlaqələrdən meydana gəlir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, dövlət adlanan siyasi qurum cəmiyyət adlanan siyasi qurumla vəhdət olaraq fəaliyyət göstərir və biri-digərini şərtləndirir və tamamlayır. Hər iki istiqamətin strukturları bir-birinə qovuşmuş şəkildə təşkil olunur və dövlət öz mənbəyini cəmiyyətdən, cəmiyyətdəki elementlərdən götürür. Cəmiyyət daha çox ictimai, dövlət isə siyasi xarakter kəsb edir. Dövlət cəmiyyətə, cəmiyyət də dövlətə xidmət edir. Cəmiyyət daha çox aşağıları əhatə edən strukturlardan ibarət olur, dövlət də həmin məzmun üzrə təşkil edilir və yuxarıya doğru piramidal struktura malik olur. Cəmiyyət çoxluğun quruluşudur, dövlət bu quruluşun siyasi məzmununu əks etdirən, onun içərisindən doğan və onu əks etdirən formadır. Dövlətin başlıca funksiyalarından biri də ölkə daxilində və xaricində siyasət həyata keçirməklə öz cəmiyyətinin mövcudluğunu təmin etmək, cəmiyyətini mühafizə və müdafiə etmək, eyni zamanda inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Dövlət sosial proteksionizm

siyasəti həyata keçirir. Həm də ona görə ki, cəmiyyətlərsiz dövləti təsəvvür etmək mümkün deyil. Dövlətin cəmiyyətlə olan əlaqələri və cəmiyyətlə birlikdə fəaliyyəti total və bütöv mahiyyət kəsb edən siyasətin formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Dövlət mütləq şəkildə öz cəmiyyətini strukturalizm prinsipləri əsasında idarə etməyə can atır və nəticədə sistemli fəaliyyət formalaşır. Dövlət öz fəaliyyətini sistemli qurursa, cəmiyyət öz-özünə sistemlə idarə olunmağa başlayır. Cəmiyyətin sistemliliyi isə onun hüquq normalarına əməl etməsində özünü büruzə verir və cəmiyyətin ünsürləri, elementləri, şəxslər, subyektlər hüquq normalarına əməl etdikdə təbii olaraq tabe edən və tabe olan tərəflər formalaşır ki, bu da strukturların meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Lakin cəmiyyətin dövlətdən asılı olmayan bir müstəqilliyi də vardır. Bu ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə baş verən proseslər qeyri-hüquqi əsaslara da söykənə bilir və ənənələrə, adətlərə və vərdişlərə tabe olur. Bu amillər də münasibətlərdə, məsələn, ailə və məişət münasibətlərində özünü göstərir. Adət-ənənələr də hüquq normalarından kənarada tam azad iradə ilə yerinə yetirilir. Dövlət belə olan halda cəmiyyətə qarşı müşahidəçi funksiyasını yerinə yetirir. Sivil və rəasional cəmiyyətlərdə, hüququn aliliyinin əks olunduğu cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə, dövlət cəmiyyətdə baş verən proseslərə (burada təbii nizamlanan ictimai proseslər) qatı şəkildə müdaxilə etmir və cəmiyyət öz-özünə tənzimlənən bir vahidə, mexanizmi olan sistemə çevrilir. Dövlət müşahidələr həyata keçirir. Cəmiyyətlər daxilində olan sərbəstlik hərəkət imkanlarını böyüdür və hərəkət edən elementlər arasında sərbəst münasibətləri yaradır. Hərəkət edən tərəflər arasında yaylı əsaslarla formalaşan münasibətlər ümumilikdə loyall münasibətlərin əsaslarını təşkil edir. Dövlət tənzimədi və müşahidəədi (nəzarəədi) funksiyalarını yerinə yetirir. Hər iki istiqamətin mahiyyəti də bir-birinə aid edilir.

Qeyri-sistemli cəmiyyətlərdə isə proseslər axını başlıca olaraq deqradasiyaya (tənəzzülə) gətirib çıxarır. Proseslərin xidmətsizliyi meydana gəlir. Əgər sistemli proseslər mərkəzə-qaçma və mərkəzəxidmətə yönəlsə, systemsiz proseslər isə anarxiyaya, deqradasiyaya, dağıdıcılığa və əks-inkişafa səbəb olur. Təkmil cəmiyyətlərin əsaslarında konstruktiv proseslər həyata keçirilsə, qeyri-təkmil cəmiyyətlərdə və proseslərin həmin axar üzrə baş verdiyi cəmiyyətlərdə isə dekonstruksiya prosesləri mövcud olur. Hər bir cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən proseslər yaşanır və proseslər dalğalarla müşahidə edilir. Dalğalar, cərəyanlar bir-birini şərtləndirir və baza və üst elementlərin, istiqamətlərin formalaşmasına səbəb olur. Təkmil və qeyri-təkmil cəmiyyətlərin təsnif olunması da müəyyən kriteriyalarla həyata keçirilə bilər. Bu kriteriyalar cəmiyyətin bütün sahələrini yüksəklikdə saxlayır və yüksək olmayan sahələr də rəngarənglikdən formalaşır və yüksək sahələrdə onun çatışmazlığı hiss olunmur. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, cəmiyyətlər daima baza kriteriyalar üzərində yüksəkliklərə qalxır və diaqramlar üzrə dəyişikliyə məruz qalır.

Hər bir cəmiyyətin inkişafı onun iqtisadi, elmi və mədəni resurslarına və ictimai-siyasi potensialına bağlıdır. Cəmiyyətin inkişafı maddi amillərin vəhdətini təşkil etmək və maddi amillərin sosial-mənəvi amillər üzərində təsirini artırmaqdan ibarət olur. İqtisadi resurslar baza rolunu oynayır və üst sahələri, cəmiyyətdə olan ictimai münasibətlərin təkmil formasını yaradır. İqtisadi resurslardan balanslı qaydada faydalanma da iqtisadi resursların ictimai xidmətlərə səbəb olmasının və xidmətlərə yönəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Belə ki, iqtisadi resurslarla, iqtisadi sistemlə sosial və ictimai-siyasi resurslar arasında uyğunluq yaranır. Fərdi əməklə məşğul olaraq kollektiv içərisində olmaq, eləcə də fərdi əməklə məşğul olmaqla ümumi kollektivə xidmət etmək və bundan da fərdi olaraq faydalanmaq əsasən ictimai və fərdi münasibətlər arasında təbii əlaqələrin harmonizasiyasını təşkil edir.

Cəmiyyətdə fərdlər maraq nümayiş etdirirlər. Cəmiyyətlər də fərdlərin özləri tərəfindən onların şəxsi və ictimai maraqlarının təmini üçün təşkil edilir. Kollektiv və təbəqələrdaxili və təbəqələrarası münasibətlər cəmiyyətlərin təşkil olunmasının təbii əsaslarını yaradır. Dövlət siyasi təsisat olmaqla cəmiyyətlərin idarə olunması üçün şərait yaradır və cəmiyyətlərin qorunması və bu baxımdan sağlam qalması üçün infiltrasiya siyasətini müəyyən edir. Hər bir şəxs özünü cəmiyyətdə tapır və cəmiyyət də şəxsin, fərdin (şəxsi və fərdi) maraqlarını təmin etmək üçün baza rolunu oynayır. Cəmiyyət özü təbəqələrə bölünür və təbəqələrin maraqları da formalaşır. Eyni zamanda təbəqələrdə də fərdlər öz mənafeələrini təmin etməyə çalışırlar, buna can atırlar, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Fərdi maraq və mənafe birləşərək ümumi maraq və mənafeyi əmələ gətirir. Ümumi maraq və mənafe isə cəmiyyətin birləşməsi və bütövləşməsini yaradır. Tərkibi rəngarəng olan ümumi bütövlük formalaşdırır. Hər bir şəxs cəmiyyət üçün nə isə yerinə yetirir, cəmiyyət üçün pay verir və cəmiyyətdən də nəisə alır və faydalanır. Cəmiyyət öz enerjisini fərdlərdən alır və fərdlər üçün də enerji verməklə məşğul olur, funksiya yerinə yetirir. Enerji mübadiləsini cəmiyyət həyata keçirir, eyni zamanda fərdlər də enerji mübadiləsi etməklə cəmiyyətin özünün mübadiləsini təmin edirlər. Cəmiyyətlərdə fərdin maraq və mənafeələrinin ödənilməsi başlıca olaraq ictimai mənafeenin ödənilməsini yaradır. Cəmiyyət bütöv olduqda və tez reaksiya verən, ümumiyyətlə isə təkmlil olduqda daha da güclü olur.

Cəmiyyət adətən birliyi, kollektivçiliyi özündə ehtiva edən bir məfhumdur və nisbi və şərti bütövdür, hissələrdən ibarət olan bir tamdır. Cəmiyyət də dövlət kimi sərhədlərə, elementlərə və məkana malikdir. Cəmiyyət fərdlər kollektivindən ibarət olduğundan cəmiyyət özü fərdin mühafizəkarlığını da həyata keçirir. Bu baxımdan da fərdi qaydada maraq və

mənafenin birləşməsi də ümumi qaydada maraq və mənafeyi əmələ gətirir.

Sağlam cəmiyyətlər sağlam ruhun formalaşmasını təmin edir. Cəmiyyətin dürüstlüyü fərdlərin saflığından meydana gəlir. Cəmiyyət özü məktəb olduğundan, fərdlər (öz “şagirdləri”, “tələbələri”) məktəbin tədrisindən də faydalanırlar və tərbiyə olunurlar. Bu baxımdan sağlam cəmiyyətlərin funksiyası cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Cəmiyyət özü rəngarənglikdən təşkil olunduğundan rəngarəng maraqların əks olunduğu arena, müstəvi təsiri bağışlayır. Cəmiyyət stimulyerici əhəmiyyət kəsb edir. Fərdlərin şəxsi maraqları üçün imkanlar açır. Fərd (sağlam ruhlu şəxs) sağlam cəmiyyətdə başlıca olaraq özünü təsdiq etmiş olur. Sağlam cəmiyyətin özü sağlam ruhlu şəxslərdən formalaşır. İnfantil cəmiyyətlər də sağlam ruhlu elementlərin xəstələnmələrinə səbəb ola bilər. Lakin sağlam cəmiyyətlərdə infantil subyektlər yetişərək, sağlamlaşa bilirlər. Ümumiyyətlə, pozitivlik çox olarsa, sağlamlıq da çox olur. Cəmiyyət onun üzvü olan hər bir fərdin müdafiəsini və mühafizəsini həyata keçirir. Cəmiyyət adətən fərdlərin cəlb olunmasını da həyata keçirir. İnsanların sosial maraqları onların həyatlarının əsas məğzini təşkil etdiyindən, sosial maraqlar fərdi maraqların təmin edilməsinə də xidmət edir. İnsanlar kütləvi qaydada və kollektiv şəkildə sosial mühitlərdə mədəniləşirlər. İdeallığın əks olunduğu cəmiyyətlər sağlam olurlar. İdeallıq isə özündə həm əxlaqı, həm də gözəlliyi əks etdirən dəyərlər daşıyıcısına çevrilir. Sosial birliklər sosial davranışları meydana gətirir. Sosial mühitlər həm də insanların ailə münasibətlərinə təsir göstərir. Ailə münasibətləri cəmi sosial münasibətlərin formalaşmasını təşkil edir. Cəmiyyət özü vahid bir sistem olmaqla, yarım sistemlərdən də təşkil edilir. Fərdlər cəmiyyətlərinə arxalanırlar və cəmiyyətlərini özlərinin himayədarları hesab edirlər. Cəmiyyət maddi və mənəvi dəyərlər üçün həm də bir baza rolunu oynayır. Fərd öz bazasına nəisə verir və lazım olan

anda da ondan istifadə edir. Cəmiyyət həm də “xammaldan məhsul istehsal edən bir müəssisə” rolunu oynayır. Fərdlər, şəxslər xammal təqdim edirlər, istehsalatda iştirak edirlər. Bu baxımdan da cəmiyyətlər bütövlük və sistemlik təşkil edirlər.

Cəmiyyətin bütövlüyü cəmiyyətdəki maraqların balanslaşdırılmasından da asılıdır. Cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında uzlaşmış münasibətlər həyata keçirilir və uzlaşmış münasibətlərdən də birgə, ümumi və hamının qane olunduğu maraqlar təmin edilir. Maraqlar təmin edildikdə cəmiyyətin üzvləri arasında vahidlik yaranır. Maraq amili cəmiyyətin sistemləşməsini və bütövləşməsini təmin edir. Maraqları təmin edilmiş fərdlər daima cəmiyyətdə mərkəzəqaçma siyasəti həyata keçirirlər. Mərkəzəqaçma siyasəti sayəsində fərdlərin bütün maraqları təmin edilə bilər və fərdlərin özləri də kollektiv şəkildə, kollektiv daxilində maraqların təmin edilməsi ilə məşğul olurlar.

Hər bir fərd cəmiyyətdə özünün şəxsi marağı ilə cəmiyyətin marağı arasında əlaqələri yaratmalıdır. Fərdin şəxsi marağı onun ictimai marağını tamamlamalıdır və daima birbirinə xidmət etməlidir. Belə halda hərtərəflilik yaranır və balans qorunur. Balanslı vəziyyətlər sayəsində hər bir şəxsin özünün imkanlarına cavab verəcək səviyyədə nisbi maraqları təmin edilir. Balansın mövcud olduğu cəmiyyətlərdə isə sabitlik yaranır və sabitlik üzərində də rəvan inkişafa nail olunur. Balans nəticəsində harmoniya meydana gəlir. Cəmiyyətdə **fərd özünün şəxsi marağını ictimai marağı ilə uzlaşdırdıqda rəvan və davamlı inkişaf** yaranır. İnkişaf uzlaşmadan, bu baxımdan doğmalıqdan meydana gəlir. İctimai mənafə daima fərdin imkanlarının böyüdülməsinə səbəb olur. Cəmiyyət məhz fərdi sosial element olaraq yetişdirir və şəxsə, şəxsiyyətə çevririr. Cəmiyyət fərdin maraqlarının zənginləşdirilməsi ilə məşğul olur. Onun tələbatlarının ödənilməsində rol oynayır.

Əgər istənilən şəxs və ya fərd yalnız şəxsi mənafeyini düşünərsə, onda ictimai mənafeədən kənar qala bilər və heç öz mənafeəyi də təmin edilə bilməz. İnsan sosial varlıqdır və öz mənafeəyini cəmiyyətdə axtarmalıdır. Məsələn, adi bir misal çəkək: hər bir şəxs cəmiyyətdə iş yeri əldə edir və kollektiv içərisində əmək haqqı alır və məhsulun istehsalında (müəssisələrdə) və eləcə də birgə idarəetmədə iştirak edir. Bu zaman birlik, toplum fərdin mənafeəyini də müdafiə etmiş olur. Müdafiə prosesi həm xüsusi diqqətlə, həm də ümumi əsaslarla həyata keçirilir. Eləcə də təhsil müəssisələrində kollektiv içərisində olur və fərdi maraqlarını ödəyir. Kollektiv içərisində olmaq fərdin maraqlarını da böyüdür və inkişaf etdirir. Kollektiv düşüncə də cəmiyyətin bütövləşməsinə və ictimai dəyərlərin artmasına gətirib çıxarır. Kollektiv düşüncələr zamanı, bu düşüncələr rəngbərəng olmalıdır, fərdi düşüncələr böyüyür. Fərdi düşüncələrin uzlaşması, uyğunlaşması zamanı isə kollektiv düşüncələrin sayı artır. Yəni fərdlərin düşüncələrinin cəmindən ibarət kollektiv, birgə düşüncələr formalaşır. Fərdlərin, şəxslərin özləri arasında bioloji və sosial maraqlar da uzlaşdığından, ictimai proseslər yaşanır. Cəmiyyət o zaman daha fəal olur ki, onun üzvləri fəallaşır. Cəmiyyətdə aktiv üzvlərin sayı onun tərkibini daha da rəngarəng edir. Aktiv üzvlərin sayının çoxluğu cəmiyyət üzvlərinin fərdi maraqlarını zənginləşdirir.

Cəmiyyətdə fərdin fərdi mənafeəyi ilə onun ictimai mənafeəyi arasında maraqların uzlaşdırılmasının əsasları:

-ətraf mühitə, maddi və mənəvi resurslara, vasitələrə, predmet və əşyalara şəxs (fərd) tərəfindən doğma yanaşmaq: bu, baza prinsipidir;

-ətrafda hərəkət edərkən, fəaliyyət göstərəkən, hər bir şəxsin öz sərhədlərini bilmək: bu, demokratiyanın baza

prinsipidir. Hər bir hərəkət zaman, şərait, məkan, maraq, məqsəd və digər kateqoriylara əsasən məhdudlaşır;

-yaşayış evinin, mənzilinin içərisi ilə həyat və küçə arasında uzlaşmanı təmin etmək, hər iki məkana və obyektə doğma yanaşmaq. Məsələn, küçəni zibilləməmək, təmiz saxlamaq, küçənin yaşıllığını qorumaq və s. bu kimi hərəkətlər və münasibətin olması; həm fərdi vasitənin, həm də ümumi vasitənin sahibi olmaq;

-fərdi və ictimai maraq arasında ikitirəliyin, ayrışeçkiliyin yaranmasına yol verməmək;

-iş yerlərinə doğma yanaşmaq və əmək kollektivinə münasibətdə hədsiz eqonun (mənim) yaranmasına imkan verməmək;

-ümumi və fərdi məkanlara olan münasibətlərin bir çox aspektlərini eyniləşdirmək və doğmalığ münasibətləri baxımından yalnız formanı ayırd etmək; bu o deməkdir ki, iç və çöl-hər biri özünəməxsus diqqətə və qayğıya layiq olmalıdır;

-fərdi kapital bir çox məsələlərdə ictimai kapitalın əsasını təşkil etməlidir. Məsələn, strateji məsələlərdə, problemlərdə ehtiyac yarandıqda, bəzi fərdi vasitələr ictimai vasitələr kimi istifadə edilməlidir.

Ümumiyyətlə cəmiyyət quruculuğunu fərdin iştirakı olmadan təsəvvür etmək olmaz. Fərd daha çox cəmiyyətdə özünü təsdiq etmiş olur. Fərdi məkan, məsələn, ailədə isə fərd bir o qədər yetişib bilməz və mütləq şəkildə ailə məkanından xaricə çıxmalıdır. Fərdin şəxsi məkanı öz miqyası və əhəmiyyət baxımından ictimai məkanın tərkib hissəsidir. Təbii ki, sosial-ictimai məkanlar da fərdin şəxsi məkanları cəmindən formalaşır və ümumi istifadə vasitələrinə çevrilir.

İnkişaf zamanı isə birtərəfli qaydada məkan iştirak edə bilməz. Məkanlar və məkanlara münasibət səviyyələrinin vəhdətindən və eyniliyindən inkişafa çatmaq olar. Resursları və potensialı hər iki istiqamətdə olan məkanlara paylaşılmış

şəkildə tətbiq etmək lazımdır. Əgər öndə fərdi mənafe dayanarsa, onda ictimai mənafe zəif olacaq və fərdi mənafeyə lazımınca xidmət etməyəcək. Məsələn, yaşayış binasında olan blokun natəmizliyi heç zaman fərdi mənzilin vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb ola bilməz. Eləcə də küçələrin bərhad vəziyyətdə olması, ailəyə xidmət edən yolların natəmizliyi və keçilməzliyi ailəyə xidmət yolunda fərd üçün yaxşı ola bilməz. İnkişaf məkanların qarşılıqlı səfərbərliyini tələb edən bir vəziyyətdir. Eyni zamanda maraq istiqamətləri arasında uyğunluq da bir inkişafdır. İnkişaf bütün maraq sahələri arasındakı kompleks əhəmiyyət kəsb edən bağlılıqdan yaranmalıdır.

Bakı şəhərində meşə parklarının, meşəli yaşıllıqların salınması və əhəmiyyəti. Şəhər-təbiət görünüşü və şəhər-təbiət vəhdəti

Hal-hazırda Bakı şəhəri (Sumqayıt və Xırdalan şəhərləri də daxil olmaqla) Abşeron yarımadasının tam ərazisi boyunca sürətlə böyüyür. Eləcə də şəhərin əsas hissəsi sürətlə inkişaf edir. Bakı şəhəri həm daxildən inkişaf edir, həm də əhatəli olaraq genişlənir, böyüyür. Şəhərin içərisində yenidən strukturlaşma prosesləri həyata keçirilir və şəhər rekonstruksiya olunur. Şəhərin yenidən qurulması başlıca olaraq yeni elementlər hesabına məkanı, şəhəri Avropa zamanına (yəni gələcək inkişafa) doğru aparır. Yeniliklər zamanın sürətlənməsini zəruri edir. Şəhər ölkənin əsas güc mərkəzinə (həm sənaye, həm iqtisadiyyat, həm mədəniyyət, həm elm, həm incəsənət, həm də siyasət mərkəzi) çevrilir və bu baxımdan da təkanverici, gücləndirici əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə urbanizasiya prosesləri də sürətlə böyüyür. Rayonlardan, kənd və qəsəbələrdən şəhərə axın da güclü olur. Şəhərin böyüməsi Abşeron yarımadasında olan kənd və

qəsəbələri də öz ağışuna alır və rəngarəng formalı və dərin məzmunlu əhəmiyyət kəsb edən sintez qovşağı yaradır. Bakı ticarət və kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas bazarına çevrilməkdədir. Şəhərin böyüməsi onu göstərir ki, yaxın gələcəkdə **Bakı-Sumqayıt meqapolisi (Xəzərdə Abşeron nəhəngi, Xəzər nəhəngi, həmçinin Qafqaz nəhəngi)** yarana biləcəkdir. Şəhər meqapolisi Xəzər dənizi ətrafının, eləcə də Qafqazın əsas ticarət və sənaye mərkəzinə çevrilə biləcəkdir. Şəhər bütün cəhətlər üzrə genişlənir. Digər tərəfdən də rayonlardan əhali daha çox şəhərə üz tutur. Güc elementindən, güc mərkəzindən faydalanmağa çalışırlar. Bakı hal-hazırda həm elm, həm sənaye, həm mədəniyyət, həm iqtisadiyyat, həm turizm, həm liman (nəqliyyat vasitələrinin əsas tranziti), həm də siyasət mərkəzi kimi ölkənin əsas yükünü üzərində daşımaqdadır. Şəhər böyüdükcə, enerji mənbəyi kimi ətrafa daha da güc verməyə başlayır. Bakı həm də Qərb-Şərq ticarət mərkəzi üzərindədir və Mərkəzi Asiyadan Türkiyə və Avropaya daşınan məhsulların yolları, ticarət yolları üzərində inkişaf etməkdədir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun istifadəyə veriləcəyi təqdirdə şəhərin coğrafi və tranzit qovşaq kimi əhəmiyyəti daha da artacaqdır. Bakı həm də enerji mənbəyidir. Tranzitlərin başlanğıcıdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Ərzurum enerji layihələrinin təminatçısıdır.

Hadisələrin gedişatı, artım prosesləri, inkişaf tendensiyaları onu göstərir ki, Bakı-Sumqayıt meqapolisi gələcəkdə Xəzər dənizinin əsas **vizit kartına** çevrilə biləcəkdir. Bakı Xəzər regionunun əsas “karvansara”larından birinə çevrilməkdədir. Bakı-İstanbul xətti Avro-Asiyanın ən nəhəng xətlərindən biri ola biləcəkdir. Ticarət məhsullarının həmin xətt üzrə ixracı demək olar ki, özündə bütün iqtisadi və siyasi xətləri birləşdirəcəkdir. Bakı meqapolisi Xəzər regionunun “doğan Günəşi”nə çevriləcəkdir. Avro-Asiya məkanının Xəzər

hissəsində ikinci belə bir gücün meydana gəlməsi yaxın gələcəkdə gözlənilə bilməz.

Şəhər həmçinin Şərq tarixinin göstəricisi kimi də əhəmiyyət kəsb edir və Şərq ənənələri yeni formada, yeni modeldə burada formalaşır. Müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşması məkanı kimi də Bakı əhəmiyyət kəsb edir. “Avroviziya” mahnı müsabiqəsi Avropalıları Şərqi tanıtmaq üçün ən yaxşı vasitə idi və bu müsabiqə Bakının Şərq-Qərb qovuşdurucu məkan kimi təbliğində mühüm rol oynayacaqdır. Avropa mədəniyyətinin böyük tərkib etibarilə Şərq sərhədlərinə gətirilməsi də Avropa mədəniyyətinin Şərqə ixracına, elementlərin Şərqə ayaq basmasına şərait yaradacaqdır. Bu baxımdan Bakı həm Qərbin, həm də Şərqlin dayaq elementidir və mədəniyyət çulğışdırıcı mərkəzidir. Şəhər həm obyekt, həm də qovuşdurucu və ötürücü subyekt rolunu oynamaqdadır və gələcəkdə güclü axınlar zamanı daha da böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bakının neft və qaz sənayesi, eləcə də bu sərvətlərin istismarını, istehsalını həyata keçirən xarici kapital, Qərb texnologiyası, Qərb sərmayəsi özü ilə daima Qərb mədəniyyət elementlərini gətirəcəkdir. Azərbaycan məhsulları özü ilə digər geomədəni məkanlara milli mədəniyyət elementlərini daşıyacaqdır. Bakı şəhəri “kompas” əsaslı mədəniyyət cərəyanlarının məkanı olaraq bu cərəyanlar arasında qovuşma yaradacaq, öz milli mədəni formulasını digər ölkələrə təqdim edəcəkdir. Bakı Şərq üçün yaxın Avropa rolunu oynayacaqdır. Şərq xalqları, məsələn, farslar, İranda yaşayan azəri türkləri, hindistanlılar və pakistanlılar, çinlilər və digər Asiya xalqları Bakıda sərhəd Avropasını görə biləcəklər. Bakı insanların sivil düşüncələrə sahib olmaları üçün mühüm Xəzər məkanı olacaqdır. Burada Şərq və Qərb dəyərlərinin qarışığından yeni yarana biləcək model yeni baxışlı insanların formalaşmasında əvəzsiz rol oynayacaqdır. *(Qeyd: Bakının Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qovuşdurucu elementinə sürətlə çevrilməsi üçün son*

zamanlarda geniş mədəniyyət və incəsənət tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Məsələn, 2012-ci ilin mart-may aylarında Dövlət İncəsənət Muzeyində “Fransız inciləri. Renessans dövründən hal-hazıra qədər” adlı Fransa rəssamlarının əsərlərinin sərgilənməsi və həmin ərafədə Şərq incəsənəti timsalında Özbəkistanlı rəssam Akmal Nurun əsərlərinin sərgilənməsi bu məkanda Şərq-Qərb mədəniyyətinin qovuşması idi. Eyni zamanda 2011-ci ildə Bakıda yaradılan “Yarat” qeyri-kommersiya təşkilatı müasir incəsənətin həm ölkəmizdə, həm də xaricdə peşəkar surətdə irəli çəkilməsi və inkişafı ilə məşğul olur. Təşkilatın qarşıya qoyduğu əsas məsələlərdən biri də müxtəlif mədəniyyətlər və incəsənət institusiyaları arasında dialoq, mübadilə və körpü yaratmaqdır. Təşkilat “rəssam rezidensiyaları”nda rəssamların iştirakını həyata keçirir. Təşkilatın 2012-ci ilin mart-avqust ayları ərzində “012 Bakı Public Art Festivalı”nda Azərbaycanın 21 tanınmış gənc rəssamı, o cümlədən yeni başlamış rəssamlar, öz əsərlərini sərgiləyir). Müəyyən kriteriyalarına görə (məsələn, əxlaq, dəyər və gözəllik, ümumiyyətlə ideallıq təbliğinə görə dini mədəniyyətlə birləşdirmək olar) mədəniyyətin tərkibi olan dinlərin də qovuşması və əsas olaraq insanlıq amilinin götürülməsi də Bakının dəyərlərini və təhlükəsizlik məkanı kimi əhəmiyyətini artıracaqdır. Abşeron meqapolisi Rusiya, Türkiyə, İran, Çin, Avropa ölkələrinin və ABŞ kimi ölkələrin, Ərəb dünyasının yeni maraq dairəsinə çevriləcəkdir və bu maraqlar bir-birinin ardınca gələrək cərəyan xarakteri daşıyacaqdır. Şimal-Cənub xətləri meqapolisdən keçəcəkdir. Meqapolis hər zaman alternativ marşrutların keçəcəyi məkan kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyacaqdır. Şəhərin gələcəkdə meqapolisə çevriləcəyini nəzərə alaraq və rəngarəng mühiti əks etdirəcəyinə görə mütləq şəkildə şəhərin bütün məntəqlərində, küçələrində, parklarda və obyektlərdə, davranış və vərdislərdə, ümumilikdə təsərrüfat həyatında sistemlilik və rasionallıq prinsiplərini tətbiq etmək

zəruridir ki, gələcəkdə anarxizmə və qeyri-sistəmliliyə yol verilməsin.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyət və iqtisadiyyat özü ilə daima şəhər və kənd həyatının elementlərini də daşıyır. Avropa şəhərləri memarlığı və planlaşdırılması qaydaları Bakı şəhərinə daxil olur. Bununla yanaşı, Avropa şəhərsalma qaydaları da, bu baxımdan küçə və səkilərin salınması, parkların, xüsusilə ekzotik parkların salınması qaydaları və parklarda istifadə edilən vasitələr də Bakı şəhərinə və digər şəhərlərə daxil olur. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyat elə bir enerjidir ki, özü ilə daima məkanlar üzrə üst elementləri gətirir və aparır (daşıyır). İqtisadiyyat mədəni və sosial elementlərin xassələrini üzə çıxarır və daşıyır. Hal-hazırda Bakı şəhərinin görünüşü tamamilə dəyişməkdədir. Binaların fasadları, evlərin, binaların eksteryerləri də yeni standartlara uyğunlaşdırılır. Bir çox binalarda memarlıq tətbiq edilir. Tarixi memarlıq inciləri qorunur və incilərə xidmət edilir. Yeni memarlıq ölkəyə daxil olur. Məsələn, Heydər Əliyev Mərkəzinin bina kompleksi, Lətif Kərimov adına yeni Xalçaçılıq Muzeyi”nin binası, “Crystal hall” (“Büllur saray”)-ın binası, Milli Məclis yanında inşa olunmuş və alov rəmzinə çevrilən üç bina, “Muğam Evi”nin binası (burada Avropa elementi milli elementlə qarışdırılıb. Milli Azərbaycan memarlığının postmodernist üslubudur) və s. ictimai və yaşayış binalarında yeni Avropa üsulu özünü tapmış olur. Bu yeni inşa obyektləri başlıca olaraq milli memarlıq və tarixi Avropa memarlığı ilə inşa edilən binalarla sintez olunur və yeni görünüş meydana gəlir. Əsrin əvvəllərində Avropa memarlığı əsasında inşa olunan binalar, məsələn, fransız iş adamı Rotşildin birinci müvəkkili olmuş Debur tərəfindən inşa olunan imarət (indiki Dövlət İncəsənət Muzeyinin binası), məşhur memar Qoslavskinin layihəsi əsasında Avropa order memarlıq üslubundan istifadə olunaraq inşa olunan H. Z. Tağıyevin evi (indiki Dövlət Tarix Muzeyinin binası), memar Qoslavskinin layihəsi əsasında H.Z. Tağıyevin təşəbbüsü və

maliyyəsi əsasında inşa olunan Qızlar Məkətbinin binası (indiki Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Fondunun binası)- bu bina Azərbaycan memarlığının milli-romantik üslubundadır, indiki “Səadət Sarayı”nın binası (bu bina Bakı milyonçusu M. Muxtarov tərəfindən inşa etdirilib. Memar Ploşko bu binanı fransız kotik üslubunda layihələndirib. Daxili interyeri baxımından kotik və rokko üslubunda inşa olunub), neftxuda İsabəy Hacınskinin roma, kotik və modern üslubda tikdirdiyi bina (“Qız qalası”na paralel olan bina), məşhur “İsmailiyyə” binası (Musa Nağıyev tərəfindən inşa etdirilib. Memarı Ploşko olub), indiki Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin yerləşdiyi bina (memar Qoslavski olub), Opera və Balet Teatrının binası, Dövlət Neft Şirkətinin binası (ADR dövründə bu binada Xarici İşlər Nazirliyi yerləşib) və digər memarlıq nümunələri başlıca olaraq müasir dövrün Avropa memarlığı ilə qarışaraq, sintez təşkil edərək yeni-yeni görünüşləri ortaya çıxarmışdır. Bu baxımdan şəhərdə tarixlə indiki zaman qovuşur. Bu da o deməkdir ki, görülən işlər sayəsində zaman daima yaxınlaşa-yaxınlaşa gəlir və Avro zamanına çatmaq üçün vaxt qısalmır. İnkişaf hər zaman vaxtı qısaldan, öndəki (qabaqda olan) məkanın vaxtına çatdıran vasitə rolunu oynayır.

Bakıda həm əsrin əvvəllərinin Avropa memarlığı və şəhərsalması, həm də indiki dövrün memarlığı və şəhərsalması çulğışaraq yeni əsasları meydana gətirmişdir. Yeni əsaslar təbii olaraq yeni istiqamətləri və zərurəti yaratmışdır.

Hal-hazırda şəhərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə yeni yaşıllıq ərazilərinin və meşəliklərinin salınması siyasəti də həyata keçirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Abşeronu yaşıllıqlar diyarına çevirməyi dövlətin prioritet məqsədlərindən biri edibdir. Hava limanını şəhərlə bağlayan magistral yol ətrafında, köhnə ticarət mərkəzi yerində yeni yaşıllıq və meşəlik zolaqları yaradılıb, “Ağ şəhər” layihəsi həyata keçirilir. Yüz ildən çox yaşı olan Bakı Bulvarı bir neçə kilometr də uzadılıb. Bulvarda yerli ağaclar əkilir, eyni

zamanda İtaliya, Avstraliya və digər ölkələrdən də ağaclar gətirilib əkilir. Şəhər daxilində yeni ekzotik parklar yaradılır. Dövlət Neft Şirkəti və Ekologiya Nazirliyi yaşıllaşdırma sahəsində bir çox sistemli layihələr həyata keçirirlər. Abşeronun yaşıl adaya çevrilməsi də prioritetdir. Yaşıllaşdırmada həm də ictimaiyyət də iştirak edir və iməcilik zamanı ağaclar əkilir və ağaclara qulluq edilir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək yerinə düşər ki, şəhər daxilində və kənarında meşəli parkların yaradılmasına böyük ehtiyaclar vardır. İndi şəhər sakinləri, xüsusilə yeniyetmə və gənclər təbiəti daha çox üstün tuturlar. Şəhər içərisində təbiəti axtarırlar. Yaşıllıq ərazilərində, qazonlarda uzanaraq istirahət etmək artıq bir dəbə və ənənəyə çevrilməkdədir. Şəhərin böyüməsini, sənaye müəssisələrinin sayının artacağını, avtomobillərin sayının artacağını və bu baxımdan da ekoloji vəziyyətin hər an kəskin pozulacağı riskini nəzərə alaraq, eləcə də insanların sağlamlığını geniş düşünərək, şəhər daxilində və kənarında meşəli parklar və parklar içərisində süni göllər, təciklər də yaradıla bilər. Belə parkları Abşeron yarımadasının regionları üzrə yaratmaq olar. Abşeron meqapolisi gələcəkdə **yaşıllıq naxışlarından** ibarət olan meqapolisə çevrilməlidir. Meşəli parklarda aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

-uzanıb istirahət etmək və gəzmək üçün çəmənli (qazonlu) təciklər;

-süni bulaqlar;

-quş evcikləri;

-gül kolları;

-yaşıllıq səkiləri;

-əyləşmək üçün skamyalar;

-kiçik yeməxanalar;

-süni göllər;

-qışda xizək sürmə yerləri və s.

Bakı şəhərinin içərisində köhnə evləri, qəsəbələri sökərək və əhalisini kənara köçürərək bu tədbirləri həyata keçirmək olar. Hətta özəl şirkətlər tərəfindən də müəyyən ərazilərdə meşəli parklar salına bilər və giriş də pullu ola bilər. Bütün qeyd edilənlər inkişafa səbəb olar və oksigenlə zəngin yarımada yarana bilər. Şəhərin “ağciyərləri”nin sayı arta bilər. Meşəli parklar şəhər-təbiət əlaqəsini yarada bilər. Şəhər sakinləri təbiəti, sakit guşəni şəhərdə görə bilərlər. Belə ərazilərdən pikniklər kimi də istifadə etmək olar. Bakı Bulvarının gələcək ərazisinin uzadılacağı layihəsində, eyni zamanda Bayıl qəsəbəsi yerində belə meşəli parkları salmaq olar. Abşeron meqapolisi gələcəkdə “**yaşıl naxışlar şəhəri**”nə çevrilməlidir.

“Ümumdünya vətəndaşlığı” anlayışı və Azərbaycanda ictimai tərəkürdə və kütləvi düşüncələrdə bu anlayışın geniş inkişaf etməsinin əhəmiyyəti

Bütün qlobal dinlər, dünyəvi dinlər, bir çox fəlsəfə cərəyanları, eyni zamanda etika nəzəriyyəçiləri, təbii hüquq nəzəriyyəçiləri, bir çox dünyəviliyi təbliğ edən nəzəriyyəçilər, o cümlədən filosoflar, dahi insanlar, eləcə də adi şüur səviyyəsində düşünən bir çox sadə adamlar Yer üzünün bütün nöqtələrini, guşələrini hamı üçün vahid, əhəmiyyətli və faydalı bir məkan adlandıırıblar. **İnsan və dünyanın vahidliyi-insan və dünya, insanlar və bütün Yer üzünün birliyi** anlayışı hər zaman aktuallığını kəsb edibdir. Bu anlayışlar hüquqi məsələlərdə, mənəvi aspektlərdə bir-birini şərtləndirərək, bir-biri üçün sintez yaradaraq vahidlik, birlik təşkil etməkdədir. İnsanlar üçün vahid dünya anlayışı onları birliyə, vahidliyə, məkanın bütövlüyünə bağlayır. Bu ideya özlüyündə mərkəz olaraq, irqindən, dinindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq insanlığı götürür. İnsanların fərdi maraqları ilə onların ictimai maraqlarının sintezini yaradır. Eyni zamanda

insanları ucaldır, kamilləşdirir, eqosentrizmi aradan qaldırır. Vahid dünyalıq xalqlar arasında dostluğu təbliğ edən və bu baxımdan da bütövlüyü təsdiq edən anlayış kimi əhəmiyyət kəsb edir. Vahid dünya və insan anlayışı daha çox ictimai-mənəvi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu anlayış insan ruhunun zənginləşməsinə xidmət edir. Vahid dünya-vahid insan anlayışları birliyi həmçinin bütün insanların diqqətini Yer üzünün ümumi problemlərinə yönəldir. Dünyanın hər bir məkanında, nöqtəsində baş verən problem yaşayış məskənlərindən asılı olmayaraq bütün insanları düşündürür.

Vahid Tanrı-vahid insan bağlılığı hər an aktual olubdur və mənəvi həyatın tərkib hissəsinə çevrilibdir. Müxtəlif şəraitlərdə (kasıb və ya varlı cəmiyyətlərdə) yaşamalarından asılı olmayaraq bütün insanların mənəvi dəyərləri, mənəvi mövcudluqları əsasən ali düşüncələrdə bir-birilə bağlılıq təşkil edibdir. Xüsusilə elm və mədəniyyət, ədəbiyyat və incənət dövlət sərhədlərini aşır. İnsanlıq məsələləri, bəşəri dəyərlər heç bir sərhəd tanımayıbdır, geniş məkan üzrə dalğalanmaq xüsusiyyətlərinə malik olubdur və təbii hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən daima təbliğ edilibdir. Elm və bəşəri fikir siyasi sərhədləri qəbul etməmiş və sosial-mədəni dəyərlər xalqların ümumi istifadəsinə çevrilmişdir. Ayrı-ayrı məkanların tədqiq edilməsi, coğrafi ərazilərin kəşf edilməsi, Yer səthinin və atmosferin, kosmik fəzanın öyrənilməsi həm də ümumi mənafe naminə həyata keçirilibdir. Bununla yanaşı, okean və dəniz diblərinin və su səthlərinin, kosmik fəzanın və yer tərkibinin birgə öyrənilməsi imkanları həm də ümumi aspektdən bütün insanlar üçün edilmişdir. İnsanların məkanlara sığmayan varlıq olmaları hər zaman onların baxışlarında öz əksini tapıbdır. Poetik düşüncələr vasitəsilə insanlar öz bəşəri varlıqlarını və humanist istəklərini sübut etmişdir.

Yer üzünün vahidliyi və dövlət sərhədlərinin xəyali və nisbi əsaslara söykənməsi (baxmayaraq ki, riyazi dəqiqliklərlə sərhədlər müəyyən edilir) onu göstərir ki, təbii fəlakətlər, iqlim dəyişiklikləri, məkanlardan məkanlara keçən xəstəliklər daha

çox coğrafi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda təbii proseslər də coğrafi əsaslara söykənir. Digər tərəfdən mədəniyyət də sərhədlərə sığmır və məkanlardan-məkanlara keçir. Qlobal mənada hər bir şeyin mərkəzində insanlıq və ona xidmət prinsipləri dayanır. Bu baxımdan da dünya vətəndaşlığı məsələlərinə daha çox qlobal miqyasda **coğrafi-mədəni** anlayış kimi baxmaq lazımdır. Hal-hazırda dövlətlər xalqlarını təmsil edirlər və xalqların, dünya sakinlərinin ölkələrdən-ölkələrə, məkanlardan-məkanlara keçmələrinin hüquqi əsasları dövlətlər tərəfindən beynəlxalq sənədlərlə və ona uyğunlaşdırılan daxili qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bu baxımdan da şəxslər rəsmi olaraq öz dövlətlərinin vətəndaşları hesab edirlər. Vətəndaşlıq anlayışı, vətəndaşlıq məsələləri həm də insanlarla onların dövlətləri arasında hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirir. Dövlətlər öz vətəndaşlarına müəyyən hüquqlar verirlər və onların hüquqlarını təmin edirlər və pozulmuş hüquqlarını bərpa edirlər. Eləcə də dövlətlər öz ölkələrində yaşayan vətəndaşların ölkələrdən ölkələrə keçmələrini təmin edən qaydalar yaradırlar, miqrasiya xidməti həyata keçirirlər. İnsanlara aid olan bütün normalar şəxslənmiş əsaslara malik olur və insanlığa xidməti öz toru ilə əhatə edir. Demək olar ki, hal-hazırda insanlara xidmət edən bütün qanunlar və şərait təbii hüquqların təmin edilməsinin əsaslarını yaradır. Zaman, şərait, bu kateqoriyalarda müəyyən olunan inkişaf elementləri ümumilikdə insanlar tərəfindən onlara xidmət üçün təşkil edilir. Dünya vahidliyini və vahid insanlığı qəbul etmək həm də alilikdir, mənəvi ucalıqdır, müdriklik və xeyirxahlıqdır. Bu da özlüyündə yaxşılıq deməkdir. İdeyanın qəbul edilməsi böyüklükdür.

Məkanın vahidliyinin qəbul edilməsində həm də paradokslar da vardır. Məsələn, yüksək inkişaf etmiş dövlətlərdə yaşayan vətəndaşlar öz ölkələrinin vətəndaşları olmaqla qürur hissi keçirirlər. Bunun əksinə olaraq isə zəif inkişaf etmiş və hüquqları tapdalanan vətəndaşlar öz ölkələrinin vətəndaşları olmalarından peşmançılıq hissi

keçirirlər və hər zaman rahat məkanlar axtarmaq və bu baxımdan da başqa dövlətlərə qaçmaq arzusunda olurlar. Yaşayış yerlərini dəyişmək haqqında fikirləşirlər. Bu həm də ona görə olur ki, insanlar daima sərbəstlik və azadlıq istəyirlər, yaxşı şəraitlər, zövqlü məkanlar axtarırlar, yüksək şərait və rəvanlıq istəyirlər və öz üzərlərində təzyiq qəbul etmirlər, siyasi, iqtisadi və ictimai qəfəslərdən yaxa qurtarmağa çalışırlar. “Dəmir tor” (yəni münasibətlərin dəmir torlar vasitəsi ilə müəyyən edilməsinin əsasları) prinsipi ilə idarə olunmaqdan yaxa qurtarmağa çalışırlar. İnsanlar, xüsusilə geniş təfəkkürə, müqayisədə üstün düşüncələrə malik olan insanlar infantil cəmiyyətlərdə yaşamaq istəmirlər və radikal rejimlərlə mübarizə aparırlar və xarici ölkələrə, azad cəmiyyətlərə üz tuturlar. Onlar söz və fikir azadlığı olan məkanlar, siyasi qurumlar axtarırlar. Çünki insanların əksəriyyəti darlığı, məhdudluğu qəbul edə bilmirlər və qəfəslərə düşərək, enerjilərini məhdudlaşdırmaq istəmirlər.

Dünyanın vətəndaşı kimi özünü hiss etmək, daxildə belə istəkləri gəzdirmək adidən çox, yüksək, müqayisədə nisbətən ali şüurun istəyi, yüksək təfəkkürün məhsulu hesab edilə bilər. O təfəkkür ki, güclü deduksiya və induksiya qabiliyyətinə malikdir və müqayisələri incəliklə apara bilir. Bu anlayış və anlayışı öz daxilində gəzdirmək ali məqsədlər hesab edilə bilər. Dünya vətəndaşlığı anlayışı bəşəridir və humanizmə söykənən anlayışdır. Bu anlayışın daxilində, bazasında əsas etibarilə insanlıq dayanır. Bir ölkədə, bir məlum məkanda yaşamaqla daxildə bəşəri hissləri gəzdirmək və dünyanın hər xalqına, hər bir sakininə və məkanına doğma yanaşmaq məhz dünya vətəndaşlığı anlayışının əsasını təşkil edir. Qlobal və regional ölçüdə müəyyən olunan məkanlarda insanın təbii hüquqları prinsipləri əsas götürülməlidir. İnsanların təbii hüquqları genişlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, hüquqlar bir ölkədən, bir məkandan daha da qloballığa çıxır və genişlənir. İnsan nə qədər məkan üzrə yayılırsa, məkandardan məkana keçirsə bir o qədər onun hüquqları genişlənir. İnsan öz təbii

hüquqlarının daşıyıcısıdır və bütün məkanlar üçün bu xarakterikdir. Ən əsası ondan ibarətdir ki, məkanlarda şəraitlər mövcud olsun ki, insanlar öz hüquqlarına sahib ola bilsinlər. Təbii hüquqlarla məkanlar arasında nisbət uyğunluğu, mütənasiblik yaranır. Qeyd edildiyi kimi, hüquqlar məkanlar və sərhədlər üzrə genişlənilir. Əgər bir şəxs bir ölkədə öz ölkəsinin vətəndaşdırsa, öz ölkəsinin hakimiyyəti tərəfindən hüquqları qorunursa, beynəlxalq məsələlərdə artıq dünya vətəndaşıdır, dünya sakinidir. İki və ya daha çox dövlət bu məsələ ilə məşğul olur. Bir şəxs öz ölkəsindən başqa ölkəyə keçdikdə özü ilə təbii hüququ aparır və getdiyi ölkənin qanunlarına əsasən təbii hüquqları təmin edilir. Bu baxımdan da dünya sakinləri ümumdünyəvi əhəmiyyət kəsb edən hüquqlara sahibdirlər. Məsuliyyət və ödəlik də məkanlardan asılı olur. Məkan genişlənilir hüquqlar artır, məkan daralır hüquqlar, vəzifə və öhdəliklər məhdudlaşır. Çünki şərait və elementlər məhdudlaşır. Dünya üzrə təbii hüquqlar geocəmiyyətlər üzrə formalaşır.

Hər bir şəxs öz daxilində aliliyi, ideallığı axtarmalıdır. Dünya vətəndaşlığı, bu baxımdan alilik və ucalıq bir ideya olduğundan əlçatmaz olur. Əsas etibarilə dövlətlər aralarında olan hüquqi sənədlər, nəzarət, keçilməzlik və nəzarət qaydaları ideallığı yaradır və onu əlçatmaz edir.

Dünya vətəndaşlığı anlayışının tərkibini formalaşdıran elementlər, əsaslar, kriteriyalar:

-dünyanın bütün xalqlarını və dövlətlərini olduğu şəkildə qəbul etmək-etnik və milli rəngarəngliyi qəbul etmək və bütün xalqların nümayəndələrini həm də öz ölkələrində daima görmək istəkləri;

-dünyanın bütün dinlərini, etiqadlarını olduğu şəkildə qəbul etmək və öz ölkələrində görmək istəkləri ;

-dünyanın bütün xalqlarının incəsənət və mədəniyyətlərini, o cümlədən, musiqilərini, bədii yaradıcılıqlarını, adət-ənənələrini olduğu kimi qəbul etmək;

-bütün dünya insanların təbii hüquqlarının eyniliyi prinsiplərini qəbul etmək;

-bütün dilləri qəbul etmək və onu rəngarəngliyin tərkibi kimi görmək;

-yerin təbii sərvətlərinin ümumi istifadə prinsiplərini qəbul etmək;

-bütün ölkələrdə olan problemlərin müsbət istiqamətdə, insanlığa xidmət istiqamətində həlli yolunda baxışların eyniliyini qəbul etmək;

-təbii hüquqların təminatı məsələsinə fərdi və kollektiv yanaşma üsullarını qəbul etmək;

-siyasi sərhədlərə yalnız müəyyən məkanlarda yaşayan insanların, millətlərin, xalqların təbii hüquqlarını təmin edən siyasi qurumun fəaliyyət zonası nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq və dövlətçilik məsələlərində, dövlətlə vətəndaş münasibətlərində başlıca olaraq insana xidmət prinsipini əsas götürmək və etnik mərkəzlilik və milli mərkəzlilikdən imtina etmək;

-yer daxilində və təkində, su aləmində (litosfer və hidrosferdə) və atmosferdə baş verən təbii proseslərin Yer kürəsi üzrə vahidlik və zəncirvarilik, bu baxımdan da əlaqəlilik əsaslarını dərk edərək digər məkanlara öz məkanı kimi doğma yanaşmaq. Təbiətlə əlaqələrdə, təbiətə qarşı münasibətlərdə hamının mənafeyini nəzərə almaq;

-bütün münasibətlərdə elementlərin çoxluğu, rəngarəngliyi prinsipini qəbul etmək və maraqların bölünməsi prinsipini dərk etmək;

-dövlət qurumlarına maraqları təmin və müdafiə edən, tərəflər arasında rəsmi münasibətləri tənzimləyən qurum kimi baxmaq;

-sərhədlərin mütləq deyil, idarəetmə məkanını müəyyən edən perimetrik xətlər kimi qəbul etmək və s.

Dünya vətəndaşlığı anlayışı və bəşəri düşünmə, dünyanın bütün xalqlarına və məskənlərinə, mədəniyyətlərinə və həyatlarına, ədəbiyyatları və adət-ənənələrinə doğma yanaşmaq kütləvi şəkildə yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə mümkündür. Adətən ideallıq və yüksək düşüncə və düşüncələrin qloballığı əsas etibarilə, kütləvi olaraq yüksək inkişaf etmiş rəşional və sistemli cəmiyyətlərə xas olur. Belə cəmiyyətlərdə maddi və sosial baxımdan yüksək təminat və insanlar üçün əlverişli şərait onların bəşəri düşüncələrinə kömək edə bilər. Qəbul etmənin və inteqrasiyanın özü bir alilikdir, ucalıqdır. Dünya vətəndaşlığı anlayışını qəbul edən şəxs özündə digər xalqlarla münasibətlərdə mülayimliyi yaradır. Dünya vətəndaşlığı həmçinin qarışıq xalqlar məkanında, mədəniyyətlərin qovuşduğu yerlərdə, dini baxışların qovuşduğu məkanlarda, bunlardan irəli gələrək, inkişaf nəticəsində meydana gələn sistemli və rəşional cəmiyyətlərdə daha da aktuallığını qoruyub saxlayır. İnkişaf etmiş cəmiyyətlər digər cəmiyyətlərə qarşı mülayim mövqe tuta bilirlər. Məsələn, ABŞ və Qərbi Avropa cəmiyyətlərinin nümayəndələri digər cəmiyyətlərə qarşı daha rəalist mövqedən çıxış edə bilirlər. İnkişaf etməmiş cəmiyyətlər isə digər cəmiyyətləri qısqancılıqla qarşılayırlar və belə ənənəvi cəmiyyətlərdə daha çox adət-ənənələr və mühafizəkarlıq hökm sürür. Belə olan zaman münasibətlərdə milliyətçilik və yerliçilik, bu baxımdan da ayrışeçkilik məsələləri daha çox qabarır. Məsələn, Qərbin mədəniyyət cərəyanlarını Şərq qısqancılıqla qarşılayır və əksər hallarda ondan qorxur.

Gələcəkdə Azərbaycanın yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətinin olacağını və beynəlxalq mədəniyyət qovuşdurucu missiyasını nəzərə alaraq, burada dünya vətəndaşlığı məsələlərini geniş şəkildə təbliğ etmək olar. Dünya vətəndaşlığı ideyasının geniş təbliği hərəkətləri yarada bilər. Bunun əsasları:

-Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe-iki geosiyasi və geomədəni məkan arasında bir element kimi qovuşdurucu funksiyası;

-Azərbaycan xalqının adət-ənənələrə, mühafizəkarlığa söykənən həyat tərzi və eyni zamanda bu kimi xassələri dünyəviliklə birləşdirmək xüsusiyyətlərinin olması. Bu baxımdan da Azərbaycan həm mühafizəkar cəmiyyətlərdən, həm də sivil cəmiyyətlərdən insanları qəbul edə bilmək imkanına malikdir;

-ölkənin sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatı və insanların sosial düşüncələrinin tədricən zənginləşməsi, təkmilləşməsi prosesləri;

-cəmiyyətin rəasional əsaslarla qurulmasındakı uğurlar və sistemlilik prinsipləri;

-dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi prosesləri və təbii hüquqların geniş təbliği;

-Azərbaycanda dünyəviliyi təbliğ edən ictimai institutların, təşkilatların mövcudluğu və s.

“Dünya vətəndaşlığı” anlayışının Azərbaycanda geniş yayılmasının əhəmiyyəti:

-ölkənin mədəniyyət qovuşdurucu məkan kimi əhəmiyyətinin artması;

-sülhün təbliğinin həyata keçirilməsi;

-beynəlxalq səviyyədə sülhməramlı xalq kimi əhəmiyyətin artması;

-beynəlmiləçiliyin artması;

-sülhməramlı xalq kimi beynəlxalq imicin artması və s.

Azərbaycanın beynəlxalq qlobal mədəni və sülh tədbirləri mərkəzinə çevrilməsi və əhəmiyyəti

Tədbirlər, görüşlər, yığıncaqlar, qarşılıqlı fəaliyyət, digər bu kimi rastlaşmalar, tərəflərin maraq və mənafeələrinə cavab verəcək səviyyədə qəbul edilən birgə qərarlar insanlar və müxtəlif xalqların nümayəndələri aralarında enerji

mübadilələrini yaradır. Beynəlxalq tədbirlər, yığıncaqlar və qarşılıqlı razılaşmalar bir tərəfdən müəyyən problemlərin həlli istiqamətində xalqların, dövlətlərin güclərini, imkanlarını və səylərini birləşdirir, digər tərəfdən isə onlar arasında həmrəyliyin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Gələcək birgə tədbirlər və fəaliyyət üçün istiqamətləri müəyyənləşdirir. Beynəlxalq tədbirlər və birgə diqqət xalqların bir-birilərinə yaxınlaşmalarına kömək edir və onlar arasında soyuq münasibətlərin baş verməsinin qarşısını alır. Yaxınlıq münasibətləri isə sülh siyasətinin mövcudluğuna və davam etməsinə xidmət edir. Yaxınlıq münasibətləri həm də yüksək səviyyəli münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir, əlaqələri genişləndirir. Belə ki, yaxınlıq zamanı münasibətlər və hərəkətlərin tərkibi olan elementlər bir-biriləri ilə qovuşur, qarşılıqlı transformasiyaya məruz qalır və tərkib vəziyyətləri arasında keçidlər yaranır. Transformasiya prosesləri zamanı subyektlər arasında nələrisə öyrənmək halları, vəziyyətləri meydana gəlir. Xalqlar və dövlətlərarası tədbirlərdə (beynəlxalq mədəni və ictimai tədbirlərdə) bir xalq digər xalqın (xalqların) etnik və milli xarakterinə bələd olur. Bundan irəli gələrək əlçatmazlıq ləğv olunur və həm də daxili qəbul edilənlik meydana gəlir. Uyğunluq və sintez iki və ya bir neçə xalq arasında doğmalığı yaradır. Dostluq münasibətləri nəticəsində regional və qlobal səviyyədə sülh qorunur. Ola bilir ki, bir sistemin bir çox subyekt arasında olan dostluq münasibətləri digər sistemlər üçün təbliğ edici funksiya daşsın. Bir məkanda olan mehriban münasibətlər digər məkana da yayılsın. Dostluq münasibətləri, xoş münasibətlər bir məkandan digər məkana keçməklə, bir model kimi tətbiq olunur və onun müsbət nəticələri digər məkanlar üçün nəticə baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

İstər regional, istərsə də qlobal əhəmiyyətli və miqyaslı beynəlxalq tədbirlər regional və qlobal əhəmiyyətli mehribançılığın yaranmasına səbəb olur. Bir məkana digər məkanların elementləri transfer olunur və tədbirlər sayəsində

elementlər arasında qarşılıqlı bölgü məsələləri öz əksini tapır. Paylaşma nəticəsində elementlər bir-birini əvəzləyir və bir-birinə keçir. Keçidlər zamanı müsbət elementlərin keçidləri prosesləri yaşanır. Hər bir xalq çalışır ki, təqdimat zamanı özünün yaxşı xüsusiyyətləri ilə tanınsın. Bu da qarşılıqlı olaraq müsbət elementlərin keçmələrini şərtləndirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tədbirlər zamanı bir xalq heç zaman digər xalqa, bir xalqın nümayəndəsi heç zaman digər xalqın nümayəndəsinə öz mənfi xüsusiyyətlərini təqdim etmir. Performanslarda daima müsbət tərəflər nümayiş olunur. Bu baxımdan da müsbət xüsusiyyətlər məkanı yaranır ki, bu da əhval-ruhiyyənin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Yüksək əhval-ruhiyyə isə bayram ovqatı yaradır. Kütləvi mədəni və ictimai-siyasi tədbirlər özü ilə müəyyən məkanlar üçün dalğalar, hərəkətlər və cərəyanlar formalaşdırır. Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, tədbirlərin keçirilməsi cəmiyyətin stress, mənfi emosiyalar vəziyyətlərinin aradan qaldırılmasına da kömək edir. Yüksək əhval-ruhiyyə xalqın daxili eqoizminin azalmasına da xidmət edir. Bununla bərabər, yüksək və kütləvi tədbirlər inkişaf yaradır və müəyyən quruplar, qüvvələr öz güclərini səfərbər edirlər ki, yaxşı şəraitlər meydana gəlsin ki, belə şəraitlərdə tədbirlər keçirilsin və razılıq əldə olunsun. Tədbir mütləq özü ilə yaxşı şəraitin yaranması tələbini gətirir. Tədbirlər zamanı məkanların şəraitləri də əhval-ruhiyyəyə uyğunlaşdırılır. Bu baxımdan da beynəlxalq miqyasda mədəni, idman sahəsində və digər sahələrdə, siyasi və ictimai tədbirlərin keçirilməsi öz-özlüyündə müsbət bir haldır. Digər əlaqəli subyektləri və şəxsləri hərəkətə gətirir. Müsbət, pozitiv əlaqələr şəbəkəsi isə ümumilikdə vəziyyətin yaxşılaşmasına xidmət edir.

Bakıda 2012-ci ilin may ayında keçirilən 57-ci “Avroviziya” mahnı müsabiqəsi (“Eurovision” Song Contest) Avropa mədəniyyətini Azərbaycana, Avropanın sərhədlərinə gətirdi. Burada 40-dan çox ölkənin yarışlara qatılması və həmin ölkələrdən, eləcə də digər ölkələrdən mədəniyyət

işçilərinin, digər turistlərin Azərbaycana gəlişi mədəniyyət cərəyanlarını, axınların yaratdı və Bakıda bu mədəniyyətlərin qovuşması baş verdi. Bakıda mahnı müsabiqəsinin keçirilməsi isə həm də Şərqi mədəniyyətinin daşıyıcı subyektlərindən biri olan Azərbaycanda Avropa mədəniyyəti sintez olundu, qovuşdu. Avropanın müxtəlif xalqları burada, sərhəddə öz mədəniyyətlərini nümayiş etdirərək yenə də qovuşdular. Bu sərhəddə həm Avropa mədəniyyətinin ayrı-ayrı daşıyıcıları qovuşdu, həm də Avropa mədəniyyəti ilə Şərqi mədəniyyəti qarışdı. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətinin nümayişi elə Şərqi mədəniyyəti ilə tanışlıq idi. Burada həm də Şərqi mədəniyyətinə marağı artırdı. Avropa mədəniyyətinin Şərqi sərhədlərinə kütləvi gəlişi təbii ki, özü ilə yeni adətləri də gətirdi. Eyni zamanda Avropa xalqları, Avropanı təmsil edən nümayəndələr Azərbaycan adət-ənələri, milli geyimləri, mətbəxi, folkloru ilə tanış oldular. Azərbaycanlılar tərəfindən təqdim olunan qonaqpərvərlik Şərqi qonaqpərvərliyini Avropaya təqdim etdi. Eyni zamanda Şərqi memarlığı və həyat tərzini ilə də tanışlıq yarandı. Şərqi musiqi alətləri Avropaya təqdim edildi. İki mədəniyyətin incilərinin, yaxşılarının qovuşması sayəsində isə iki dünya arasında dostluq, mehribançılıq yarandı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa mədəniyyətinin cəm, birləşik halda, ayrı-ayrı xalqları təmsil edəcək kompleksdə Şərqi sərhədlərinə, Avropanın sərhəd məkanlarına gəlməsi təbii ki, təsirsiz olmayacaqdır və buradan xoş ruhlar, əhval-ruhiyyələr Asiyaya keçəcəkdir.

“Avroviziya” mahnı müsabiqəsi eyni zamanda Azərbaycanın timsalında yeni bir Şərqi dövlətini gördü və Azərbaycan nümunəsi Avropanın Şərqlə olan sərhədləri üçün bir model rolunu oynamağa başladı. Azərbaycanın qapıları tamamilə dünyaya açıldı və göstərdi ki, Avropa və Şərqi mədəniyyətləri qarışığından yeni-yeni nümunə yaradıla bilər. Bu müsabiqə Azərbaycanda Avropa musiqisinin çox geniş şəkildə inkişafı üçün əsaslar yaratdı və müsabiqədən sonra yeni bir mərhələnin, xüsusilə yeni gənclər dalğasının yaranması

üçün məqam hazırladı. Bununla yanaşı, Azərbaycanın da yeni yaradılacaq mədəniyyət nümunələrinin Avropaya transferi üçün şərait hazırladı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın musiqi alətləri ilə yeni-yeni mahnılar ifa olunacaqdır. Burada Şərqi musiqi alətlərində Avropa musiqisi də çalınacaqdır və yeni bir model yaranacaqdır.

Mahnı müsabiqəsi həm də Azərbaycan mədəniyyətinə yenilik gətirdi. Məsələn, hesab etmək olar ki, bundan sonra mahnı ifaçılarının sayı arta bilər və Avropa musiqisinə meyil daha da güclənə bilər. Eyni zamanda Avropa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisi ilə yaxından tanış ola bilərlər. Onu da qeyd etmək olar ki, Avropa ifaçıları Azərbaycan dilində bir neçə mahnı ifa etdilər və Azərbaycan dilində bəzi sözləri öyrəndilər. “Sarı gəlin” xalq mahnısı daha çox ifa olundu. Şərqi mədəniyyət tərkibi olaraq, Azərbaycanın milli və xalq mahnısı olan “Sarı gəlin” Avropa xalqlarının mədəniyyətinə daha da yaxınlaşdı. Mahnı müsabiqəsi nəinki forma baxımından, həm də məzmun etibarilə Avropa mədəniyyətini Şərqi, Avro-Asiya məkanına gətirmiş oldu. Türk dünyasının əsas mədəniyyət məkanlarından biri olan Azərbaycan Avropaya yeni bir, həm də daha yetkin türk mədəniyyətini, adət-ənənələrini nümayiş etdirmiş oldu. Bu baxımdan Azərbaycan gələcəkdə hər zaman türk dünyasının yeni mədəniyyət məkanı modeli olaraq həm də digər türk dövlətlərinin inkişafı üçün stimullaşdırıcı, istiqamətverici obyekt və subyekt rolunu oynaya biləcəkdir.

Azərbaycanın gələcəkdə sürətli inkişafı və hərtərəfli oyanışı üçün qlobal və regional əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi zərurətə çevrilməlidir. Bu baxımdan 2012-ci ilin iyun ayında Bakıda Heydər Əliyev Mərkəzində Krans Montana forumunun keçirilməsi təqdirəlayiqdir və ölkə üçün beynəlxalq tanıtım vasitəsidir. Azərbaycanda gələcəkdə bu kimi tədbirlərin keçirilməsi vüsət almalıdır. Beynəlxalq sülh konfranslarının, yığıncaqlarının da keçirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn, beynəlxalq sülh tədbirlərinin keçirilməsi sülhün

beynəlxalq aləmdə kütləvi olaraq təbliğinə gətirib çıxaracaqdır. Digər tərəfdən də beynəlxalq sülh tədbirlərinin kütləvi olaraq və silsilə şəkilində keçirilməsi isə xalqlararası yaxınlaşmağa daha da təkan vermiş olar. Həyatın bütün sahələri kompleks şəkildə inkişaf edər. Bununla yanaşı, insanların kütləvi olaraq şüurlarında yaxınlaşma fikirləri də arta bilər ki, bu da xalqlararası humanizmə təkan vermiş olar. Tədbirlər təkanvericilik funksiyasına səbəb olar və iqtisadiyyatın, o cümlədən sosial həyatın inkişafına gətirib çıxarar. Yeni-yeni istiqamətlərin meydana gəlməsinə səbəb olar.

Azərbaycanda yeni reallıqların dərk edilməsi və gələcək inkişaf ardıcılığının əsasları

Reallıq gerçəklik, həqiqilik, hərəkətlərin, duruşların, mövqelərin baxışların olduğu şəkildə qəbul edilməsi deməkdir. Reallıq hər bir hadisənin, aktın reallaşdırılmasından əmələ gələn nəticə vəziyyətləridir. Reallıq həmçinin hərəkətlərin, vasitələrin olduğu şəkildə qəbul edilməsi vəziyyətidir. Reallıqda obyektivlik daha da qabarıq şəkildə büruzə verir. Hər mövcud reallıq həm də bəzi mövcud ideallıqdır. Belə ki, arzu edilənin müəyyən zamanda yerinə yetirilməsi, üzə çıxması elə həmin andakı reallıq deməkdir. Yəni reallıq keçmişin arzuladığı bəzi ideallıqdır. Reallıq gözlənilən və gözlənilməyən şəraitlərdə ortaya çıxmağa bilər. Realizm bir baxış olaraq hadisələri olduğu şəkildə və düzgün qaydada təsvir etməkdir, nəticə çıxarmaqdır. Reallıqla barışmaq və ya barışmamaq və bu baxımdan qəbuledilənlik və qəbuledilməzlik də ola bilər. Reallıqlar gerçəkliklər olduğundan pozitiv və neqativliklərlə və onların vəhdəti ilə doludur. Reallıqlar həmçinin nizam və qeyri-nizam vəziyyətləridir. Reallıqlar rəngarəng mühiti əks etdirən hərəkət trayektoriyaları ilə zəngindir. Eyni zamanda rəngarəngliklər və ziddiyyətlər də reallığın mahiyyətini əks etdirən vəziyyətlər və şəraitlərdir.

Reallıqlar vasitələrdən yaranan və meydana gələn gerçəkliklərdir. Reallıqlar hərəkətlər və nəticələrlə bağlı olduğundan həm də inkişafdır və inkişaf üçün stimolverici vasitələr və istiqamətlərdir. Reallığın şüurda əks olunması sayəsində insanlar müsbət və mənfini dərk edə bilirlər, yaxşını və pisi, faydalı və faydasızı ayırd edə bilirlər. Reallıqlar gerçəklik olduğundan həm də mahiyyətdir, məzmunudur; çünki hərəkətlər zamanı baş verən nəticələrdən, bu baxımdan da forma və məzmunlardan ibarətdir. Real vasitələr insanlara təsir göstərir və baxışlarını formalaşdırır. Reallıqlar dəyişən xüsusiyyətlərə malik olur. Çünki dəyişkənliyi hərəkətlər yaradır və hərəkətlər sayəsində mövcud obyektə və ya predmetə təsirlər edilir, təsirlər də refleksiyanı meydana gətirir. Reallıqlar hərəkətsiz vəziyyətlərdə də mümkündür. Dəyişməyən vəziyyətlər məhz reallıqları əks etdirir və vasitələrə təsir edilmədikdə durğunluqdan da meydana gəlir. Bu o deməkdir ki, istənilən mütləq və nisbi, konkret və mücərrəd vəziyyətlər məhz zamanın reallıqları və gerçəklikləridir. Zamanı bürüzə verdirən də reallıqlardır, vasitələrin gerçəklikləridir və reallıqlarda olan vəziyyətlərdir.

Hər bir vəziyyətdən və ya vəziyyətlər kompleksindən yeni-yeni gerçəkliklər meydana gəlir. Gerçəklyin şüurda əks olunması və yeniliyin tələbləri və müvafiq hərəkətlər yeni reallıqları üzə çıxarır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, reallıqlar heç də rəvanlıq demək deyil, hadisələrin rəvan şəkildə bir-birini əvəzləməsi olmaya da bilər. Bu baxımdan da reallıqlar daxili ziddiyyətli olan hadisələrdən də meydana gəlir. Reallıqlar elə olur ki, problemlərdən də ibarət olur. Reallıqlar olduğu vəziyyətin qəbul edilməsini də şərtləndirir. Ola bilər ki, yeni idealların axtarılması və yeni ideallar uğrunda mübarizə mövcud gerçəklikləri qəbul edə bilməsin. İdeallıq gələcəyə də bağlı anlayış olduğundan həm də yeni reallığın axtarılması deməkdir. İnsanlar daima ucada olmağı arzu edirlər və hər şeyin yaxşısına nail olmağa can atırlar. Bu yolda, bu

istiqamətdə yeni reallıqlarla üzləşirlər və yeni reallıqların üzə çıxmasını istəyirlər.

Reallıq rasionallıq və irrasionallığı özündə əks etdirən vəziyyətdir. Eləcə də reallıq düzgün müqayisələr zamanı obyektiv gerçəkliyi yaradan vəziyyətlərdir. Reallıq həm sistemlilik, həm də qeyri-sistemlilikdən yaranan vəziyyətdir. Reallıq iradi olaraq meydana gələ bilər və həm də qeyri-iradi olaraq da yarana bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanda baş verən proseslər zaman-zaman yeni gerçəklikləri yaradır. Təbii ki, mövcud reallıqlar keçmiş reallıqlar üzərində formalaşmış və bu baxımdan da keçmiş vəziyyət müəyyən qədər dəyişikliyə məruz qalıb. Reallığın yaradılması zamandan və hərəkətdən asılıdır və inkişaf baş verdikcə yeni-yeni reallıqlar da meydana gəlir. Reallıqlar müəyyən zamanda mövcud vasitələrə təsirlərdən yaranan və yeniliklər hesabına üzə çıxan vəziyyətlərdir.

Azərbaycanda iqtisadiyyat inkişaf etdikcə özü ilə daima yeni-yeni reallıqları da üzə çıxarır. Reallıqların kütləvi olaraq dərk edilməsi isə yeni reallıqlar üçün zəmin yaradır və insanlarda yeni maraqların yaranmasını şərtləndirir. Hər bir yeni istiqamət, yeni-yeni maraqların formalaşmasını zəruri edir. Yeni iqtisadi və siyasi reallıqlar özü ilə ictimai reallıqları meydana gətirir. İnsanların sosial həyatında da gerçəkliklər yaranır. Azərbaycanda digər cəmiyyətlərlə müqayisədə bir çox pozitiv vasitələr və meyarlar mövcuddur ki, bu vasitələr və meyarlar da yeni-yeni reallıqların meydana çıxmasını sürətləndirən amillərdir. Ola bilər ki, mövcud reallıqla barışılmasın və ideallıqlar, yəni yeni reallıqlar axtarılsın. Bu anda şablonlardan və inkişafın qarşısını kəsən elementlərdən azad olmaq zərurətə çevrilir. Bu baxımdan da mövcud reallıqların bəzilərindən azad olmaq stereotiplərdən azad olmaq deməkdir. Şablonlar bezdirici, cansıxıcı və inkişafın qarşısını aldıqda ondan azad olmaq zərurətə çevrilməlidir. Yaradıcılıq və quruculuq məhz yeni-yeni reallıqların üzə çıxmasını şərtləndirir.

Azərbaycanın gələcək və yeni reallıqlarının təmin edilməsi üçün bir çox köhnə stereotiplərdən, inkişafın qarşısını alan mövqelərdən, baxışlardan azad olmaq lazımdır. Yeni hərəkətlər və qaydalar, mexanizmlər yaradıb, eyni zamanda yeni üsullar tətbiq etməklə yeni reallıqları meydana gətirmək olar. Yeni reallıqların yaradılması isə insanlar arasında yeni münasibətlərin yaradılması demək olar və yeni münasibətlər də insanların təbiətə olan münasibətlərini dəyişə bilər. Bu, hər şeydən öncə insanlar arasında və insanların təbiətə olan münasibətlərində yaranma bilər. Gələcəkdə Azərbaycanda **“yeni azərbaycanlı”** imici formalaşmalıdır ki, bu da yeniyetmə və gənclərin psixoloji baxımdan xarakter cırlaşmasının, bayağılaşmasının qarşısını almalıdır və onların cəmiyyətə və təbiətə baxışlarını təkmilləşdirməli və sistemləşdirməlidir. Həmçinin rəasional əsaslar mühüm rol oynamalıdır. Bu baxımdan məsələn, hesab etmək olar ki, Azərbaycan xalqı heç zaman bugünkü vəziyyətdə adi məişət tullantılarını zibil qablarına atmaq vərdişləri ilə bərişə bilməz. Yeni reallıqları, yeni şəraiti yaratmaq lazımdır. Bunun üçün isə ilk növbədə yeni vərdişləri və qaydaları cəmiyyətdə təbliğ etmək lazımdır. Vərdişlərin yaranmasında kütləvi olaraq quruplar iştirak etməlidir. Məsələn, küçələrin və parkların təmizlənməsi və küçə və parklarda yeni qaydaların yaranması üçün müəyyən ictimai quruplar vərdişləri yaratmalıdırlar. Azərbaycanda iqtisadiyyat inkişaf etdiyindən daima reallıqlar bir-birini əvəzləməlidir. Post reallıqlar tez-tez peydah olmalıdır. Ümumiyyətlə isə zəncirvari qaydada post reallıqlar trayektoriyası yaranmalıdır. Real vəziyyətlərin bir-birini inkar edərək əvəzləməsi əslində yeni reallıqlar zəncirinin yaranması deməkdir.

Azərbaycanda gələcək reallıqların yaranmasına çalışmaq lazımdır. Eyni zamanda hesab etmək olar ki, yeni reallıqların dərk edilməsində etik-estetik duyğular, forma və məzmun öz əksini tapmalıdır. Əsas məsələ isə köhnəliyin (burada indiki tələblərə cavab verməyən qeyri-normal vərdişlərdən söhbət

gedir) mahiyyətinin dəyişməsindən ibarətdir. Yeni reallıqlar məhz insanların daxili sərbəstliyinə cavab verməklə, həm də sərhədlənən əsaslara malik olmalıdır. Yeni reallıqlar baza dəyərləri saxlamaqla yeni dəyərlərin yaradılmasına xidmət etməlidir. Bu dəyərlər də cəmiyyətin mənəvi dayaqları hesab edilməlidir. **“Yaxşı” hamı üçün yaxşı olmalı, “ədalət” hamı üçün ədalət olmalı, “bərabərlik” hamı üçün bərabər olmalıdır**” prinsipi əsas götürülməlidir və bütün reallıqların bazasında məhz bu amil dayanmalıdır. Yeni reallıqların dərk edilməsində fərdi mənəfi ictimai mənəfi ilə həmahəng təşkil etməli və bir-birini tamamlamalıdır, iki ayrı istiqamət arasında harmoniya yaranmalıdır. İnsanlar ətraf mühitə və cəmiyyətə doğma yanaşmalıdırlar və daima öz baxışlarında islahatçılığı əsas götürməlidirlər. Yeni reallıqlar ideallar olmaqla mövcud, öz anı üçün aktual olan şablonları silməlidir; baxmayaraq ki, hər yeni reallıq gerçəklik olmaqla şablonları da əmələ gətirmək xassələrinə malikdir.

Reallıqların dərk edilməsi əsas etibarilə istifadə və müşahidə prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Müşahidələr və təcrübələr zamanı manedici ünsürlərin aşkar edilməsi məhz onun ləğv edilməsi ilə nəticələnməlidir. Bu da şüurda, təfəkkürdə islahatçılıq deməkdir.

Yeni reallıqların yaradılması və onların dərk edilməsi istiqamətləri:

-küçələrin, parkların təmiz saxlanması üçün yeni qaydaların yaradılması, vərdişlərin meydana gətirilməsi;

-evdəki, mənzildəki məişət tullantılarının zibil yeşiklərinə atılmasının yeni vərdişlərinin yaradılması;

-yeni avtomobil sürüşü qaydalarının yaradılması vərdişlərinin formalaşdırılması;

-qanunlara və qaydalara tabe olmaq və əməl etmək vərdişlərinin yaradılması və qaydaları əsas baza kimi götürmək;

-məişət səviyyəsində münasibətlərin əksər şablonlarının məhv edilməsi;

-yeni ailə münasibətlərində köhnə şablonların ləğv edilməsi qaydalarının ləğv edilməsi;

-bütün sahələrdə sadə və dərin məzmunlu gerçəklikləri yaratmaq və s.

Şərqlə Qərblə arasında əbədi sülhün düsturu (formulası) (qısa əsaslarla)

Şərqlə Qərblə arasında əbədi sülhün yaranması, sülhün əldə edilməsi dedikdə, nəzəri baxımdan elə başa düşmək lazım deyil ki, Qərblə Şərqlə arasında hal-hazırda müharibə gedir və bu müharibəni dayandırmaq lazımdır. Bu baxımdan da müharibənin dayandırılması və sülhün əldə olunması üçün nəzəri konsepsiyalara, yol xəritələrinə, sülhə nail olmaq üçün digər layihələrə böyük ehtiyac var. Buna görə də bu fikri hal-hazırda müharibələrin sonu və müasir dövr üçün post müharibələrin nəticələri kimi qəbul etmək olmaz. Şərqlə Qərblə arasında əbədi sülhə nail olmaq üçün formulalar əsas etibarilə gələcək üçün nəzərdə tutula bilər və gələcəkdə müharibələrin, kəskin qarşıdurmaların baş verməməsi üçün nəzəri konsepsiyalar rolunu oynaya bilər.

Bu gün dünyada, dövlətlər arasında demək olar ki, qlobal sülh qorunur, bəzi hərbi qarşıdurmaları çıxmaq şərtilə terrorizmə qarşı müharibələr və demokratiyanın təmin olunması üçün hərbi müdaxilələr isə davam edir. Böyük dövlətlər dünyanın sülh siyasəti sistemində nəzarət edirlər. Demək olar ki, sülh siyasəti sisteminin formalaşdırılması və müvafiq anlarda isə sistemin tənzimlənməsi prosesləri əsasən onların əllərindədir. Bu gün sülh siyasəti sistemini formalaşdıran və müharibələrin qarşısını alan vasitələr kimi iqtisadi vasitələr, eyni zamanda hərbi vasitələr çıxış edir. Qlobal miqyasda kütləvi qırğın silahlarının olması və onların

böyük dövlətlərin əllərində cəmləşməsi tərəflər arasında qorxu amilini yaradır. Digər tərəfdən də sülh şəraitində yaşamaq və dinc yollarla ümumbəşəri sərvətlərdən istifadə etmək maraqları da dünya dövlətlərini düşündürür. Bu gün sülh münasibətləri sistemi var və beynəlxalq hüquq normalarına müəyyən qədər əməl olunur. Beynəlxalq hüquq normaları bir çox hallarda isə böyük dövlətlərin əllərində təzyiq alətlərinə və vasitələrinə çevrilir. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasında daimi üzvlərin veto hüquqları əsas etibarilə beynəlxalq hüquq qaydası, bu baxımdan norması olduğundan böyük dövlətlər geosiyasi məsələlərdə bu hüquqlardan öz maraqları üçün istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə isə böyük dövlətlər müharibələrdən çəkinirlər. Lakin bu vəziyyət, nəzarət sistemi heç də bir-birindən inkişaf cəhətdən fərqli olan iki mədəniyyət arealı üçün gələcək zaman baxımından əbədi sülhə şərait yaratmır və bu nöqtəyi-nəzərdən də əbədi sülhün əldə edilməsi üçün real və obyektiv nəzəri əsasların üzə çıxarılması daha da vacibdir. Sülhün əbədililiyi üçün köklü problemlərin həll edilməsi şərtidir. Bu gün demək olar ki, Qərb ilə Şərq arasında mədəniyyət sahəsində, cəmiyyətlər arasında “soyuq müharibə” davam edir. Qərb və Şərq sivilizasiyaları arasındakı fərqə əksər hallarda mədəniyyət rəngarəngliyi kimi baxılmır və hesab edilir ki, tərəflərdə mənəviyyətsizlik (Şərq Qərbi belə adlandırır) və gerilik, qeyri- yetişkənlik (Qərb Şərqi belə adlandırır) amilləri mövcuddur. Qeyd edildiyi kimi, Şərq Qərbi əksər hallarda mənəviyyətsiz adlandırır, Qərb isə Şərqi gerilik sahəsi və nümunəsi, modeli kimi baxır. Şərq cəmiyyətlərində insanlar öz enerjilərini lazımi səviyyədə sərf edə bilmirlər və eyni zamanda enerji əldə edə bilmirlər. Xüsusilə qadınlara qarşı həyata keçirilən təcrid siyasəti onların enerjilərini əllərindən alır və qadınları cəmiyyətin maymaq, şikəst elementinə çevirir. Qadın əgər cəmiyyətin çiçəydirsə, gülüdürsə, bir çox cəmiyyətlərdə bu çiçək açmırsa, deməli cəmiyyət solğundur.

İki mədəniyyət arealı arasında kəskin xətlər vardır. Şərq Qərbdən (burada ABŞ, Kanada və Avropadan) iqtisadi

baxımdan geri qaldığından mövcud olan uyğunsuzluğa görə Qərb Şərqi özündən kənarlaşdırır və Şərqə inkişafın qarşısını alan element və ünsür kimi baxır. Çox paradoksaldir ki, sərvətlərlə zəngin olan Şərq cəmiyyətlərində insanlar lazımınca faydalana bilmirlər. Bu, təbii ki, bir çox insanların qeyri-sistemli həyat tərzindən və irrasional təfəkküründən irəli gəlir. Sərvətlərin istifadəsində sistemlilik prinsipi, həyata və təbiətə yanaşmada rəasionalizm Qərbdə daha çox qabarıq şəkildə büruzə verir. Şərq maddi amillərə münasibətdə qeyri-sistemli şəkildə yanaşır, soyuq mövqe nümayiş etdirir, ictimai maraqların zənginləşməsi əksər hallarda arxa plana keçir və ənənəvi olaraq etinasız və məsuliyyətsiz yanaşır. Şərq daha çox fərdi maraqların təmin olunmasını əsas götürür, ictimai, bu baxımdan ümumi maraqların təmin olunmasında total yanaşmada zəiflik nümayiş etdirir. İctimai maraqlar solğun olur. İctimai maraqla fərdi maraq arasında olan uyğunsuzluğun özü də fərdi maraqları solğunlaşdırır və demək olar ki, kəsədləşdirir. Eyni zamanda fərdi maraqların təmin olunması olduqca çətinlik törədir və insanların həyatına ağır zərbələr vurur.

Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, ümumdünya sərvətlərindən birlikdə istifadə edilir və bu istiqamətdə holist baxışlar vardır. Sərvətlər əsasən Şərqdədirsə, ondan istifadə texnologiyası başlıca olaraq Qərbdədir. Hər iki mədəniyyət baxışlarında əsas mərkəz olaraq insan amili götürülür. Lakin əsas problem ondadır ki, mədəniyyət areallarında insanlığa insanların özləri tərəfindən xidmət fərqlidir. Əgər Qərbdə insan bir obyekt olaraq tərkib hissələrə ayrılırsa, Şərqdə isə bütöv olaraq götürülür. İnsanlararası münasibətlərdə riyakarlıq, dilin qəlblə qeyri-harmoniyası, ikiüzlülük, bu baxımdan da qeyri-səmimilik vardır. Ətraf mühitə isə laqeyd yanaşılır və daha çox “mənəm” ifadəsi əsas götürülür. Hər sahədə “mənəmlik” eqoizmin ifrat dərəcəsinin yaranmasını şərtləndirir. Şərqi əksər ölkələrində siyasi hakimiyyət, inzibati idarəetmə qrupu yalnız bir və ya bir neçə qrupun mənafeyinə xidmət edir. Təbii

hüquqların “marketinqi” həyata keçirilir. Eyni zamanda Şərq adət-ənənələri ilə özünü çox məhdudlaşdırır, Qərb isə bir çox hallarda ifrat islahatçılığa gedir. Şərq adət-ənənələri cəmiyyəti sıxır və daha çox zəif təbəqənin nümayəndələri bundan əziyyət çəkirlər. Əksər Şərq ölkələrində qadınlar hüquqlardan məhrum edirlər. Bu baxımdan da hər iki areal arasındakı münasibətlərdə mədəni və sosial qütbləşmə yaranır.

Şərqi geriliyindən irəli gələrək Avropada isalmofobiya yaranır və Almaniyada, Norveçdə, Fransada islamofobiya cərəyanları baş qaldırır. Avropa özünü islam elementlərindən təmizləmək siyasətini həyata keçirir. Rusiyada millətçilik dalğası da genişlənir. Əksər avropalılar üçün müsəlmanların təfəkkürü, bu baxımdan da ictimai baxışları, mövqeləri Avropaya uyğun deyil və onlar özlərini, cəmiyyətlərini müsəlmanlardan təmizləmək siyasəti həyata keçirirlər. Fransada dini ibadətgahlar yandırılır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şərq ölkələrində cəmiyyətlərin Avropaya uyğun gəlməməsi onların əksəriyyətini “siyasi heliosentrizm” prinsipinə uyğun olaraq Çinə və Rusiyaya doğru sürükləyir və bundan da Rusiya və Çin faydalanır və özlərini beynəlxalq aləmdə möhkəmlədirlər. Başqa bir tərəfdən də gerilik və “mənamlik” Şərq cəmiyyətləri birliyinin yaranmasına imkan vermir.

Tarixən həyata keçən fərqli inkişaf, fərqli düşüncələr və fərqli baxışlar dünyada əsas etibarilə iki mühüm istiqaməti: Şərq və Qərb düşüncələrini yaratmışdır. Şərq və Qərb məsələsi əsas etibarilə tarixin də ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə fərqli formalaşmasına təsir göstərmişdir. Şərq bir qayda olaraq ənənələrə üstünlük vermiş, ənənəvi cəmiyyətlərin qurulmasına çalışmışdır. Qərb isə son dövrlərdə daha çox islahatçılığa meyil göstərmişdir və inkişaf dalğaları bir-birini əvəzləmişdir. Şablonlardan cəmiyyəti təmizləmək siyasətinə üstünlük vermişdir. Şərq obyektini bütöv götürmüş, Qərb isə onu tərkib hissələrə ayırmış və obyektini tam və tərkib nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etmişdir. Qərb daima islahatçılığa meyil etmişdir.

Tarixən Şərq və Qərb arasında fikir ayrılığı olmuşdur. Şərq ölkələrində elm hərəkətlərinin zəifliyi daima dini fanatizmin qalibiyyəti ilə nəticələnmişdir ki, bu da cəmiyyətləri buxovlamışdır. Avropada isə orta əsrlərdə yaranan universitetlərlə din ibadət yerləri arasında mübarizə baş vermiş və elm yenə də öz təsirini göstərə bilmişdir. Mövhumatçılıq isə islahatçı Qərb önündə zəif Şərq cəmiyyətlərini yaratmışdır.

Sivilisasiyanın Şərqdən başlamasına baxmayaraq Yunan-Roma ellinistik dövrü elmin və mədəniyyətin Qərbə doğru daşınmasında mühüm rol oynamışdır. Roma imperiyası Avropanın şimalına doğru genişlənmişdir. Eyni zamanda Roma fəlsəfə məktəbinin mümayəndələri də Yunan fəlsəfə məktəbindən faydalanmışdır. Romada hüquq əsas etibarilə Yunan təbii hüquq nəzəriyyəsinin təsirinə məruz qalmışdır. Roma stoikləri (məsələn, Siseron-b.e.ə.106-43-cü illərdə yaşamışdır) dövlət hüququ sahəsində böyük işlər görmüşlər. Roma dövlət hüquq nəzəriyyəçiləri fərdin ümumi və universal qanunlar qarşısında bərabərliyi məsələsini inkişaf etdirmişlər və dövlət hüquq nəzəriyyəsinə yaratmışlar.

Şərq və Qərb arasında müəyyən müharibələr və qarşıdurmalar da baş vermişdir. Ərəb xilafətinin hakimiyyəti və idarəetməsi Avropada yayılmışdır, Ərəb mədəniyyəti Şərq mədəniyyətini Avropaya aparmışdır. Kordovada mədəniyyətlər qovuşmuşdur. Osmanlılar İstanbulu (Konstantinopolu) 1453-cü ildə Bizans imperiyasından qazanmışlar. Bunun nəticəsində Qərb tarixi nümunələri (məsələn, Ayasofiya məbədi-müqəddəs Sofiya kilsəsi Bizans imperatoru Yustinian tərəfindən inşa etdirilmişdir) Şərq mədəniyyətinin tərkibinə qovuşmuşdur. Yunanlar vasitəsilə Şərq diplomatiyasının vasitələri (beynəlxalq müqavilələr formaları) Avropaya daxil olmuşdur. Qədim Şərqlin diplomatiyası (Aralıq dənizi ətrafının diplomatiyası) Qərb diplomatiyası üçün prototip rolunu oynamışdır. "İpək yolu" ticarət xətləri Çindən başlamış və İstanbulda (Konstantinopolda) başa çatmışdır. Şərq (xüsusilə ərəblər) əsasən ticarət təfəkkürünü formalaşdırmışdır.

Qərblə Şərq arasında qarşıdurmalara və bir-birilərinin içərilərinə daxil olmalarına misal olaraq onu bildirmək olar ki, qədim dövrlərdə farslar Yunanıstana soxulmuşlar, sonra isə yunanlar (Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşləri) Şərqə doğru işğallar həyata keçirmişlər. Roma imperiyası Yaxın Şərqdə ərazilərə malik idi. Orta əsrlərdə Xaç yürüşləri həyata keçirilmiş və Qərbin Şərq üzərinə inam uğrunda yürüşləri, dini xilas etmək uğrunda müharibələri baş vermişdir. Bununla yanaşı, Osmanlı imperiyasının sərhədləri Vyanaya qədər gedib çatmışdır. (XVI əsrdə Osmanlı imperiyası Avstriya Macarıstana hücum etmişdir. 1529-cu ildə Sultan I Süleyman Vyanaya qoşun yeritmişdir, lakin ələ keçirə bilməmişdir. Sonrakı dövrdə Avropada sənayeləşmə Osmanlı imperiyasına böyük zərbələr vurmuşdur və Avropadan təcridən çəkilməyə başlamışdır). Böyük Britaniya imperiyası (məsələn, Hindistanda) və fransızlar (məsələn, Kambocada) Cənub Qərbi və Cənub Şərqi Asiyada ərazilər əldə etmişlər. Şimali Afrikada və qitənin digər ərazilərində Britaniya, Hollandiya və Fransa koloniyaları yaradılmışdı. Hətta II Dünya müharibəsində faşist Almaniyası da Şimali Afrikada müharibələrə qoşuldu. Lakin məğlub oldu və ABŞ-İngiltərə müttəfiq qoşunları İtaliyanın cənubundan şimalına doğru irəliləyərək İtaliyanı 1944-cü ildə tamamilə faşistlərdən təmizlədilər). Digər tərəfdən də Rusiya imperiyasının əraziləri Şərqə doğru genişləndi və hətta Şərqi keçərək Amerika qitəsinə qədər uzandı. Alyaskanın ABŞ-a satılmasından (1867-ci ildə) sonra Rusiya Amerika qitəsindən geri çəkildi. XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası ilə Yaponiya arasında müharibələr başladı.

Orta əsrlərdə elmin, xüsusilə texniki elmlərin inkişafı, rasionallıq və sistemlilik Qərbi Şərqə nisbətən daha da qabağa apardı və Qərb üçün zaman daha qabağa getdi. Şərq isə yalnız XIX əsrdən başlayaraq Qərbin götürdüyü kursun bəzi elementlərini qəbul etməyə başladı. Qərb (Avropa) elmi və sistemliliyi daha çox XIX əsrdən Şərqə qədəm qoydu. Romantizmdən, romantik poeziyadan asılı qalan Şərq

ədəbiyyatında realizm də özünü göstərdi. Məsələn, Türkiyədə, Mərkəzi Asiyada, Azərbaycanda da realizm inkişaf etməyə başladı. Ədəbiyyatın da başlıca mövzusu reallığın aşkar edilərək dərk edilməsindən ibarət oldu. Real tənqidçilik geniş yayıldı.

Demək olar ki, XIX-XX əsrlər boyu Avropada yeni-yeni elmi-texniki nailiyyətlər əldə olundu. Kosmos fəth edildi və XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq stratosnavtikanın öyrənilməsindən sonra kosmonavtika sahəsində mühüm irəliləyişlər başladı. Raket texnologiyası inkişaf etdi və insanların kosmosa çıxışı təmin edildi. Süni peyklər buraxıldı. Nüvə energetikasıdan istifadə edildi. Avropada, Rusiyada, ABŞ və Yaponiyada elm sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edildi. Lakin Şərqi dünyası bu yarışmanın üzvü ola bilmədi və yeni elementlər kütləsi, axınları hesabına Qərbi Şərqi üstələdi. İki mədəniyyət arealı arasında da uçurumlar yarandı və termoklinlər formalaşdı. Qərbdə islamofobiya yayıldı və islam terrorizmi anlayışı cəmiyyətlərdə geniş yayıldı.

Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, XXI əsr tamamilə dünyada yeni baxışları formalaşdırmaqdadır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və beynəlxalq sosial şəbəkələr daha çox insanları bir-birilərinə yaxınlaşdırmaqda davam edir. Uyğunlaşdırma və koordinasiya məsələləri də geniş yer almaqdadır. Başlıca problem ondan ibarətdir ki, iki mədəniyyət arealı arasında harmoniyanın yaranması vacib amilə çevrilməlidir.

Qərbi ilə Şərqi arasında əbədi sülhün formulası fundamental qaydada barışmazlığın, buna əsas olan uyğunsuzluğun aradan qaldırılması istiqamətində yolların kəşf edilməsi və tapılmasının nəzəri əsaslarını əks etdirir. Bu əbədi sülhün mövcudluğu əsas etibarilə gələcəkdə ehtimal edilə bilən Qərbi-Şərqi qarşıdurmalarının qarşısını ala bilmək üçün əvvəlcədən müəyyən edilən sistemli yol xəritələrindən ibarətdir. Sülh formulaları Qərbi və Şərqi arasında uyğunsuzluğun miqyasını azaldar və tərəflər arasında mədəni relyativlik nəticəsində

qarışıqlıq, rəngarənglik yaranar ki, bu da hər iki tərəfi birbirinə bağlayar. Hal-hazırda informasiya texnologiyalarından istifadə edərək Qərb öz mədəniyyətini Şərqlə çox asan şəkildə nümayiş etdirir. Həm də transfer edir. Qərb duyğuları Şərqlə keçir və Şərqlə də islahatçılıq meyilləri güclənir. Şərqlə özünün adət-ənənələri ilə Qərb islahatçılığı qarşısında dözə bilmir. Çünki elementlər baxımından zəif olan strukturlar heç zaman zəngin elementlər və onların sərbəst və geniş hərəkət trayektoriyalarını əsaslandıran strukturlar qarşısında güc nümayiş etdirə bilməzlər və önündə xətlər çəkə bilməzlər.

Ümumiyyətlə formulaları aşağıdakılar hesab etmək olar:

-Şərqlə iqtisadi sisteminin təkmilləşdirilməsi və Qərblə inkişaf məsələsində uyğunluğun əldə edilməsi;

ər8mas1b

olması kimi başa düşülməlidir. Monarxiyaya gəldikdə isə, qeyd etmək olar ki, Şərqə mütləqiyyət monarxiyasına yox, konstitusiyalı monarxiyalara ehtiyac var. “Hər kəs normaya tabedir” prinsipində ədalət, yaxşılıq və müdriklik var,- əgər norma ayrışdırıcılıq qoymadan hamının mənafeyini nəzərə alırsa. Konstitusiyalı monarxiyalar özlərində mühafizəkarlıqla liberallığın vəhdətini, keçmişlə, ənənə ilə müasirliyin birliyini yaradır. Konstitusiyalı monarxiyalarda hakimiyyətin üç qolu arasında tarazlıq yaranır və dövlət rəhbəri ümumi idarəetmə ilə məşğul olur, daha çox dövlətin qarantı kimi mahiyyət kəsb edir. Parlament idarəçiliyi (geniş ictimai-siyasi idarəetmə) öz mahiyyətinə görə demokratiya (respublika) quruluşlarına uyğundur. Hər iki formada hakimiyyətin üç qolunun fəaliyyəti mövcuddur və qarşılıqlı nəzarət var. Konstitusiyalı monarxiyalarda hamı üçün vahid qanunlar mövcuddur və parlament daha çox icra hakimiyyətinə nəzarət funksiyasına malik olur. İcra hakimiyyətinin rəhbəri (hökumətin rəhbəri) dövlət rəhbəri olmur. Burada piramidal strukturun yuxarı hissəsində, başında dövlət rəhbəri dayanır, ondan aşağıda isə hakimiyyətin üç qolu arasında siyasi fəaliyyət həyata keçirilir. Dövlət rəhbəri əksər hallarda ümumi nəzarətə malik olur. İcra hakimiyyəti parlamentdən, yəni cəmiyyətdən, ictimaiyyətdən formalaşır. Parlament respublikalarında və konstitusiyalı monarxiyalarda hakimiyyətin qolları arasında balanslı siyasət daha da yüksək səviyyədə təmin edilir. Konstitusiyalı monarxiyalarla əlaqədar olaraq, Böyük Britaniyanı, Norveçi, İspaniyanı, Hollandiyanı, Belçikanı və digər Avropa ölkələrinin dövlət quruluşlarını və qanunvericiliklərini göstərmək olar);

-dini inancların sərbəstləşməsi və dindən siyasi alətlər kimi istifadə edilməməsi (Şərqdə bu amil çox geniş yayılıb və adət-ənənlərin kökündə dayanır. Eyni zamanda siyasi idarəçilikdə də, cəmiyyət quruluşunda da dini ideologiyanın rolu əsasdır. Din siyasi alətə çevriləndə mənəviyyat kəsədləşir,

zəif məxluqlar, qadınlar zərbə altında qalır. Dinin özü də dəyərdən düşür və daxilən kin və nifrət yaranır) ;

-dinə yalnız vicdan və mənəviyyat, saflıq nümunəsi kimi baxmaq;

-dini və əxlaqi dəyərlərin ucuzlaşmasını əsaslandırان şəraitlərin ləğv edilməsi;

-insanların təbii hüquqlarının universal hüquqlar vasitəsilə qorunması və baza olaraq təbii hüquqların təmin edilməsi;

-adət-ənənələrin yumşaldılması və islahatçılığa üstünlük verilməsi, enerji mübadilə məkanlarının genişlənməsi və strukturların zənginləşməsi;

-yeni-yeni inkişaf konsepsiyalarının, proqramlarının qəbulu və yerinə yetirilməsi;

-Qərbin Şərqdə asan şəkildə koordinasiya edilməsi və sintezin yaranması (bunun üçün Şərq Qərb modelindən çox geniş şəkildə istifadə etməlidir).

Şərq cəmiyyətlərinin sürətli inkişafı və Qərblə ayaqlaşmaları öz-özlüyündə harmoniyanı yaradacaq və baxışlar arasında fərqlər aradan qalxa biləcəkdir. Qərb yuxarıda Şərq aşağıda olarsa, aşağı yuxarının “ayağından dartacaq”, yuxarı isə aşağının “başından vuracaq” və iki tərəf arasında qalacaq disbalans vəziyyətləri hər an qızğın müharibələrə də gətirib çıxara biləcəkdir.

Bakı şəhərində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri-tam orta məktəb-texniki peşə məktəbləri komplekslərinin yaradılması və əhəmiyyəti

Məktəblər sistemli bir tərbiyə müəssisəsi olmaqla insanların erkən yaşlarından həyata baxışlarının ardıcıl, rəşional əsaslarla formalaşmasının bazasını təşkil edir. Məktəblər insanların baxışlarında kiçik yaşlarından riyazi və məntiqi ardıcılığın formalaşmasına təsir göstərir. Uşaqların yaşları artdıqca ayrı-ayrı sahələr üzrə əlaqəli və ardıcıl biliklərə

Yiyələnmək onlarda həm zeyni inkişaf etdirir, həm də bunun nəticəsi olaraq təfəkkürdə müsbət və mənfilikləri aydın şəkildə qavramaq imkanlarını yaradır. Bununla yanaşı, məktəblər ictimai münasibətlərin əsaslarını da yaradır. İnsanları cəmiyyətə assosiasiya edir. Məktəb həmçinin müxtəlif yaş dövrlərində olan uşaqlar, yeniyetmə və gənclər arasında münasibətləri də formalaşdırır. İnsanları hər yaş dövrlərinə uyğun sistemli tərbiyə edir. Məktəb ardıcıl və bu baxımdan da riyazi əsaslarla, ölçülüb-biçilmiş əsaslarla insanların həyata baxışlarını formalaşdırır. Erkən yaş dövrlərində insanların rejimli həyatları, bu baxımdan da zamana və məkana, reallıqlara uyğun olaraq həyat davranışları və vərdişləri başlıca olaraq insanların erkən yaş dövrlərindən sistemli həyat tərzlərinin formalaşmasına müsbət təsir edir. Məktəblər insanlar arasında sadə və mürəkkəb münasibətlərin yaranmasını da şərtləndirir. Məktəb həyatın vahid və yüksələn xətt üzrə inkişafını da zəruriləşdirir. Cəmiyyətə, ictimai həyata şəxsiyyətləri ən yüksək səviyyədə məktəblər yetişdirirlər.

Məktəbdə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə sistemli biliklər əldə edilir. Eyni zamanda elm sahələri arasında əlaqələr yaradılır və biliklər kompleks olaraq öyrədilir. Məktəblər, tədris və tərbiyə müəssisələri insanların, xüsusilə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin sağlam düşüncələrinin, xarakterlərinin, yəni psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına da müsbət təsir edir. Məktəb həyatdakı psixi-ruhi boşluğun doldurulmasında mühüm rol oynayır və insanların düzgün tərbiyə olunmalarına və həyata rəşional baxışlarına müsbət təsir göstərir. Məktəb etikanı təbliğ edir, nizamlı həyatı öyrədir və insanları erkən yaşlarından mənəvi və fiziki cəhətdən tərbiyələndirir. Erkən yaşlarında təkmilləşdirilmə prosesləri məhz məktəblərdən başlayır. Bununla yanaşı, ünsiyyət qaydaları da öyrənilir, etika məsələləri də araşdırılır. Elmi tədris müəssisələri müxtəlif sahələr üzrə sistemli bilikləri öyrədir ki, bu da həyatın daha da rəngarəng və dərin məzmunlu olmasına müsbət xidmət edir. Məktəb ilkin yaşlarda insanların sistemli həyatları üçün

fundament və istiqamətverici rol oynayır. Məktəblər uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər arasında, eləcə də onlarla müəllimlər, böyükklər arasında əsaslı münasibətlərin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Məktəblər cəmiyyət üçün səmərəverici, faydalar gətirici ünsürlər hazırlayır. Məktəblər təfəkkürün formalaşmasına və dünyagörüşünün zənginləşməsinə də müsbət təsirlərini göstərir. Ümumiyyətlə mövcud uşaqlıq, yeniyetmə və gənclik həyatını məktəblərsiz, tərbiyə müəssisələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Xüsusilə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin dünyəvi ruhda və sağlam düşüncələrdə böyüməsi üçün məktəblərin rolu əvəzsizdir. Məktəblərdə dəqiq elmlər tədris olunmaqla yanaşı, ictimai elmlər də (məsələn, tarix və ədəbiyyat, təbiətşünaslıq, ana dili fənləri və s.) tədris olunur ki, bu elm sahələri də şagird və tələbələrin real baxışlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir, düzgün mühakimə aparmaq qabiliyyəti yaradır. Məktəb həm də estetikani təbliğ edən, zövqləri incələşdirən obyekt və subyekt rolunu oynayır. Məktəb hər hansı bir məsələyə münasibətdə reallığı və obyektivliyi öyrədir və məntiqi nəticələr çıxarmaqda insanlara yardımçı olur. Məktəblər uşaqları, yeniyetmə və gəncləri daha çox həyata bağlayır və onların idrakına müsbət təsir göstərir. Məktəb şagirdlərin və tələbələrin gələcəkdə cəmiyyətin aktiv üzvlərinə çevrilmələrinə müsbət təsir göstərir və onlarda təşkilatlanma bacarığını yaradır. Eləcə də məktəblərdə yaradıcılıq üçün istiqamət və şərait mövcud olur. Məktəblər ümumiyyətlə ruhun zənginləşməsinə müsbət təsirlərini göstərir. Məktəblərdə həyata keçirilən bilik yarışmaları da öz növbəsində şagirdlərin və tələbələrin biliklərinin artmasında əhəmiyyətli və faydalı olur. Həmçinin öz üzərində işləmək qabiliyyətini yaradır. Yaradıcılığı təbliğ edir. Məktəblər bilik verməklə yanaşı, bir çox məsələlərdə məsuliyyət və öhdəlik məsələsini də zəruri edir. Məktəblərdə tədris olunan vəsaitlər ağıllı və müdrik insanların məsləhət və tövsiyyələrini, eləcə də elmi əsaslı bilikləri, həyat haqqında məlumatları digər insanlara çatdırır.

Bu baxımdan da məktəblər əql və zəka mərkəzləridir. Ümumiyyətlə, müasir həyatı məktəblərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Azərbaycanda məktəblər, dünyəvi təhsili tədris edən məktəblər başlıca olaraq XX əsr boyu yaradılmışdır. Çar Rusiyası Azərbaycanda realni məktəblərini açmışdı. Sonra isə orta ixtisas və ali məktəblər, məsələn, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti açıldı. Daha sonralar isə Elmlər Akademiyası yaradıldı. XX əsrdə Azərbaycanda demək olar ki, əksər yaşayış məskənlərində uşaq baxçaları və məktəblər açıldı. Orta ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı, musiqi məktəblərinin, orta ixtisas məktəblərinin və texniki peşə məktəblərinin açılması da geniş vüsət aldı.

Məktəblərin kütləvi olaraq, bütün qəsəbə və kəndlərdə, şəhər və rayonlarda açılması hər zaman dövlətin prioritet siyasəti olubdur. Dövlət cəmiyyətin inkişafında məktəblərin rolunu əvəzsiz hesab edibdir. Orta məktəblərlə yanaşı, litseylər, gimnaziyalar da fəaliyyət göstərib. Eyni zamanda texniki peşə məktəbləri, musiqi məktəbləri, incəsənət məktəbləri və internatlar da mövcud olub. Bu formalar biliklərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayıblar və indi də həmin məktəblər öz funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Son dövrlər Azərbaycanda təhsil sahəsində böyük işlər həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev məktəblərin sayının artmasını və tədrisin keyfiyyətinin yüksəlməsini dövlətin prioritet siyasəti hesab edir. Yeni imtahan qaydaları müəyyən edilir. Sınaq test imtahanları keçirilir. Həm dövlət səviyyəsində, həm də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihələri həyata keçirilir. Yeni məktəblərin inşası və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin edilməsi prioritet məqsəddir. Son dövrdə Azərbaycanda yeni məktəblərin inşası dalğaları bir-birini əvəzləyir. Yeni təhsil kompleksləri (məsələn, Heydər Əliyev adına XXI əsr müasir təhsil kompleksi), yeni gimnaziyalar (məsələn, “Elitar gimnaziya”), litseylər (məsələn,

“Avropa” litseyi), Türkiyə dövləti tərəfindən açılan litseylər, “Oxford School” və s., “Qərb” Universiteti nəzdində məktəblər və s. fəaliyyət göstərir. Dövlət Neft Şirkətinin texniki peşə məktəbi və s. də mövcuddur. Bununla yanaşı, uşaq inkişaf mərkəzləri və yeni məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri də açılmışdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, hesab etmək olar ki, Azərbaycanca, xüsusilə əhalinin sıx məskunlaşdığı Abşeron yarımadasında, Bakı şəhərində elmin və təhsilin inkişafı üçün əlavə kompleks məktəblərin yaradılması daha da müvafiq hesab edilə bilər. Təhsil kompleksini aşağıdakı şəkildə təşkil etmək olar:

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri+ibtidai tədris+tam orta təhsil+texniki peşə təhsili+kollec (litsey)=təhsil kompleksləri

Bu kompleks başlıca olaraq erkən yaşlarından, ilkin təhsildən ali təhsilə qədər olan mərhələni özündə cəmləşdirə bilər və eyni zamanda bu kompleksin tərkibində orta ixtisas da təşkil edilə bilər. Kompleksdə idman kompleksləri, müxtəlif dərəcələr, musiqi və incəsənət dərəcələri, kitabxanalar, dərsləri hazırlamaq üçün şəraitlər, oxu zalları, repetitorluq və s. təşkil edilə bilər.

Bakı şəhərində regionlar üzrə bir neçə belə kompleksləri təşkil etmək olar. Dövlətlə yanaşı, imkanlı təşkilatlar da belə tədris komplekslərini yarada bilərlər.

Kompleksin əhəmiyyəti:

-təhsilin daha da əhəmiyyətinin artması və təhsil şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün əlavə şəraitlərin və imkanların böyüdülməsi (nəzərə almaq lazımdır ki, şərait və yüksək zövqlü vasitələr həvəsləndirici funksiya daşıyırlar);

-tədris kompleksinin olması təhsilə olan marağı artırma bilər. Qeyd edildiyi kimi, şəraitin özü həvəsləndirici amil rolunu

oynaya bilər. Burada idman kompleksləri və əyləncə dərəcələri məktəbin əhəmiyyətini daha da artırır;

-dünyəvi təhsilin əhəmiyyətinin çoxalması və cəmiyyətdə savadlanma prosesinin daha da güclənməsi;

-məktəb komplekslərinin mövcudluğu ali təhsilə qədər olan dövr üçün vahid xətt üzrə şagird və tələbələrin yetişməsində böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Ali məktəblərə hazırlıq prosesləri daha da səmərəli olar;

-şagird və tələbələrin ictimai fəallıqlarının artırılması həyata keçirilər və s.

Yeni azərbaycanlı imicinin, Yeni azərbaycanlı insanının yaranması və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti

Cəmiyyətin inkişafı onun üzvlərinin, fərdlərin və şəxslərin inkişaf səviyyələrindən, düşüncə qabiliyyətlərindən və dərk etmə formalarından çox asılı olur. Cəmiyyətin inkişafı dedikdə, elə onun üzvlərinin inkişafı kimi başa düşülməlidir. Çünki cəmiyyət özü bir formadır ki, bu formanı da insanlar yaradırlar, cəmiyyətin məzmunu da insanlar arasında olan münasibətlərin və əlaqələrin məzmunudur. İnsan düşüncələrinin mahiyyət və məzmunu əsas etibarilə cəmiyyətin inkişafı üçün əsas yaradır. Çünki cəmiyyət özü stratifikasiyalardan (stratifikasiyalar münasibətlərdən formalaşır) ibarətdir və insan qruplarını, sosial birlikləri əks etdirən vahidliklərdir, strukturlardır. Cəmiyyət həm də insanların sosial məşğuliyyətlərini də özündə əks etdirən bir quruma çevrilib. Cəmiyyət həmçinin münasibətlər strukturları və sferalarını əhatə edən vahidliklərdən ibarətdir. Münasibətlər cəmiyyətin daxili məzmununu ifadə edir. Cəmiyyət həm də hiss edilən və görünən bir formadır. Bu baxımdan da cəmiyyət tək düşüncələrdə abstrakt deyil, həm də gözlə görünən konkret məfhumdur. Cəmiyyət düşüncə varlıqlarının birliyidir. İnsanlar özlərini yalnız yaşadıkları cəmiyyətdə kəşf edə bilərlər. Əmək

fəaliyyəti və sosial-mənəvi münasibətlər və əlaqələr insanların mənəvi varlıq kimi mövcudluqlarını təmin edən əsas elementlər hesab edilə bilərlər. İnsanlar cəmiyyətlərinə verdikləri paylar hesabına yaşayırlar, həm də cəmiyyətlərindən əldə etdikləri vasitələrdən faydalanırlar. Mübadilə şəraitində insanların sosial varlıq kimi mövcudluqları təmin edilir.

Cəmiyyətin inkişafı və rasionallığı, sistemliliyi onun üzvlərinin rasionallıq idrakından, təfəkküründən meydana gəlir. Münasibətlər sahələrində, xüsusilə əmək fəaliyyətləri strukturlarında və gündəlik həyat tərzində sistemlilik və rasionallıq, bu baxımdan da yüksək düşüncələr və düşüncələrin hərəkətlərə təsirləri yüksək səviyyəli cəmiyyətlərin yaranması üçün şərait yaradır. İnsan mənəvi-mədəni dəyərlərdən istifadə etdikdə və yeni elementləri əlavə etdikdə cəmiyyət öz inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur və cəmiyyətin inkişafında xətti ardıcılıq meydana gəlir. Vasitələrə, obyektlərə təsirlərdə elmi və rasionallıq yanaşmalar həmin vasitələrin düzgün şəkildə maraqlara xidmət etməsini əsaslandırır. Cəmiyyət yalnız öz üzvlərinin yüksək təfəkkürü ilə yüksək inkişaf edilmiş forma və məzmununda geniş tərərriatı ilə dərk edilə bilər.

Yetkin cəmiyyətlər daima yetkin qərarların və təkmlil qaydaların meydana gəlməsi üçün şəraitləri üzə çıxarır. Cəmiyyətin inkişafı, iqtisadi və siyasi-sosial sahələrin inkişafı müəyyən obyektlərə edilən təsirlərdən meydana gəlir. Obyektlərdən, predmetlərdən rasionallıq təsirlər sayəsində yeni obyektlər və vasitələr yaranır ki, bu da cəmiyyətin sürətlə və müvafiq axınlar üzrə inkişafını təmin edir. İnkişaf rasionallıq təfəkkürə əsaslanan bir hadisədir və fundamental qaydalara tabe olur. İnkişaf zamanı bütün hadisələr arasında zəncirvarilik meydana gəlir. Əlaqələr riyazi və nizamlı prinsiplərlə formalaşır. Cəmiyyət özü fundamental prinsiplər əsasında inkişaf edir və inkişaf etdikcə daxilən özünü mane olan ünsürlərdən təmizləyir. İnkişaf həm də etik və estetik qaydalara tabe olur. Məsələn, insanlar arasında olan ədalətli münasibətlər

və hər bir şəxsin bundan faydalanması etik məsələləri üzə çıxarır. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə harmoniya və balanslı vəziyyətlər yaranır ki, burada da ədalət hamı üçün eyni olduqda hamının mənafeyi təmin edilir. Eyni zamanda yaşayış məskənlərinin salınması və qaydalara və sistemə müvafiq olaraq biznesin qurulması, müəssisələrin meydana gəlməsi də estetikaya bağlı olur. Estetika zövqləri yaradır ki, bu da təbii ki, rasionallığa söykənir. Estetika və etikanın özündə ədalət və yaxşılıq yaranır. Ədalətin mövcudluğu və genişliyi, etika və estetika məsələləri, yaxşılıq və fəzilət ümumilikdə kamilliyə, müdrikiyə, yüksək əqlə və hafizəyə, idraka və ziyalığa əsaslanır. Təbii ki, cəmiyyətin hər bir üzvü elmi ola bilməz və buna heç ehtiyac da yoxdur. Sadəcə olaraq yüksək maariflənmə olmalıdır ki, cəmiyyətin şüuru daima parçalanmış (burada incəlikləri dərk etmək üçün hissələrə bölünmüş vəziyyətdə) vəziyyətdə olsun və ayıq olaraq incəlikləri dərk edə bilsin. Təkmil strukturun, xüsusilə rəsmi strukturların, ciddi qurumların, elm tələb edən sahələrin yaranmasında isə elmi prinsiplər öz əksini tapmalıdır. Cəmiyyətin ağıllı insanlar tərəfindən idarə edilməsi tarixən əksər filosofların düşüncələri, tədqiqat obyektləri olmuşdur. Müdriklər idarəetmənin yuxarı pilləsində qərarlaşmalıdırlar. Müdriklik isə yüksək mənəviyyata və yüksək əxlaqa söykənir. Yüksək mənəviyyat başlıca olaraq yüksək inkişafı yaradır, yüksək inkişaf da mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət edir. Yüksək inkişafın özü də yüksək idraka söykənir (Qeyd: əsas məhsulu çox istehsal etməkdə deyil, keyfiyyətli məhsul istehsal etməkdədir. Keyfiyyətli məhsul istehsalında ilk növbədə yüksək idrak dayanır).

Hal-hazırda Azərbaycan xalqı və dövləti yüksək səviyyədə inkişaf etmək məqsədini qarşıya qoyubdur. Burada iqtisadi, sosial və siyasi sistemlər, mədəniyyət hadisələri başlıca olaraq insanların yüksək düşüncələrinin formalaşmasına xidmətə yönəldilir. İnsanlar yaradılmış şəraitlərdən ətrafa və öz həyatlarına baxışlarını dəyişmək məcburiyyətində qalırlar.

Təbii ki, yüksək məqsədə çatmaq üçün çoxlu sayda layihələr həyata keçirilib və yeniyetmə və gənclərdə yeni baxışlar formalaşmaqdadır. Eyni zamanda yeni baxışlar cəmiyyətdəki bir çox stereotiplərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayıb. Dövlət özü müxtəlif rəşional layihələr həyata keçirir və xüsusilə elm və təhsil sahəsində yeni üsullar tətbiq edilir. Cəmiyyətin əsas enerjili təbəqələri olan gənclərin maariflənmələri üçün müxtəlif layihələr həyata keçirilir, proqramlar qəbul edilir. Dövlət hakimiyyəti ictimaiyyətlə birgə Azərbaycanda yeni baxışlı insanın formalaşması üçün, zamanla ayaqlaşan insanların meydana gəlməsi üçün bir çox mədəni layihələr həyata keçirir. Azərbaycanda idman da bu istiqamətə yönəldilib və idmanın rolu xüsusi önəm kəşb edir. İdmanın kütləviləşdirilməsi siyasətinin özü də azərilərin dünyəviləşməsinə xidmət edir. İdman və mədəniyyət Azərbaycanın Avropa standartlarına uyğun gələn insanlar yetişdirməsində böyük rol oynayır. Ölkə daxilində Avro-3, Avro-4 standartlarına keçmək üçün tədbirlər həyata keçirilir. Bununla yanaşı, Avropa ali məktəblərində təhsil almaq məsələləri də önəm kəşb edir və Avropanın Azərbaycana mədəni baxımdan gəlməsi üçün müvafiq işlər görülür. Azərbaycan öz Avropa qonşuları ilə ayaqlaşmağı qarşısına prioritet məqsəd kimi qoyub. Lakin hesab etmək olar ki, Avropanın düşüncə səviyyəsinə çatmaq üçün bütün istiqamətlərdə kompleks şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, hesab etmək olar ki, gələcəkdə sürətlə mənfi stereotiplərdən azad olmaq və rəşional əsaslı cəmiyyət qurmaq üçün yeni üsullardan geniş istifadə etmək lazım gəlir. Azərbaycan xalqı endoqam mərkəzli bir xalq olmaq statusundan tamamilə yaxa qurtarmalı və eqzoqam mərkəzli bir xalqa (yəni həm də digər mədəni və sivil xalqlarla qohum olmaq və qaynayıb-qarışmaq yolu ilə inkişafa məruz qalmalıdır) çevrilməlidir. Azərbaycanlılar daha çox dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan xalqları və cəmiyyətləri ilə mədəni və sivil inteqrasiyaya qoşulmalıdırlar. Bu məqsədlə

Avropanın inkişaf etmiş xalqları ilə bioloji yaxınlıq da həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda slavyan mənşəli xalqlarla nikaha daxil olmaq siyasətinin genişləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Azərbaycanlılar daha çox inkişaf etmiş xalqlarla nikaha girməklə öz təfəkkür tərzlərini daima yeniləyə bilərlər və elementlərin mübadiləsi prosesləri də sürətlə həyata keçirilər. Sivil xalqlarla qohumluq münasibətləri Azərbaycanda hal-hazırda davam edən inkişafa yeni impulslar verə bilər və inkişafı sürətləndirə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada eyni coğrafi xətlər, qurşaqlar və eyni zamanda müxtəlif coğrafi məkanlar üzrə 50 milyondan çox azərbaycanlının yaşaması onların dünyanın aktiv üzvlərinə çevrilmək imkanlarına artırır. Dünyanın azəri türkləri dünyanın sivil xalqları ilə birləşərək yüksək mədəni dünyanın tərkib hissəsinə çevrilə bilərlər. Bu baxımdan da Azərbaycan xalqının yaşadığı məskənlər öz daxillərinə kənar xalqlardan (əsasən sivil xalqlar, eləcə də Asiya xalqlarını da qəbul edə bilərlər) nümayəndələrin qəbul olmasını artırmalıdırlar. Xüsusilə, Avropa xalqları ilə nikaha daxil olmaq və mədəni uyğunluq baxımından slavyanlarla (ruslar, ukraynalılar, beloruslar, bolqariyalılar və s.) qohum olmaq daha da əlverişli ola bilər və bu addım bir tərəfdən qan dəyişmələrinə gətirib çıxarar, digər tərəfdən də şüurun tez-tez təzələnməsinə, mədəni islahata səbəb olar. Mədəniyyət elementlərinin tez-tez yerdəyişmələrinə və qovuşmasına səbəb olar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, zəif element güclü elementə təsir edərək köklü şəkildə dəyişdirə bilməz. Güclü element daima onu həzm edəcəkdir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, mədəni inteqrasiya yolu ilə güclü elementlər hesabına azərbaycanlılar zəif elementlərdən təmizlənə bilərlər. Həmin xalqların mədəni səviyyələri Azərbaycana transfer etmiş olar və daxildən Azərbaycanın təmizlənməsinə müsbət xeyir verir. Təbii ki, bu prosesləri təbii yollarla həyata keçirmək olar və təbii proseslərə təkan vermək üsulları ilə siyasəti reallaşdırmaq olar. Bu məqsədlə ölkə daxilində nikah bürolarının sayını da artırmaq

olar. Azərbaycanlılar şimaldan və şimal- qərbdən, qərbdən ölkəyə daha çox yüksək mədəniyyət “küləkləri”nin gəlməsini təmin etməlidirlər. Cəmiyyətdə olan “karbon qazları”nı, “parnik qazları”nı şimalın və şimal-qərbin təmiz küləyi ilə təmizləməlidir və yeni mədəniyyət atmosferası yaranmalıdır.

Bir məsələni qeyd etmək olar ki, tarixən yeni insan obrazını yaratmaq ideyaları və təcrübələri həyata keçirilmişdi. Məsələn, XX əsrin 20-ci illərində SSRİ-də tibbi eksperimentlər geniş yayılmışdı. İnsanların qanları bir-birinə köçürülürdü. Bu layihəyə alim Boqdanov rəhbərlik edirdi. “Qan qardaşlığı” yaradılırdı. Alim İvanov isə süni ailələr, süni insanlar yolu ilə daha bacarıqlı, yeni bir Sovet insanı yaratmaq istəyirdi. Ümumiyyətlə, genetik eksperimentlər sürətlə genişləndirdi. Alim Pavlov da süni ailələrin yaradılmasını istəyirdi. 1935-ci ildə SSRİ-də Stalinin təşəbbüsü ilə dünya fizioloqlarının konqresi keçirildi. Stalinin təşəbbüsü ilə sosial eksperimentatorlar dalğası yaranırdı. Stalin yeni sosialist dövlətini, yeni sovet insanını yaratmaq istəyirdi. Hətta sperma bankları da təşkil edirdilər. Yeni insan baxışları, düşüncələri, obrazları yaranırdı. Belə əlamətlər heykəllərdə də öz əksini tapırdı. Dövlətin “yeni bir insan” yaratmaq siyasəti ucbatından çoxlu sayda insanlar alimlər məhv edimişdi. Təbii ki, bu siyasət insanlığa və təbiətə, təbii yarıya tətbiq edilən zorakılıq idi və bütün bu kimi layihələr iflasa uğramışdı. İnsanlığa, yarıya qarşı zor işlətmək və insan fiziologiyasını zorla, qeyri-təbii yollarla dəyişmək məqbul hesab edilə bilməzdi. Yeni azərbaycanlının, belə demək mümkünsə, yeni Avro-Asiyalı azərbaycanlının yaranmasında isə təbii yollar, üsullar tətbiq edilə bilər. Bu, digər xalqlarla təbii yollarla nikaha daxil olmaq, elm, təhsil, tədris sistemləri, mədəniyyət, incəsənət vasitələrinin kompleks tətbiqi ilə, eləcə də sivil məkanlarda yerdəyişmələrlə reallaşa bilər və insanların baxışlarında və yaşayış tərzlərində dəyişiklik yarada bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, təbii inkişaf düşüncə tərzində və hərəkətlərdə daima həyata keçirilən islahatlara bağlı olan məsələdir.

Təbii ki, azəri türkləri daxilən və mentalitetlik baxımından daha çox Asiyalılardır. Bu, onların tarixi formalaşmasında, istər ailə-məişət münasibətlərində, yaşayış tərzlərində, dini baxışlarında, istərsə də adət-ənənələrində özünü daha qabarıq büruzə verir. Lakin bir çox azərbaycanlılar Asiyalı olmaq istəməirlər və özlərini Avropada görmək istəyirlər və daha mədəni arealların tərkib elementi, ünsürü kimi görmək istəyirlər. Xüsusilə Bakı şəhərinin əhalisinin böyük bir qismi öz həyat tərzlərində, geyimlərində, cəmiyyətdə özlərini aparmaq qaydalarında Avropaya oxşamağı üstün tuturlar. Əhalinin savadlı və elmlı təbəqələri, ictimai xadimləri də Avropa ilə bir olmağı üstün tuturlar. Çünki bu istiqamətdə mədəniyyət və yüksək düşüncə görürlər.

Yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alınaraq, aşağıdakı adlarda Yeni azərbaycanlıların yaranması istiqamətləri meydana gələ bilər:

Avro-azərilər-buraya Avropa xalqları ilə yaxınlıq etməklə və nikaha daxil olmaqla yeni yaranan nəsilin nümayəndələrini aid etmək olar. Azəri türkləri yunanlar, italyanlar, almanlar, fransızlar, ingilislər, macarlar, rumınlar, Şimali Avropa xalqları və digər Avropa xalqları ilə nikaha daxil ola bilərlər.

Slavyan-azərilər-buraya Slavyanmənşəli xalqları ilə, xüsusilə ruslar və ukraynalılar ilə nikah yolu ilə bu istiqamətdə yeni nəsil yaratmaq olar. Təbii ki, SSRİ dönəmində slavyanlarla qohumluq münasibətləri yaranırdı. Hal-hazırda da belə hallar mövcuddur. Eyni zamanda Avropa, ABŞ və Kanada vətəndaşları ilə də nikaha daxil olmaq halları vardır. Rusiya içərisində yaşayan türkkökənli xalqlar, məsələn, tatarlar, başqırdlar və digərləri ilə də qohumluq yolu ilə yeni nəsilin yaranmasını həyata keçirmək olar.

Bu yolla fiziki cəhətdən daha da sağlam ucaboylu, yaraşlıq nəslin yaranmasını təmin etmək olar.

Yeni azərbaycanlıların yaranmasının əhəmiyyəti:

-yeni şüurlu azərbaycanlı təbəqəsinin yaranması və cəmiyyətin yeni əsaslarla inkişafı, sistemli və rəasional cəmiyyətin yaradılması;

-daha çox insan qarışıq mədəniyyətlər mühitində tərbiyə alan və insanlığı mərkəz götürən nəsilin meydana gəlməsi;

-çoxlu dilləri bilən azərilərin meydana gəlməsi və elmin, təhsilin və texnologiyanın inkişafında bu əlamətlərin əhəmiyyətinin artması;

-Azərbaycanın dünyanın sivil xalqları ilə sıx yaxınlığı;

-Avropa mədəniyyətinin Azərbaycana sürətlə transfer olunması, elementlərin gəlməsi;

-Azərbaycanın Şərqi-Qərb mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyətinin artması;

-ölkə daxilində, cəmiyyətdə dini radikalizmin olmaması və dinin olduğu şəkildə, yalnız forma deyil, dərin məzmun etiabrilə dərk edilməsi;

-yeni nəsil hesabına digər məkanların harmonizasiya proseslərinin güclənməsi, uyğunluq və uzlaşma prinsiplərinin tətbiqi, ölkənin vahid standartlar ilə və bütöv şəkildə inkişafı;

-Azərbaycanda qarışıq və daha da dərin məzmunlu mədəniyyət hadisələrinin və elementlərin yaranması;

-rəngarənglik hesabına ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və gücünün artması (məsələn, Azərbaycanda təqribən yüz min nəfər avropalının yaşaması, məskən salması ölkənin Avropa tərəfindən beynəlxalq müdafiəsinə səbəb ola bilər);

-azərbaycanlıların sürətlə dünya ölkələrinə inteqrasiyası və ölkələrin mədəni, iqtisadi və siyasi həyatlarında mühüm mövqelər əldə etmələri;

-azərbaycanlıların cır insan nümunələrinin və bayağı düşünən nümayəndələrinin azalması, yüksək mədəni tək-kürün ölkənin bütün ərazilərinə yayılması və s.

NƏTİCƏ:

Bu gün Azərbaycanda, eləcə də regionda, Xəzər dənizi regionunda yeniləşmə prosesləri davam etməkdədir. Bu proses həm iqtisadiyyat sahələrində həyata keçirilir, həm regionun enerji tranziti sahəsində reallaşdırılır (məsələn, enerji layihələrinin daha da şaxələndirilməsi və yeni xətlər hesabına alternativlik siyasəti icra edilir. 2012-ci ilin iyun ayında Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Azərbaycan qazını Türkiyə və Avropaya çatdıracaq yeni bir layihəyə, Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsinə dair Türkiyədə saziş imzalandı. Layihənin dəyəri 7 milyard ABŞ dolları məbləğində hesablanır və layihə beş il ərzində reallaşa biləcəkdir. Layihənin icraçıları Azərbaycanın SOCAR şirkəti və Türkiyənin BOTAŞ şirkətidir. Layihənin illik gücü 20 milyard kubmetrdir. Bu layihənin gələcəkdə “NABUCCO” ilə birləşdiriləcəyi də nəzərdə tutulur. Layihə “NABUCCO West” layihəsinə paralel olaraq həyata keçirilir), həm də mədəniyyət və incənət sahəsində yeniliklər büruzə verir. Avropa mədəniyyəti Azərbaycanda Şərq mədəniyyəti ilə qovuşur, birləşən körpülər yaranır. Azərbaycanda reallıqlar bir-birini zamanla əvəzləyir və yeni reallıqlar meydana gəlir. Yeni reallıqlar və maraqların təmin edilməsi sahəsindəki yeni-yeni tələblər, ehtiyaclar məhz yeni hərəkətlərin yaranmasını şərtləndirir və zəncirvarilik meydana gəlir.

Bu gün dünyada, eləcə də Azərbaycanın da daxil olduğu Xəzər regionunda inkişaf qarşıstılınmaz prosesə çevrilir və inkişaf özlüyündə dalğavari şəkildə dünyanın demokratikləşməsinə kömək edir. Lakin demokratikləşmə proseslərinin də qarşısını alan və dalğaların yayılmasını əngəlləyən elementlər və hadisələr də mövcud olur. Hər bir inkişaf özü ilə əlaqəli şəkildə yeni-yeni dalğaların yaranmasını şərtləndirir.

Davamlı sülh inkişafa, yüksək cəmiyyətə bağlıdır. Lakin inkişaf zamanı da sülh pozula bilər və maraqların toqquşmasından ziddiyyətlərdən sülh vəziyyətləri, sabitliklər

pozula bilər. Belə halların qarşısının alınması isə yüksək dərəcəyə, düşüncələrə bağlı olur. Dəyərləri qoruyub saxlamaq və dəyərlərdən faydalanmaq, istifadə etmək başlıca olaraq insanlara xas olduğundan, müsbət yolları özləri müəyyən etməlidirlər. Hər bir məsələdə razılıq (kompromis) əldə edilməli və ortaya çıxan problemlərin həllinə səbr və dözümlə yanaşılmalıdır.

İnkişaf və sülh ideyaları sonsuzdur və ortaya çıxan yeni reallıqlarla bağlıdır. Hərəkət (fəaliyyət) istiqamətləri və yeni elementlərin, proseslərin əldə edilməsi, digər yeniliklərin əldə edilməsi üçün şərait yaradır. Səbəb və başlanğıc rolunu oynaya bilər. İnkişaf və sülh ideyaları zəncirvari xarakter kəsb edərək cəmiyyətin və dövlətin, ümumilikdə isə bəşəriyyətin inkişafı, bəşəriyyətin qorunub saxlanması və nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsi üçün hərəkət istiqamətləri üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər. İnkişaf və davamlı sülh ideyaları bir-birinə bağlı olan kompleks əhəmiyyət kəsb edən nəzəri prinsiplərdir.

Kitabda inkişaf və sülhə dair bəzi ideyalar öz əksini tapmış və ideyaların əsasları və əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, ideyalar inkişafın mövcud olduğu bütün sahələri əhatə edir və təkmil ideyalar başlıca olaraq sistemli cəmiyyətlərin formalaşmasına əsaslanır. Rasional təfəkkür də obyektlərə və predmetlərə münasibətdə inkişafı zəruri edir. İnkişaf ardıcıl baş verdikdə və müvafiq xətlər üzrə ardıcıl hərəkətlər yerinə yetirilir və elementlər arasında məsafələr tez-tez büruzə verir, əsasən qalxan cədvəllər üzrə hərəkətlər müşahidə edilir. İnkişaf zəncirvarilik tələb etdiyindən, demək olar ki, bütün sahələri hərəkətdə saxlayır. Bu baxımdan da hər bir sahənin dirçəlişinə dair əlaqəli ideyalar meydana gəlir. İdeyaların meydana gəlməsi, baxışlarda, təfəkkürdə öz əksini tapması onu deməyə əsas verir ki, inkişaf bu və ya digər mərhələdə, səviyyədə şüurlara təsir göstərir və oyadıcı funksiya kəsb edir. Bir yaxşı şeyin, şəraitin əldə edilməsi digər yaxşı şeylərin olmasını zəruri edir. Bu baxımdan da ideyalar, xüsusilə inkişafı ilə bağlı ideyalar pozitivliyə söykənir.

İqtisadiyyat mədəni tərəkürlə birləşdikdə yüksək mənəvi cəmiyyətin yaradılması mümkün variantda çevrilir. Yüksək cəmiyyətlər də öz növbəsində mənəvi nemətlərin mənimsənilməsini təmin edir. İnsanların sosial-rifah halları, xoşbəxtlikləri onların maddi və mənəvi həyatları ilə bağlı olur və sintez təşkil edir. Yüksək cəmiyyətlərdə insanlar sanki, “üzürlər”, “uçurlar” və həyat tərzlərindən zövq alırlar. Bu baxımdan da inkişafın həyata keçirilməsi və davamlı sülhün əldə edilməsi və daima qorunub saxlanması üçün yeni-yeni ideyaların yazılmasına, gündəliyə gətirilməsinə ehtiyac yaranır. Məhz sivil dövlət siyasəti də yeni ideyaların ortaya çıxarılması və həmin ideyaların hüquqi qaydaya salınması və icrasının yüksək səviyyədə təmin edilməsindən asılıdır. Dövlət öz vətəndaşlarının xoşbəxtliyini təmin etmək üçün vətəndaşlar tərəfindən yaradılan bir qurumdur. Bu antik dövrün fəlsəfəsi bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir və əksinə daha da artırmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ:

1. Skirbekk Q., Gilje N. Fəlsəfə tarixi: Müasir dünyanın fəlsəfi qaynaqlarına bir baxış, Ali məktəbin tələbələri üçün dərs vəsaiti, Fəlsəfə elmləri doktoru Adil Əsədovun rus dilindən tərcüməsi, Bakı, “Zəkioglu” nəşriyyatı, 2007;

2. Xəlilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 624 səh.;

3. “Kəlilə və Dimnə”. K20 Müqəddimə: Mirzə İbrahimovundur. Farscadan tərcümə edən, şərh və izahı: Rəhim Sultanovundur. Bakı, Azər nəşr”, 1982, 317 səh.;

4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. IV cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası 19-Bakı-80;

5. Süleymanov M.F. S89. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim.-B.:Azər nəşr, 1989.-376 səh.;

6. Ted Po. ABŞ Konqresinin üzvü: “Azərbaycan Birləşmiş Ştatların sözdə deyil, əməldə dostudur”. “Azərbaycan” qəzeti, №107 (6088), 17 may 2012-ci il;

7. Krans Montana Forumu çərçivəsində Bakıda “Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır, insan hüquqları isə qadınların hüququdur” mövzusunda plenar iclas keçirilmişdir. Mehriban xanım Əliyevanın çıxışı. “Xalq qəzeti”, №142 (27072), 30 iyun 2012-ci il.

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

İNKİŞAF VƏ SÜLH İDEYALARI

II KİTAB

Kağız formatı 60×84 1/16. Tiraj 300. Sifariş 112.

«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi